

Εξερευνώντας το χωρικό
αποτύπωμα
της πολυπολιτισμικότητας στο
γεωπολιτικό πλαίσιο της
Δυτικής Θράκης:
η περίπτωση της Κομοτηνής

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ, ΤΜΧΠΠΑ
ΠΜΣ: ΕΙΔΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΟΝ ΧΩΡΙΚΟ
ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ

Λίζα Ρούσου

Επιβλέπων: Παντολέον Σκάγιαννης
Βόλος 2021

Δήλωση περί λογοκλοπής

Βεβαιώνω ότι η παρούσα εργασία είναι δική μου, δεν έχει συγγραφεί από άλλο πρόσωπο με ή χωρίς αμοιβή, δεν έχει αντιγραφεί από δημοσιευμένη ή αδημοσίευτη εργασία άλλου και δεν έχει προηγουμένως υποβληθεί για βαθμολόγηση στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας ή αλλού. Βεβαιώνω ότι είμαι εν γνώσει των κανόνων περί λογοκλοπής του ΤΜΧΠΠΑ και ότι στο πλαίσιο αυτού έχουν τηρηθεί όλοι οι κανόνες κατά την ακαδημαϊκή δεοντολογία, σχετικά με αναφορές, βιβλιογραφία, κλπ, τόσο από έντυπες όσο και από ηλεκτρονικές πηγές. Σε περίπτωση λογοκλοπής αποδέχομαι όλες τις ποινές που προβλέπουν οι εκάστοτε κανονισμοί του ΠΘ ή και του ΤΜΧΠΠΑ, ακόμη και μελλοντική αφαίρεση του διπλώματός μου.

Όνοματεπώνυμο: Λίζα Ρούσου

Ημερομηνία: Ιούλιος 2021

Υπογραφή

Εξερευνώντας το χωρικό αποτύπωμα της πολυπολιτισμικότητας στο γεωπολιτικό πλαίσιο της Δυτικής Θράκης: η περίπτωση της Κομοτηνής**Σύντομη Περίληψη**

Όλο και περισσότερες από τις σύγχρονες κοινωνίες αποτελούνται από μειονότητες που ζητούν την αναγνώριση της ταυτότητάς τους και την ενσωμάτωση των πολιτισμικών τους διαφορών. Η διαμόρφωση ενός πλαισίου ζωής μέσα στο οποίο θα επιτυγχάνεται η πολιτισμική συνύπαρξη πλειονότητας-μειονότητας αλλά και η ειρηνική και δημιουργική συμβίωσή αυτών αποτελεί μία διαχρονική πρόκληση για τις πόλεις. Ωστόσο, αποτελεί ιδιαιτέρως συχνό φαινόμενο η εμφάνιση φαινομένων αστικής διαίρεσης και αμφισβήτησης στις κοινωνίες αυτές, καθιστώντας απαραίτητη μία διαφοροποιημένη προσέγγιση μελέτης του αστικού χώρου. Στην παρούσα εργασία συνδυάζονται πολυπολιτισμικές, αστικές και αστικές γεωπολιτικές θεωρίες και προσεγγίσεις προκειμένου να αναδειχθούν οι πολλαπλές πτυχές του πολυπαραγοντικού αυτού φαινομένου. Μέσα από τη διεπιστημονική αυτή προσέγγιση προκύπτει μία σειρά από πρακτικές και εργαλεία που αφορούν στη μελέτη και κατανόηση της σχέσης αστικής και γεωπολιτικής κλίμακας, αλλά και στον εντοπισμό του χωρικού αποτυπώματος αυτής σε αστικό επίπεδο. Τα παραπάνω διερευνώνται στα μοναδικής συνθετότητας αστικά κέντρα της ΔΘ. Λαμβάνοντας υπόψη την ύπαρξη μιας γεωπολιτικά φορτισμένης μουσουλμανικής μειονότητας στην περιοχή όπως και το ιδιόμορφο γεωπολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσονται οι πόλεις αυτές επικεντρώνουμε τον ενδιαφέρον μας στην πόλη της Κομοτηνής – το μειονοτικό κέντρο της Ελλάδας. Τα αποτελέσματα της ποιοτικής έρευνας που έλαβε χώρα στην περιοχή αναφοράς τον Μάιο του 2021 αποδεικνύουν πως η ήπια μεν αλλά διαχρονική δε επίδραση της γεωπολιτικής έχει διαρρήξει σε πολλαπλά επίπεδα την καθημερινή ζωή και τις σχέσεις πλειονότητας-μειονότητας, όπως, επίσης, έχει διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στη μη εφαρμογή ενός καθολικού σχεδιασμού στην πόλη.

Λέξεις-Κλειδιά: Πολυπολιτισμικότητα, Μουσουλμανική Μειονότητα Θράκης, Διαιρεμένες Πόλεις, Αστική Γεωπολιτική, Πολυπολιτισμικός Σχεδιασμός, Δυτική Θράκη, Κομοτηνή

Exploring the spatial imprint of multiculturalism in the geopolitical context of Western Thrace: the case of Komotini**Abstract**

More and more modern societies are made up of minorities seeking recognition of their identity and integration of their cultural differences. The formation of a life framework, in which the cultural coexistence of majority-minority will be achieved as well as their peaceful and creative coexistence, is a timeless challenge for the cities. At the same time, urban division and contestation in these societies is a particularly common phenomenon, that imposes the need to a differentiated approach to the study of urban space. The present work combines multicultural, urban, and urban geopolitical theories and approaches in order to highlight the multiple aspects of this multifactorial phenomenon. Through this interdisciplinary approach, a series of practices and tools emerge, concerning the study and understanding of the relationship between urban and geopolitical scale and, also, the investigation of the everyday manifestations of geopolitics at the urban level. The above is investigated in the uniquely urban centers of Western Thrace. Considering the existence of a geopolitically charged Muslim minority in the region as well as the troublesome geopolitical framework of which these cities form part, we focus our interest on the city of Komotini - the minority center of Greece. The results of the qualitative research that took place in the reference area in May 2021 show that the mild but timeless influence of geopolitics has disrupted daily life and majority-minority relations on multiple levels, as well as has played a key role in the lack of the implementation of a comprehensive planning of the city.

Keywords: *Multiculturalism, Muslim Minority of Greece, Divided cities, Urban Geopolitics, Multicultural Planning, Western Thrace, Komotini*

Περιεχόμενα

Κατάλογος Πινάκων	viii
Κατάλογος Διαγραμμάτων	ix
Κατάλογος Εικόνων	x
Αρκτικόλεξα & Συντομογραφίες	xii
Ευχαριστίες	xiii
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ	4
1. ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ	8
1.1. Πολυπολιτισμικότητα: Εννοιολογικό πλαίσιο	8
1.2. Μειονότητες: Η πρόκληση της πολυπολιτισμικότητας	12
1.2.1. Σύμβαση για την Προστασία των Εθνικών Μειονοτήτων (FCNM)	12
1.2.2. Η συνεισφορά των πολυπολιτισμικών προσεγγίσεων στο μειονοτικό ζήτημα	14
2. ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑ, ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΔΙΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΙΣ ΧΩΡΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑΣ	19
2.1. Διαιρεμένες πόλεις: ο πολιτισμός ως όριο	20
2.2. Η πόλη ως ένας τόπος φτιαγμένος από διαφορές: από τη διαίρεση στην πολυπολιτισμικότητα	23
2.2.1. «Μαζί-στη-διαφορετικότητα»	24
2.2.2. Ο ρόλος του πολεοδομικού σχεδιασμού στις πολυπολιτισμικές πόλεις	28
2.2.3. Από τη θεωρία στην πράξη: Πρακτικές εφαρμογές των πολυπολιτισμικών προσεγγίσεων στον πολεοδομικό σχεδιασμό	30
3. ΠΟΛΕΙΣ ΦΤΙΑΓΜΕΝΕΣ ΑΠΟ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΣΤΟΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟ ΧΩΡΟ: ΔΙΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΜΙΑ ΑΣΤΙΚΗ ΓΕΩΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ	34
3.1. Μία σύντομη αναφορά σε ζητήματα βαλκανικής ιστοριογραφίας: ζητήματα γεωγραφίας και ταυτότητας στον Βαλκανικό χώρο στις αρχές του 20 ^{ου} αι	34
3.2. Οι μειονότητες ως μέσο επίτευξης της εθνικής κυριαρχίας στο γεωπολιτικό πλαίσιο των Βαλκανίων	36
3.3. Προς μια αστική γεωπολιτική προσέγγιση	39
3.3.1. Αστική γεωπολιτική: Εργαλεία μελέτης του αστικού χώρου	39
3.3.2. Από τη σύγκρουση στη συνύπαρξη: μία σχεδιαστική πρόκληση για τις διαιρεμένες πόλεις	42
4. ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗ: ΤΟ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΘΡΑΚΗΣ	46
4.1. Μουσουλμανική Μειονότητα Θράκης	46
4.1.1. Εξερευνώντας την εθνοπολιτισμική ετερότητα της μουσουλμανικής μειονότητας Θράκης	48
4.1.2. Τουρκογενείς Μουσουλμάνοι	49

<i>Πομάκοι</i>	50
<i>Τσιγγάνοι (Ρομά)</i>	51
4.2 Η Μουσουλμανική Μειονότητα στο γεωπολιτικό πλαίσιο της Δυτικής Θράκης	52
4.2.1. <i>Η μειονότητα σε αριθμούς και η δημογραφία ως εργαλείο γεωπολιτικής</i>	52
4.2.2. <i>Συνθέτοντας το γεωπολιτικό πλαίσιο της Δυτικής Θράκης του 20^{ου} αι</i>	55
4.3. Διερευνώντας το χωρικό αποτύπωμα της γεωπολιτικής στην πόλη της Κομοτηνής	58
4.3.1. <i>Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις ως ρυθμιστής του αστικού τρόπου ζωής στην Κομοτηνή</i> 59	
4.3.2. <i>Κομοτηνή: Η αστική εξέλιξη μιας γεωπολιτικά φορτισμένης πόλης</i>	64
4.4. Ποιοτική έρευνα.....	72
4.4.1. <i>Ανάλυση των δεδομένων με θεματική ανάλυση - Ευρήματα</i>	80
5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	106
Βιβλιογραφία	114
Παράρτημα Α'	121
Παράρτημα Β'	127
Παράρτημα Γ'	138
Παράρτημα Δ'	150

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακας 1: Δείκτης πολιτικών για τον πολυπολιτισμικό σχεδιασμό (Policy Index of Multicultural Planning).....	31
Πίνακας 2: Πληθυσμιακή κατανομή της μειονότητας 1920-1991	54
Πίνακας 3: Θεματικός χάρτης, στάδιο 4&5 της θεματικής ανάλυσης	78
Πίνακας 4: Ερωτήματα Συνέντευξης.....	150
Πίνακας 5: Προφίλ συμμετεχόντων στη συνέντευξη	151

Κατάλογος Διαγραμμάτων

Διάγραμμα 1: Συνθέτοντας το γεωπολιτικό πλαίσιο της ΔΘ του 20ου αι	58
Διάγραμμα 2: Διερευνώντας το χωρικό αποτύπωμα της γεωπολιτικής στην Κομοτηνή.....	72
Διάγραμμα 3: Θεματικός χάρτης - στάδιο 3 της θεματικής ανάλυσης	78

Κατάλογος Εικόνων

Εικόνα 1: Οργανωμένη ρυμοτομία σε Ιπποδάμειο σύστημα στις νότιες και νοτιοδυτικές περιοχές της Κομοτηνής, 1922-25.....	65
Εικόνα 2: Ρυμοτομικό Σχέδιο, 1933 / μουσουλμανικές γειτονιές.....	67
Εικόνα 3: Η Κομοτηνή μετεξελιίσσεται σε μια πόλη δύο ταχυτήτων.....	68
Εικόνα 4: Οικιστικό συγκρότημα / Γειτονιά, Οικιστική Μονάδα Κομοτηνής [ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ], αρχ. Χρήστος Αθανασόπουλος, 1980-84.....	70
Εικόνα 5: Άποψη κατοικιών στις βόρειες μουσουλμανικές γειτονιές, ‘ο θρησκευτικός χαρακτήρας είναι ολοφάνερος’.....	87
Εικόνα 6: Από τα μέσα του ’90 ξεκινά να εμφανίζεται η πολυκατοικία στις μουσουλμανικές γειτονιές.....	90
Εικόνα 7: χώροι καθημερινής πολιτισμικής διάδρασης.....	94
Εικόνα 8: Εβδομαδιαίο παζάρι Κομοτηνής.....	95
Εικόνα 9: Η Κομοτηνή πριν την έλευση των προσφύγων και την ανταλλαγή πληθυσμών με την Τουρκία.....	121
Εικόνα 10: Η Κομοτηνή μετά το έργο της προσφυγικής αποκατάστασης από την ΕΑΠ.....	122
Εικόνα 11: Τροποποιήσεις του σχεδίου πόλης το 1976 / σημαντικές επεκτάσεις προς τον Νότο.....	123
Εικόνα 12: Δημιουργία ΖΕΠ / εκτέλεση έργων στην ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ (1984).....	124
Εικόνα 13: Σχέδιο πόλης / Νέες επεκτάσεις.....	125
Εικόνα 14: Απόφαση 2931/2012: Έγκριση Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου του Δήμου Κομοτηνής (νομού Ροδόπης).....	126
Εικόνα 15: Λευκωσία: Ο πολιτισμός ως φυσικό όριο στον χώρο.....	127
Εικόνα 16: Πλατεία Τζαμιών, Ιερουσαλήμ: Οι δια-θρησκευτικές συγκρούσεις και τα αρχιτεκτονικά σύμβολα ως όριο.....	128
Εικόνα 17: Συγκρούσεις του ’90 στην κεντρική αγορά της Κομοτηνής.....	129
Εικόνα 18: Συγκρούσεις του ’90 στην κεντρική αγορά της Κομοτηνής.....	130
Εικόνα 19: Τύπος κατοικίας μονομπλόκ που εισάγει η ΕΑΠ.....	131
Εικόνα 20: Η παλιά/μουσουλμανική αγορά στο κέντρο της πόλης.....	132
Εικόνα 21: Παραδοσιακό καφενείο μέσα στην παλιά αγορά.....	133
Εικόνα 22: Κατοικίες στις βόρειες μουσουλμανικές γειτονιές / ψιλοί τοίχοι, περικόλειστες προσόψεις, νέα κουφώματα.....	134
Εικόνα 23: Πανοραμική άποψη μουσουλμανικής γειτονιάς.....	135

Εικόνα 24: Η κεντρική πλατεία της Κομοτηνής.....	135
Εικόνα 25: Ο οικισμός του Αλάν Κουγιού, δίπλα στο κέντρο της πόλης	136
Εικόνα 26: Μνημείο / τα ονόματα μαρτυρούν την πολιτισμική ποικιλομορφία της περιοχής	137

Αρκτικόλεξα & Συντομογραφίες

ΑΜΘ	Ανατολική Μακεδονία και Θράκη
ΓΠΣ	Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο
ΔΘ	Δυτική Θράκη
ΔΚΠΠΑΚ	Δημοτική Κοινοφελής Επιχείρηση Πολιτισμού, Παιδείας, Αθλητισμού Κομοτηνής
ΔΠΘ	Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΧΣ	Ειδικό Χωρικό Σχέδιο
ΖΕΠ	Ζώνη Ενεργού Πολεοδομίας
ΜΜΘ	Μουσουλμανική Μειονότητα Θράκης
ΝΔ	Νομοθετικό Διάταγμα
ΠΑΜΘ	Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας & Θράκης
ΠΜ	Πολεοδομική Μελέτη
ΠΣ	Πολεοδομικός Σχεδιασμός
ΡΣ	Ρυμοτομικό Σχέδιο
ΣτΛ	Συνθήκη της Λωζάννης
ΤΧΣ	Τοπικό Χωρικό Σχέδιο

FCNM	Framework Convention for the Protection of National Minorities
NATO	North Atlantic Treaty Organization

Ευχαριστίες

Για την εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου, Παντελή Σκάγιαννη, για την πολύτιμη βοήθεια και τις πολύ χρήσιμες συμβουλές που μου έδωσε καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας και συγγραφής της. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον διδάσκοντα μου κ. Κωνσταντίνο Λαλένη για τη βοήθειά του κατά τη διάρκεια της διενέργειας ποιοτικής έρευνας στην πόλη της Κομοτηνής, όπως και όλους τους διδάσκοντες του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών 'Ειδικές Σπουδές στον Χωρικό Σχεδιασμό' για όλες τις γνώσεις και τα ερεθίσματα που μας παρείχαν, συμβάλλοντας σημαντικά στην επιλογή του θέματος της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Ακόμη, ευχαριστώ τις συμφοιτήτριές μου για όλες τις πολύ ενδιαφέρουσες συζητήσεις που είχαμε οι οποίες σαφέστατα προσέδωσαν ένα επιπλέον ενδιαφέρον σε όλη τη διάρκεια του μεταπτυχιακού προγράμματος. Τέλος, δεν θα μπορούσα να παραλείψω τον καθοριστικό ρόλο όλων εκείνων που δέχτηκαν να συμμετέχουν στην παρούσα έρευνα παρέχοντας μου εξαιρετικά χρήσιμες πληροφορίες· τους ευχαριστώ θερμά.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Διανύοντας τον 21^οαι, οι μετακινήσεις των πληθυσμών και η ραγδαία αστικοποίηση αποτελούν, αναμφίβολα, μία σημαντική πρόκληση για τις πόλεις. Οι πολιτικοί, οικονομικοί και κλιματικοί μετανάστες όπως και η μετανάστευση εξαιτίας των φυσικών καταστροφών φαίνεται πως δεν αποτελούν απλώς κληροδότημα του παρελθόντος αλλά μία επιτακτική επικαιρότητα, ιδιαίτερα αν αναλογιστούμε την παγκόσμια κρίση που έχει επιφέρει η έξαρση της πανδημίας, την περίοδο που διανύουμε, με επιπτώσεις που παραμένουν ακόμα άγνωστες σε πολύ μεγάλο βαθμό. Με τον έναν ή τον άλλον τρόπο όλα δείχνουν πως η πολιτισμική ποικιλομορφία αποτελεί βασική συνιστώσα η οποία θα πρέπει να ληφθεί υπόψη κατά την απάντηση στο διαχρονικό αλλά πολύ απλό, εκ πρώτης όψεως, ερώτημα του *Πώς θα μπορούσαμε να ζήσουμε μαζί;* (Sandercock, 2000).

Η δυναμική της μεταβλητής του χώρου στη συζήτηση περί ισότητας των διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων έγκειται στο γεγονός ότι η χωρική οργάνωση αυτή καθαυτή –ή η γεωγραφία– παίζει σημαντικό ρόλο στη συντήρηση, ίσως ακόμα και στην καθιέρωση της διαφορετικότητας (Massey, 1999). Παράλληλα, αποτελεί ιδιαίτερα συχνό φαινόμενο, όπως προκύπτει από διεθνή παραδείγματα, οι πόλεις οι οποίες κατοικούνται από εθνικές, θρησκευτικές ή εθνοτικές μειονότητες να παρουσιάζουν φαινόμενα «αστικής αμφισβήτησης» και διαίρεσης άλλοτε με ήπιο και άλλοτε με πιο έντονο τρόπο. Η μελέτη των αμφισβητούμενων πόλεων, όπως τους έχει αποδοθεί ο όρος στη διεθνή βιβλιογραφία, κερδίζει όλο και περισσότερο έδαφος στο πεδίο των αστικών επιστημών (Rokem & Boano, 2018).

Η Fregonese (2012) αναφέρει πως για να κατανοήσει κανείς το μέγεθος της πολυπλοκότητας της διαμόρφωσης του αστικού τρόπου ζωής στις αμφισβητούμενες πόλεις οφείλει να ανατρέξει στη *σκοτεινή πλευρά* τους. Στη σκοτεινή, αυτή, πλευρά οι σχέσεις εξουσίας, ο αποκλεισμός, η διαίρεση, η βία, οι συγκρουσιακές σχέσεις και ο πόλεμος, είτε ως κληροδότημα είτε ως επικαιρότητα, λαμβάνονται υπόψη ως καθοριστικοί παράγοντες διαμόρφωσης του αστικού χώρου και ρύθμισης του αστικού τρόπου ζωής (Graham, 2004c). Επομένως, η εισαγωγή της γεωπολιτικής διάστασης, στην κατανόηση και ερμηνεία του σύγχρονου αστικού τοπίου των πόλεων αυτών, κρίνεται ως αναπόφευκτη. Το παρόν εγχείρημα στηρίζεται σε μία υπόθεση εργασίας η οποία συνδέει το ζήτημα των τμηματοποιημένων (εθνοτικά, πολιτισμικά, θρησκευτικά, εθνικά κλπ) κοινωνιών με τις ενδεχόμενες δυναμικές που απορρέουν από τη σχέση αστικής/γεωπολιτικής κλίμακας.

Οι πολλαπλές πτυχές της πολυπαραγοντικής σχέσης αστικής/γεωπολιτικής κλίμακας διερευνώνται, στην παρούσα διπλωματική εργασία, στο γεωπολιτικό πλαίσιο της Δυτικής Θράκης. Κατά την παραδοχή πως η σκοτεινή πλευρά για τις πόλεις της Δυτικής Θράκης ανάγεται στις γεωπολιτικές διευθετήσεις, που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αι, και πιο συγκεκριμένα, στις τεταμένες διμερείς σχέσεις Ελλάδας-Τουρκίας, με άμεσο αποδέκτη τη Μουσουλμανική Μειονότητα που κατοικεί στην περιοχή, σύμφωνα με τις ρυθμίσεις της Συνθήκης της Λωζάνης (ΣτΛ), προκύπτει η αναγκαιότητα αναζήτησης μίας διαφοροποιημένης προσέγγισης τόσο ως προς τη μελέτη των πόλεων της Δυτικής Θράκης (ΔΘ) όσο και ως προς τον σχεδιασμό τους. Συνεπώς, τα ζητήματα πολυπολιτισμικότητας και παραγωγής του αστικού χώρου στις πολυπολιτισμικές πόλεις εξετάζονται, στην παρούσα έρευνα, μέσα από το εξαιρετικής συνθετότητας παράδειγμα για τα ελληνικά δεδομένα, αυτό της Κομοτηνής – του μειονοτικού κέντρου της Ελλάδας.

Ως εκ τούτου, το βασικό ερευνητικό ερώτημα διαμορφώνεται ως προς τον εντοπισμό της σχέσης Μουσουλμανική Μειονότητα Θράκης (ΜΜΘ)/αστικός χώρος/γεωπολιτική, και της κατανόησης του βαθμού αλληλεπίδρασής τους, αλλά και αναζήτησης του χωρικού αποτυπώματος της πολυπαραγοντικής αυτής σχέσης στο αστικό τοπίο της Κομοτηνής. Με άλλα λόγια, διερευνώνται οι πολλαπλοί τρόποι με τους οποίους η γεωπολιτική διαρρηγγύνει τις διαδικασίες παραγωγής του αστικού χώρου, διαμορφώνει το αστικό βίωμα των πολλαπλών εθνοπολιτισμικών ετεροτήτων και θέτει το πλαίσιο συνύπαρξης πλειονότητας/μειονότητας.

Σκοπός της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι μέσα από την παρατήρηση της συμπεριφοράς της πόλης στις μεταβαλλόμενες και κάποιες φορές συγκρουσιακές συνθήκες να εντοπιστεί σε ποιον βαθμό – εάν συμβαίνει κάτι τέτοιο – οι γεωπολιτικές διευθετήσεις μεταξύ των εμπλεκόμενων εθνο-κρατικών φορέων εξουσίας επιδρούν στην αστική εξέλιξη της πόλης, ώστε σε δεύτερο χρόνο να αναγνωριστεί και να συμπεριληφθεί η γεωπολιτική ως μετασχηματιστικός παράγοντας με δυναμικό ρόλο προς μία διαφοροποιημένη αντίληψη για τις αστικές πολιτικές και τις διαδικασίες παραγωγής του αστικού χώρου στις γεωπολιτικά φορτισμένες πόλεις.

Δομή της εργασίας

Στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας επισημαίνονται ορισμένα βασικά σημεία των πολυπολιτισμικών θεωριών και των επιμέρους διαφορετικών -πολλές φορές αντικρουόμενων- προσεγγίσεων που έχουν διατυπωθεί στο πλαίσιο αυτών, τα οποία θέτουν το σύγχρονο πλαίσιο συζήτησης του μειονοτικού ζητήματος. Στο δεύτερο

κεφάλαιο διερευνώνται, αρχικά, οι ενδεχόμενες συνδέσεις των πολυπολιτισμικών θεωριών και προσεγγίσεων με τις αστικές θεωρίες, με κεντρική εστίαση στις μαρξιστικές αστικές θεωρίες. Μέσα από τις συνδέσεις που προκύπτουν επιχειρείται, εν συνεχεία, η διερεύνηση των πιθανών εργαλείων σχεδιασμού και μελέτης του χώρου με δυνατότητα εφαρμογής στην αστική κλίμακα. Στο τρίτο κεφάλαιο επιχειρείται, σε ένα πρώτο επίπεδο, η διερεύνηση των ιδιαίτερων πτυχών της έννοιας της πολυπολιτισμικότητας και του μειονοτικού ζητήματος μέσα στο πολυτάραχο γεωπολιτικό πλαίσιο της Βαλκανικής Χερσονήσου. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η εστίαση γίνεται στο θεωρητικό πεδίο των urban geopolitics (αστική γεωπολιτική)¹, όρος του οποίου η χρήση εδραιώθηκε² στον τομέα των αστικών επιστημών από τον Stephen Graham το 2004 στο έργο του με τίτλο *Cities, War and Terrorism*. Ο όρος αναφέρεται, επίσης και σε άρθρο του ίδιου συγγραφέα που δημοσιεύεται το ίδιο έτος με τίτλο *Postmodern City: Towards an urban geopolitics*. Στην παρούσα διπλωματική εργασία χρησιμοποιώ προσεγγίσεις που προέρχονται από τον πιο πρόσφατο διάλογο που έχει ανοίξει στο πεδίο της αστικής γεωπολιτικής και προχωράω στην αξιοποίηση θεωρητικών εργαλείων ανάγνωσης, κατανόησης και ερμηνείας της πολυπαραγοντικής σχέσης αστικής/γεωπολιτικής κλίμακας, τα οποία προσδίδουν νέες διαστάσεις στη μελέτη των γεωπολιτικά φορτισμένων πόλεων. Στο πλαίσιο της νέας αυτής συζήτησης, οι Rokem & Boano υποστηρίζουν ότι η μελέτη ετερόκλιτων μεμονωμένων περιπτώσεων, οι οποίες παρουσιάζουν ριζικές διαφορές τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς τα μοτίβα αστικής διαίρεσης, συμβάλλουν στην κατανόηση των πολλαπλών τρόπων με τους οποίους η γεωπολιτική διαρρηγνύει τις διαδικασίες διαμόρφωσης του αστικού χώρου και καθορίζει σε σημαντικό βαθμό το καθημερινό βίωμα των πολλαπλών εθνοπολιτισμικών ομάδων (Rokem & Boano, 2018). Εν συνεχεία, λοιπόν, στο επόμενο κεφάλαιο (4) επιχειρείται η ανάγνωση του σημερινού αστικού

---

¹ Στην προσπάθειά μου να εντοπίσω κάποια επίσημη μετάφραση του όρου στην ελληνική βιβλιογραφία αποδείχθηκε πως δεν υπάρχει συγγραφικό έργο που να ασχολείται με τον συγκεκριμένο τομέα των αστικών επιστημών σε ελληνόγλωσση απόδοση. Συνεπώς, ο όρος urban geopolitics αποδίδεται σε ελεύθερη μετάφραση από την ερευνήτρια ως *αστική γεωπολιτική*. Χρησιμοποιείται κατ' αυτόν τον τρόπο σε όλη την έκταση της παρούσας διπλωματικής εργασίας.

² Ο Stephen Graham, βασιζόμενος στα όσα είχε εκφράσει λίγα χρόνια νωρίτερα ο Paul Virilio (1986), επιχειρεί να προσδιορίσει τις πολλαπλές πτυχές στις οποίες αναφέρεται μία συγκεκριμένη αστική γεωπολιτική προσέγγιση. Η συγκεκριμένη αυτή αστική γεωπολιτική προσέγγιση, κατά τον Graham, προκύπτει ως επιτακτική ανάγκη για την κατανόηση και μελέτη των πόλεων την περίοδο μετά τη λέξη του Ψυχρού Πολέμου και κυρίως μετά τα γεγονότα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου του 2001. Όπως σημειώνει στόχος του είναι να ανοίξει μία νέα συζήτηση σχετικά με το χωρικό αποτύπωμα της 'οργανωμένης πολιτικής βίας' στην αστική κλίμακα, θέμα που κατά τον ίδιο αποτελεί 'ταμπού τα τελευταία 50 χρόνια' (Graham, 2004c, σ. 170).

τοπίου της μελέτης περίπτωσης - της Κομοτηνής - μέσα από το φίλτρο και τα εργαλεία των πολυπολιτισμικών και αστικών γεωπολιτικών προσεγγίσεων και η κατανόηση της υφιστάμενης κατάστασης σε σχέση πάντα με τη δυναμική ύπαρξη, από τη μία πλευρά, του πολυπολιτισμικού στοιχείου, και συγκεκριμένα της ΜΜΘ και, από την άλλη, του ισχυρού γεωπολιτικού αφηγήματος που αφορά στην ευαίσθητη αυτήν περιοχή του Βορρά της Ελλάδας. Η ιδιόμορφη γεωγραφική θέση – γεωστρατηγικού χαρακτήρα – της Δυτικής Θράκης στη Βαλκανική χερσόνησο προσανατολίζει την έρευνά μας, στο κεφάλαιο αυτό, σε ζητήματα βαλκανικής ιστοριογραφίας του 20^{ου} αι, τα οποία κατέστησαν, από τη μία, το μειονοτικό ζήτημα καθοριστικό παράγοντα του αστικού μετασχηματισμού των αστικών κέντρων της ΔΘ, και από την άλλη, τον χώρο ως καταλυτικό παράγοντα διαμόρφωσης του καθημερινού βιώματος των διαφορετικών εθνοπολιτισμικών ομάδων της περιοχής. Προκειμένου να προσεγγιστεί το θέμα στη δυναμική του πολυπλοκότητα, δηλαδή μέσα στον χρόνο, ώστε να κατανοηθεί ο χαρακτήρας της σχέσης ΜΜΘ / αστικός χώρος σε κάθε ιστορική και γεωπολιτική συγκυρία, κρίθηκε απαραίτητη η διενέργεια συνεντεύξεων, τα αποτελέσματα των οποίων παρουσιάζονται στην ενότητα αυτή (4) (Ισαρη & Πουρκός, 2015). Τέλος, διαμορφώθηκαν ορισμένα συμπεράσματα τα οποία προέκυψαν μέσα από μία ταυτόχρονη διαδικασία παραγωγής γνώσης τόσο επαγωγικής όσο και παραγωγικής, χρησιμοποιώντας τα δεδομένα που συγκεντρώθηκαν τόσο κατά το θεωρητικό σκέλος, όσο και κατά τη διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η πολυπλοκότητα του παρόντος εγχειρήματος κατέστησε επιτακτική την ανάγκη της διεπιστημονικής προσέγγισης του θέματος. Για τον λόγο αυτόν πραγματοποιήθηκε, σε ένα πρώτο επίπεδο, ανασκόπηση της ελληνικής και της διεθνούς βιβλιογραφίας, στα πεδία των πολιτικών και αστικών επιστημών, ώστε να προσεγγιστούν θεωρίες για την πολυπολιτισμικότητα με ιδιαίτερη έμφαση στις θεωρίες εκείνες που αποδίδουν μία χωρική διάσταση στο ζήτημα της πολυπολιτισμικότητας και στο μειονοτικό ζήτημα. Η προσέγγιση του θέματος από τη σκοπιά της πολιτικής φιλοσοφίας αποδείχθηκε αναπόφευκτη, καθώς σημειώνει ένα ιδιαίτερα σημαντικό βιβλιογραφικό απόθεμα το οποίο μέσα από ιδιαίτερα συγκρουσιακές διαδικασίες έχει δημιουργήσει το πλαίσιο της συζήτησης σχετικά με την πολυπολιτισμικότητα και τις βάσεις για περαιτέρω έρευνα σε άλλα επιστημονικά πεδία.

Σε δεύτερο επίπεδο, η παρούσα έρευνα αξιοποίησε σε επίπεδο θεωρίας υλικό που αφορά σε ζητήματα βαλκανικής ιστοριογραφίας του 20^{ου} αι, όπως και σε ζητήματα που άπτονται στον τομέα της γεωπολιτικής, εστιάζοντας στη σύγχρονη συζήτηση σχετικά με τα ζητήματα αυτά, όπως έχει διαμορφωθεί στο πεδίο της αστικής γεωπολιτικής (urban geopolitics).

Εν συνεχεία, επιλέχθηκε η ποιοτική μεθοδολογία έρευνας με την ποιοτική προσέγγιση της μελέτης περίπτωσης και χρήση της ποιοτικής μεθόδου των ημι-δομημένων συνεντεύξεων. Επισημαίνεται ότι στην παρούσα ανάλυση μεθοδολογίας, ο διαχωρισμός των εννοιών μεθοδολογίας και μεθόδου γίνεται κατά Ίσαρη & Πούρκο (2015).

Ένας από τους βασικούς λόγους επιλογής της ποιοτικής έρευνας ήταν η δυνατότητα καταγραφής, ανάλυσης και ερμηνείας των πολλαπλών παραγόντων που επιδρούν στο, και συνθέτουν το, σύγχρονο αστικό τοπίο της Κομοτηνής. Ο λόγος επιλογής της συγκεκριμένης πόλης ήταν, από τη μία πλευρά τα ιδιαίτερος, υψηλά ποσοστά πολιτισμικής ποικιλομορφίας του αστικού πληθυσμού της και ο χαρακτηρισμός της ως το μειονοτικό κέντρο της Ελλάδας και, από την άλλη, η πολύπλοκη ιστορικότητά της καθ' όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αι καθώς και η συμπερίληψή της στις πόλεις εκείνες με ιδιαίτερη γεωστρατηγική θέση στη βαλκανική γεωπολιτική σκακιέρα.

Η ποιοτική έρευνα περιέλαβε επιτόπιες επισκέψεις στον νομό Ροδόπης, και συγκεκριμένα στην πόλη της Κομοτηνής το διάστημα 15-30 Μαΐου του 2021, προκειμένου να διεξαχθούν εις βάθος ημι-δομημένες συνεντεύξεις, και να γίνει άμεση αναγνώριση του πεδίου. Η επιλογή των ποιοτικών συνεντεύξεων ως μεθόδου παραγωγής των ερευνητικών δεδομένων έδωσε τη δυνατότητα να διερευνηθούν σε βάθος οι απόψεις και οι αντιλήψεις σχετικά με τον συγκεκριμένο τόπο, να αναδειχθούν οι διάφορες πτυχές της πολυπλοκότητας του παρόντος θέματος και, τέλος, να συζητηθούν θέματα που δεν είχαν προκαθοριστεί από πριν και που οι συμμετέχοντες θεώρησαν, ιδιαιτέρως ουσιώδη και σημαντικά (Ίσαρη & Πουρκός, 2015). Τέλος, σκοπός μέσα από αυτή την επιλογή, των συνεντεύξεων ήταν να λειτουργήσουν συμπληρωματικά στο βιβλιογραφικό και αρχειακό υλικό που είχε ήδη συγκεντρωθεί, με σκοπό να συγκεντρωθούν όσο το δυνατόν περισσότερα τεκμήρια που να αφορούν στον μετασχηματισμό της πόλης και στο καθημερινό βίωμα των πολλαπλών εθνοπολιτισμικών ετεροτήτων σε αυτήν, αλλά και να κατανοηθούν εις βάθος και ερμηνευθούν οι διαχρονικές αλληλεπιδράσεις των παραπάνω

με το ευρύτερο γεωπολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο η πόλη της Κομοτηνής εξελίσσεται και μετασχηματίζεται.

Ωστόσο, η ιδιόμορφη φύση του θέματος ανέδειξε ως σημαντικότερη δυσκολία κατά τη διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας τη διστακτικότητα και επιφυλακτικότητα των συμμετεχόντων σε επικοινωνιακό επίπεδο. Απόρροια αυτού, ήταν σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμα και η άρνηση συμμετοχής στη διαδικασία. Απόρροια των παραπάνω ήταν η οργάνωση των συνεντεύξεων, τελικά, με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας (Snowball) και όχι με συγκεκριμένες ομάδες εστίασης, όπως, αρχικά, προέβλεπε ο ερευνητικός σχεδιασμός. Έτσι, κάθε συνομιλητής αποτέλεσε σημείο κλειδί για την εύρεση και προσέγγιση του επόμενου. Συνολικά, πραγματοποιήθηκαν έντεκα (11) συνεντεύξεις. Ο τελικός σχηματισμός των συνεντεύξεων περιέλαβε

1. εκπροσώπους της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης και των αρμόδιων υπηρεσιών (ΠΑΜΘ),
2. εκπροσώπους της Δημοτικής Αρχής της υπό εξέταση περιοχής,
3. εκπροσώπους της ακαδημαϊκής κοινότητας,
4. εκπροσώπους μιας ευρύτερης ομάδας ανθρώπων της τοπικής κοινωνίας (πχ δημοσιογράφοι, μηχανικοί, άτομα από τη ΜΜΘ κα).

Από το σύνολο των συνεντεύξεων διαζώσης πραγματοποιήθηκαν τέσσερις (4) στην πόλη της Κομοτηνής, μία (1) στην Ξάνθη και μία (1) στην Αθήνα, ενώ οι υπόλοιπες (5) πραγματοποιήθηκαν μέσω ηλεκτρονικής πλατφόρμας και τηλεφωνικώς.

Για την ανάλυση των δεδομένων της επιτόπιας έρευνας επιλέχθηκε η μέθοδος της θεματικής ανάλυσης. Πρόκειται για μία μέθοδο ‘εντοπισμού, περιγραφής, αναφοράς και «θεματοποίησης» επαναλαμβανόμενων νοηματικών μοτίβων, δηλαδή «θεμάτων» τα οποία προκύπτουν από τα ερευνητικά δεδομένα’ (Ισαρη & Πουρκός, 2015, σσ. 116-117· Holloway & Todres, 2003· Braun & Clarke, 2006). Αυτός, ακριβώς, ήταν και ο λόγος επιλογής της· η ανάδειξη, δηλαδή, των θεμάτων που οι ερωτώμενοι θεώρησαν καίριας σημασίας και άμεσα συνδεδεμένα με τη σύγχρονη πραγματικότητα, όσον αφορά στο αντικείμενο που ερευνάται. Η θεματική ανάλυση διεξήχθη σύμφωνα με τα έξι στάδια που προτείνουν οι Braun & Clarke (2006, p.87) τα οποία είναι τα εξής:

- εξοικείωση με τα δεδομένα
- κωδικοποίηση
- αναζήτηση των θεμάτων

- επανεξέταση των θεμάτων
- ορισμός και ονομασία θεμάτων
- έκθεση των δεδομένων-συγγραφή των ευρημάτων

Οφείλουμε να αναφέρουμε πως η μερική θέαση που μας επιτρέπει να έχουμε η μέθοδος των ημι-δομημένων συνεντεύξεων και της επιτόπιας παρατήρησης (για ένα τόσο σύντομο χρονικό διάστημα) δεν αποσκοπεί στη διεξοδική και αντικειμενική παρουσίαση της υφιστάμενης κατάστασης – επιδιώκει, ωστόσο και επιτρέπει τη σε βάθος κατανόηση αυτής. Όπως αναφέρει και ο Hans Eysenck (1976, p. 9 in Flynnberg, 2006, p. 224) ‘κάποιες φορές πρέπει απλά να κρατάμε τα μάτια μας ανοιχτά και να μελετούμε προσεκτικά τις μεμονωμένες περιπτώσεις – όχι με την ελπίδα ότι θα αποδείξουμε κάτι, αλλά περισσότερο με την ελπίδα ότι θα μάθουμε κάτι’.

1. ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ

Οι Μουσουλμάνοι είτε ως μετανάστες, είτε ως απόγονοι μεταναστών είτε ως μέλη κάποιας μειονότητας αποτελούν τη μεγαλύτερη μη χριστιανική κοινότητα στην Ευρώπη με σημαντικό μετασχηματιστικό ρόλο για τις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Ωστόσο, σε μελέτη που συντάχθηκε από το Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο για τον Ρατσισμό και την Ξενοφοβία σχετικά με την κατάσταση των μουσουλμάνων στα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) αναφέρεται, εκτός των άλλων, πως τα μέλη των μουσουλμανικών κοινοτήτων της ΕΕ βιώνουν σημαντικές διακρίσεις στη βάση της θρησκευτικής τους ταυτότητας (EUMC, 2002). Συμπληρωματικά στην παραπάνω μελέτη, σημειώνεται από τη Γενική Γραμματεία των Ηνωμένων Εθνών πως παρατηρείται ένα έντονο 'αντι-μουσουλμανικό αίσθημα' σε όλη σχεδόν την έκταση της ΕΕ (Hellyer, 2009, σ. 5). Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο που σημειώνει ο Hellyer (2009), μελετητής του Ισλάμ στην Ευρώπη, είναι πως οι μουσουλμανικές κοινότητες παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό τους. Με τον τρόπο αυτό, ο Hellyer εφιστά την προσοχή των μελετητών για την αποφυγή παραπλανητικών παραδοχών και υπεραπλουστεύσεων οι οποίες μπορεί να οδηγήσουν κάποια σχετική έρευνα σε άκυρα συμπεράσματα.

Οι πρώτες αυτές παρατηρήσεις, οι οποίες έλαβαν χώρα σε ένα αρκετά πρώιμο στάδιο της παρούσας έρευνας, απελευθέρωσαν ορισμένες από τις ιδιόμορφες πτυχές της ενασχόλησής μας με το συγκεκριμένο θέμα, στρέφοντας το ενδιαφέρον μας στο θεωρητικό πεδίο της πολυπολιτισμικής θεωρίας. Η πολυπολιτισμικότητα, τόσο ως θεωρία στο επιστημονικό πεδίο της πολιτικής φιλοσοφίας όσο και ως μοντέλο πολιτικής στα διάφορα κράτη, συντέλεσε στην ανάδειξη ιδιαίτερα σημαντικών ζητημάτων σε σχέση με τους μειονοτικούς πληθυσμούς, τα μειονοτικά δικαιώματα και την αναγνώρισή τους όπως, επίσης και στη διευθέτηση κρίσιμων ζητημάτων σχετικά με τη διαχείριση της πολιτισμικής ποικιλομορφίας των σύγχρονων κοινωνιών, συνολικά.

Στο παρόν κεφάλαιο, θα αναφερθώ σε ορισμένες απόψεις σημαντικών θεωρητικών της πολυπολιτισμικότητας (multiculturalists), εστιάζοντας στη σημαντική συνεισφορά τους στο μειονοτικό ζήτημα ειδικότερα.

1.1. Πολυπολιτισμικότητα: Εννοιολογικό πλαίσιο

Λέγεται ότι οι σύγχρονες κοινωνίες χαρακτηρίζονται από βαθιά ποικιλομορφία (diversity) και πολιτισμικό πλουραλισμό, χαρακτηριστικά που αγνοήθηκαν ή καταπνίχθηκαν στο παρελθόν με βάση τα πρότυπα περί «κανονικού» πολίτη [...]

οποιοσδήποτε απέκλινε από αυτό το πρότυπο κανονικότητας αντιμετώπιζε τον αποκλεισμό, την περιθωριοποίηση, αναγκαζόταν να σωπαίνει ή αφομοιωνόταν
(Kymlicka, 2005, σ. 448).

Η πολυπολιτισμικότητα είναι μία απάντηση - ή το σύνολο των απαντήσεων - στην ποικιλομορφία, που επιδιώκει να εκφράσει τις κοινωνικές συνθήκες σύμφωνα με τις οποίες η διαφορετικότητα μπορεί να συμπεριληφθεί (Alexander, 2001). Σε αυτόν τον πρώτο ορισμό της πολυπολιτισμικότητας αναδεικνύεται η δυναμική φύση της έννοιας και καθίσταται σαφές πως δεν πρόκειται για μία περιγραφική έννοια που σκοπό έχει να αποδώσει τη δημογραφική εικόνα μιας κοινωνίας. Οι θεωρίες της πολυπολιτισμικότητας, παρά την πολυσημία που τις χαρακτηρίζουν, επιχείρησαν στο σύνολό τους να αναδείξουν όλες εκείνες τις πολυπλοκότητες που συνδέονται με την απάντηση σε ένα πολύ απλό – εκ πρώτης όψεως – ερώτημα: *Πως θα μπορούσαμε να ζήσουμε μαζί;* (Sandercock, 2000)

Το ερώτημα αυτό είναι κάθε άλλο παρά απλό τόσο ως προς τη διατύπωση όσο και ως προς τη φύση της απάντησης. Ως προς τη διατύπωση, το *πώς* ανάγεται σε μία σειρά άλλων ερωτημάτων όπως το *ποιοι* να ζήσουμε μαζί, *πού*, *γιατί*, όπως επίσης και *ποιες* θα μπορούσαν να είναι οι πιθανές χωρικές ερμηνείες του *μαζί*. Ως προς την απάντηση – τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο - κρίνεται απαραίτητη η προσέγγιση του θέματος σε πολλαπλά επίπεδα και επιστημονικά πεδία.

Πως μπορούμε, λοιπόν, να ζήσουμε μαζί;

Οι κοινωνίες αποτελούσαν, ανέκαθεν, ένα μωσαϊκό διαφορετικών θρησκευτικών, φυλετικών, εθνοτικών και άλλων κοινοτήτων. Ωστόσο, η ειρηνική συμβίωση των πολιτισμικά διαφορετικών πληθυσμών σε έναν συγκεκριμένο χώρο και χρόνο παραμένει, μέχρι και σήμερα, ιδιαίτερα πολύπλοκο, δύσκολο και αμφιλεγόμενο εγχείρημα.

Ένα πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση είναι η *αναγνώριση* της διαφορετικότητας. Τα μάτια μας βλέπουν αυτό που έχουν εκπαιδευτεί να βλέπουν (Pratt, 1984, σ. 34) και υπό αυτή την έννοια αντιλαμβάνονται τη σημασία του διαφορετικού μόνο όταν αντιληφθούν την ύπαρξή του και το αναγνωρίσουν. Οι διαφορετικές θεωρήσεις της διαφορετικότητας έχουν συντελέσει στην ανάδειξη αποκλεισμένων και μη ορατών κοινωνικών ομάδων και συνόλων των οποίων οι ανάγκες και οι επιθυμίες μέχρι πρόσφατα παρέμεναν στο σκοτάδι.

Ο Kymlicka (2005, σ. 453) ‘υπεραπλουστεύοντας τα πράγματα’ υποστηρίζει πως ‘κάθε δυτική δημοκρατία υφίσταται δύο ισχυρές ιεραρχίες’, την *οικονομική ιεραρχία* και την

ιεραρχία κύρους. Η υπεραπλούστευση αυτή μας οδηγεί, από τη μία πλευρά, στην παραδοσιακή μορφή κινητοποιήσεων της εργατικής τάξης με κυρίαρχα αιτήματα την επίλυση των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων, της οικονομικής περιθωριοποίησης και στέρησης που χαρακτηρίστηκε από τη Nancy Fraser ως *πολιτική της αναδιανομής* (Fraser, 2009). Βασικός στόχος στην πολιτική της αναδιανομής είναι ο περιορισμός της επίπτωσης των ταξικών διαφορών στις ευκαιρίες και στον πολιτισμό με κύρια υποκείμενα τους ομοεθνείς, ετεροφυλόφιλους, άνδρες εργάτες. Από την άλλη πλευρά, η ιεραρχία κύρους εστιάζει στην προβληματική αναγνώρισης συγκεκριμένων πολιτισμικών ομάδων ως ομάδων με ανώτερο κύρος, η οποία καθιέρωσε τη λευκή υπεροχή και κυρίως των χριστιανών, ετεροφυλόφιλων, σωματικά ικανών ανδρών ως αναπόσπαστη αλήθεια κάθε δυτικής δημοκρατίας (Kymlicka, 2005). Οι κινητοποιήσεις των αποκλεισμένων ατόμων από αυτό το μοντέλο του κανονικού πολίτη που ενσαρκώθηκε από ομάδες ομοφυλόφιλων, εθνικών και θρησκευτικών μειονοτήτων και μεταναστών χαρακτηρίστηκε από τη Fraser ως *πολιτική της αναγνώρισης* με κύρια αιτήματα την επίλυση των πολιτισμικών ανισοτήτων, τη διεκδίκηση της ισάξιας συμπερίληψης και αναγνώρισης στις δημόσιες πολιτικές και του σεβασμού της διαφορετικότητας. Άλλοι τρόποι με τους οποίους έχει εκφραστεί το ευρύ αυτό κίνημα ‘όχι μόνο στους κόλπους της πολιτικής φιλοσοφίας αλλά και στον κόσμο της καθημερινής πολιτικής’ είναι *πολιτική της διαφοράς και πολιτική της ταυτότητας* (Kymlicka, 2005, σ. 448). Η διατύπωση της θεωρίας της πολυπολιτισμικότητας έχει δημιουργήσει ένα σημαντικό θεωρητικό πεδίο συγκρούσεων, στο οποίο ‘ο κοινός παρονομαστής’ των διαφορετικών εννοιολογήσεων που αποδίδονται στην έννοια ‘είναι οι πολιτικές της αναγνώρισης’ (Sarraf, 2015).

Η θεωρία της πολυπολιτισμικότητας έθεσε ως κεντρικό ζήτημα την αναγνώριση των διαφορετικών πολιτισμικών συστημάτων που αλληλοεπιδρούν μέσα σε μία κοινωνία και την αναγκαιότητα οικοδόμησης σχέσεων αλληλοσεβασμού μεταξύ αυτών. Ως πολιτισμικό σύστημα ή, διαφορετικά, ως κουλτούρα ο Parekh (2006, σ. 143) ορίζει το ιστορικά οικοδομημένο σύστημα νοημάτων και σημασιοδοτήσεων ή αλλιώς το σύνολο των ‘πεποιθήσεων και των πρακτικών σε ό,τι αφορά στον τρόπο με τον οποίο μία ομάδα ανθρώπων κατανοεί, ρυθμίζει και οικοδομεί την προσωπική και συλλογική της ζωή’. Σύμφωνα με τον Parekh (2006) η πολυπολιτισμικότητα αφορά στα άτομα και στις ομάδες ανθρώπων που είναι εντεταγμένα (embedded) σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό σύστημα ή διαφορετικά σε μία κουλτούρα.

Η ύπαρξη διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων, ωστόσο, σε έναν συγκεκριμένο χώρο και χρόνο δεν είναι αρκετή ώστε να χαρακτηρίσουμε μία κοινωνία πολυπολιτισμική. Ο χαρακτηρισμός αυτός εξαρτάται από το περιεχόμενο των απαντήσεων μιας κοινωνίας στην πολιτισμική ποικιλομορφία. Στο πλαίσιο αυτό προκύπτουν δύο βασικοί τύποι κοινωνίας κατά τον Parekh. Η πρώτη η οποία αναγνωρίζει, σέβεται και συμπεριλαμβάνει τα διαφορετικά πολιτισμικά συστήματα που υπάρχουν στους κόλπους της χαρακτηρίζεται ως ‘multiculturalist’ society. Η δεύτερη η οποία τείνει να αφομοιώσει τις διάφορες πολιτισμικές ομάδες σε μία κυρίαρχη κουλτούρα, αδιαφορώντας για τις ανάγκες και τα ιδιαίτερα γνωρίσματα αυτών και ονομάζεται ‘monoculturalist’ society (Parekh, 2006, σ. 6). Στο ίδιο πνεύμα και ο Hellyer διακρίνει δύο κατηγορίες κοινωνιών ανάλογα με τον βαθμό και την ποιότητα των πολιτικών που χαράσσονται για τη διαχείριση της πολιτισμικής ποικιλομορφίας. Υιοθετεί, όπως και ο Parekh, τον όρο ‘multiculturalist’. Ωστόσο, χρησιμοποιεί τον όρο ‘multicultural’ για να περιγράψει τις κοινωνίες εκείνες οι οποίες αποτελούνται από πολλαπλές εθνοπολιτισμικές ομάδες αλλά που η πολιτισμική ποικιλομορφία εγκλωβίζεται στα στενά όρια της περιγραφής μιας δημογραφικής εικόνας (Hellyer, 2006, σ. 330) και που σε επίπεδο διαχείρισης³ θα μπορούσε κανείς να πει ότι θυμίζουν τις μονοπολιτισμικές κοινωνίες του Parekh.

Σύμφωνα με τα παραπάνω φαίνεται πως η υιοθέτηση πολυπολιτισμικών μοντέλων από τις κοινωνίες είναι άμεσα συνυφασμένη με το περιεχόμενο των δημόσιων πολιτικών, την οργάνωση και ρύθμιση της καθημερινής ζωής. Οι διαφορετικές προσεγγίσεις που έχουν διατυπωθεί για την πολυπολιτισμικότητα αντανακλούν ένα άλλο φαντασιακό κάθε φορά για την εικόνα της κοινωνίας και, συνεπώς, ένα διαφορετικό σύνολο πεποιθήσεων ‘στον κόσμο της καθημερινής πολιτικής’ (Kymlicka, 2005, σ. 448). Όσο και αν δεν επεκταθούμε στο ακριβές περιεχόμενο των διαφορετικών αυτών προσεγγίσεων και των αντιπαραθέσεων που προκάλεσαν, θα πρέπει να σημειώσουμε πως σχεδόν στο σύνολό τους ανέδειξαν ορισμένα σημαντικά ζητήματα και έθεσαν το ζήτημα των μειονοτικών δικαιωμάτων ως κεντρικό, το οποίο αν και ανέκαθεν υπήρχε, παρέμενε μέχρι πολύ πρόσφατα στην αφάνεια.

---

³ Ο Hellyer (2006) στο έργο του με τίτλο *Muslims and Multiculturalism in the European Union* χρησιμοποιεί το παράδειγμα της Ναζιστικής Γερμανίας. Σύμφωνα με τον ίδιο, η Ναζιστική Γερμανία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως *multicultural society* καθώς συναντώνται στα εδάφη της περισσότερα από ένα πολιτισμικά συστήματα. Ωστόσο δεν θα μπορούσε να της αποδοθεί ο όρος *multiculturalist society* εξαιτίας της φύσης των πολιτικών που εφάρμοσε η χώρα για τη διαχείριση αυτών.

1.2. Μειονότητες: Η πρόκληση της πολυπολιτισμικότητας

Όλο και περισσότερες από τις σύγχρονες κοινωνίες αποτελούνται από μειονότητες που ζητούν την αναγνώριση της ταυτότητάς τους και την ενσωμάτωση των πολιτισμικών τους διαφορών. Αυτό το φαινόμενο είναι γνωστό ως ‘πρόκληση της πολυπολιτισμικότητας’ (Kymlicka, 1995, σ. 10).

1.2.1. Σύμβαση για την Προστασία των Εθνικών Μειονοτήτων (FCNM)

Η συζήτηση που ξεκίνησε, στα τέλη του 20^{ου} αι με σκοπό να διευθετήσει τα ζητήματα που προέκυπταν, εκφράστηκε μέσα από τις ιδέες της πολυπολιτισμικότητας θέτοντας νέους όρους για την προστασία των μειονοτικών πληθυσμών σε νομοθετικό και θεσμικό επίπεδο. Η βάση στην οποία στηρίχθηκε η συζήτηση αυτή ήταν η ανάγκη για μεταστροφή από την ιδέα της κοινωνίας έθνους-κράτους όπως, εσφαλμένα, χρησιμοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του 2^{ου} Παγκοσμίου Πολέμου.

Αν και η ιστορικότητα της έννοιας έθνους-κράτους είναι αρκετά προγενέστερη επιλέγουμε τον 20^ο αι ως χρονολογική αφετηρία καθώς τότε αναδύεται το μειονοτικό ζήτημα. Πράγματι, στον απόηχο του 1^{ου} Παγκοσμίου Πολέμου, όταν σηματοδοτείται η οριστική κατάρρευση των πολυεθνικών αυτοκρατοριών και καθιερώνεται η ιδέα των εθνικών κρατών αναδύεται σταδιακά και το μειονοτικό ζήτημα ως ιδιαίτερος κρίσιμος εθνικό ζήτημα. Υπό αυτή την έννοια, η έννοια της μειονότητας εκφράστηκε ως άμεσα εξαρτημένη από την έννοια του έθνους. Αυτό φαίνεται στον παρακάτω ορισμό όπου αναφέρεται πως ‘οι εθνικές μειονότητες προσλαμβάνονται ως νησίδες, τμήματα ενός έθνους που βρέθηκαν σε λάθος κράτος, που πάει να πει σε ένα κράτος το οποίο αντιπροσωπεύει ένα άλλο έθνος από το δικό τους’ (Ringelheim, 2010, σ. 103). Με αυτό το σκεπτικό, οι συνηθέστερες πρακτικές που υιοθετήθηκαν αποσκοπούσαν στην ‘αποδυνάμωση των εθνικών μειονοτήτων και στην απάλειψη οποιουδήποτε αισθήματος διακριτής εθνικής ταυτότητας’ (Kymlicka, 2005, σ. 476).

Η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού στις αρχές της δεκαετίας του ‘90 (Ringelheim, 2010) ‘η οποία εξαπέλυσε ένα κύμα εθνοτικών εθνικισμών (ethnic nationalism) στην Ανατολική Ευρώπη’ κατέστησε σαφές πως ‘οι δυτικές δημοκρατίες ούτε είχαν επιλύσει ούτε είχαν υπερβεί τις εντάσεις που προέκυπταν από την εθνοπολιτισμική ποικιλομορφία’ (Kymlicka, 2005, σ. 458). Οι μειονοτικοί πληθυσμοί θεωρήθηκαν ως εν δυνάμει κρίσιμος παράγοντας για την αποσταθεροποίηση ολόκληρης της περιοχής (βλ

κεφ 3) και ως τέτοιοι κατέλαβαν, για πρώτη φορά, τόσο κεντρική θέση σε διεθνές και, κυρίως, σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Στην κατεύθυνση αυτή συντάχθηκε η Σύμβαση για την Προστασία των Εθνικών Μειονοτήτων ή Σύμβαση (FCNM), η οποία τέθηκε σε ισχύ τον Φεβρουάριο του 1998 και σύμφωνα με την οποία

μία πλουραλιστική και αληθινά δημοκρατική κοινωνία οφείλει όχι μόνο να σέβεται την εθνοτική, πολιτιστική, γλωσσική και θρησκευτική ταυτότητα κάθε προσώπου που ανήκει σε εθνική μειονότητα, αλλά και να δημιουργεί συνθήκες τέτοιες που να επιτρέπουν την έκφραση, τη διαφύλαξη και την ανάπτυξη αυτής της ταυτότητας

(CE, 2016, σ. 212).

Ιδιαίτερη σημασία στην παρούσα μελέτη έχει η θέση που διατυπώνεται στο άρθρο 4 της Σύμβασης όπου το ζήτημα της ισότητας συνδέεται με τις καταστάσεις κοινωνικού και οικονομικού αποκλεισμού των μειονοτικών ομάδων. Όπως σχολιάζει και ο Ringelheim για το σχετικό άρθρο (2010, σ. 117),

απαιτούσε από τα κράτη να προάγουν πλήρη και αποτελεσματική ισότητα για τα άτομα στην οικονομική, κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική ζωή. Έτσι, το δικαίωμα στην ισότητα, όπως εμπλουτίζεται στην FCNM πηγαίνει πιο πέρα από το μεσοπολεμικό σύστημα [προστασίας των μειονοτήτων]: τα κράτη δεν οφείλουν μόνο να εξαλείψουν τις διακρίσεις, αλλά έχουν το καθήκον να καταπολεμήσουν τις ντε φάκτο ανισότητες, συμπεριλαμβάνοντας κοινωνικο-οικονομικές ανισότητες που επηρεάζουν τις μειονότητες.

Άλλες κομβικές διαφορές σε σχέση με το μεσοπολεμικό σύστημα προστασίας των μειονοτήτων διαφαίνονται στα άρθρα 6 και 15 της σύμβασης στα οποία προστίθενται οι έννοιες του *διαπολιτισμικού διαλόγου* και της *δημοκρατικής συμμετοχής* για πρώτη φορά. Στο άρθρο 6 αναφέρεται, συγκεκριμένα πως τα κράτη οφείλουν να ενθαρρύνουν τον διαπολιτισμικό διάλογο, 'όπως και τη λήψη αποτελεσματικών μέτρων για την ενθάρρυνση του αμοιβαίου σεβασμού και της αλληλοκατανόησης, καθώς και της συνεργασίας ανάμεσα σε όλα τα πρόσωπα που ζουν στο έδαφός τους' (άρθρο 6, FCNM). Στο άρθρο 15, η δημοκρατική συμμετοχή έγκειται στη δημιουργία των απαραίτητων συνθηκών 'για την αποτελεσματική συμμετοχή των προσώπων που ανήκουν σε εθνικές μειονότητες στην πολιτιστική, κοινωνική και οικονομική ζωή καθώς επίσης και στα κοινά' (άρθρο 15, FCNM).

Η αξία των παραπάνω άρθρων έγκειται στο γεγονός ότι εστιάζουν στη συνύπαρξη της μειονότητας με την πλειονότητα καθιστώντας τη διευθέτηση των μειονοτικών ζητημάτων καθοριστικό παράγοντα για την ευημερία ολόκληρης της κοινωνίας. Η

Σύμβαση, ωστόσο, αν και έθεσε τις βασικές αρχές, ταυτόχρονα έδωσε την ελευθερία σε κάθε κράτος να ερμηνεύσει και να προσαρμόσει τις αρχές αυτές με τρόπο τέτοιο ώστε να απαντά στις ανάγκες τις εκάστοτε κοινωνίας. Σε πολλές περιπτώσεις, η ανησυχία πως η αναγνώριση και η συμπερίληψη της διαφοράς είναι ικανή να οδηγήσει στον κατακερματισμό της κοινωνίας οδήγησε στην προβληματική ερμηνεία των αρχών της Σύμβασης σε πρακτικές και δημόσιες πολιτικές από τα διάφορα κράτη. Καθοριστική στη διευθέτηση των παρερμηνεύσεων αυτών, τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο, είναι η συμβολή των διαφόρων πολυπολιτισμικών θεωριών.

1.2.2. Η συνεισφορά των πολυπολιτισμικών προσεγγίσεων στο μειονοτικό ζήτημα

Μία από τις πρώτες θέσεις των υπερασπιστών της πολυπολιτισμικότητας, στις δεκαετίες του 1970 και 1980 ταυτίστηκε σε μεγάλο βαθμό με τις θέσεις του κοινοτισμού. Οι εθνοπολιτισμικές μειονότητες θεωρήθηκαν ως ‘κοινοτιστικές’ ομάδες η επιβίωση των οποίων απειλούταν από τις αρχές του φιλελεύθερου ατομικισμού που θεωρούταν απόκτημα αποκλειστικά της προνομιάς πλειονότητας (Kymlicka, 2005, σ. 459). Η βασική αντιπαράθεση των φιλελεύθερων⁴ υπερασπιστών της πολυπολιτισμικότητας με την παραπάνω θέση ήταν πως παρά το γεγονός ότι ορισμένα μέλη ή τμήματα των μειονοτικών πληθυσμών μπορεί να επιθυμούν την ‘απόσχιση από τη φιλελεύθερη δημοκρατία’ και την ‘προστασία από τις δυνάμεις του εκσυγχρονισμού που χαρακτηρίζουν τις φιλελεύθερες κοινωνίες’, ο στόχος τους συνολικά δεν είναι σε καμία περίπτωση η δημιουργία μιας ανελεύθερης κοινοτιστικής κοινωνίας, αλλά ‘της δικής τους σύγχρονης, φιλελεύθερης δημοκρατικής κοινωνίας’ (ο.π., σ. 461). Η ύπαρξη, λοιπόν, μίας κοινοτιστικής μειονότητας που μάχεται για τα δικαιώματά της, έχοντας απέναντί της μία φιλελεύθερη πλειονότητα δεν βρίσκει σύμφωνους τους φιλελεύθερους στοχαστές οι οποίοι μεταθέτουν τη βαρύτητα σε νέα ερωτήματα: ‘αν οι ομάδες είναι πράγματι φιλελεύθερες, γιατί τα μέλη τους να επιθυμούν μειονοτικά δικαιώματα; γιατί δεν είναι ικανοποιημένα με τα παραδοσιακά, κοινά για όλους δικαιώματα της ιδιότητας του πολίτη;’ (ο.π., σ. 462).

Οι απαντήσεις που δόθηκαν στα παραπάνω ερωτήματα προκύπτουν από τη διαφορετική ερμηνεία των φιλελεύθερων αρχών και οδήγησαν στον διχασμό των φιλελεύθερων εκφραστών της πολυπολιτισμικής θεωρίας και στη δημιουργία δυο θεωρητικών

---

⁴ Ο όρος φιλελεύθερος προκύπτει από τη μετάφραση τη λέξης liberal. Μεταφράζεται και επίσημα με αυτόν τον τρόπο στο έργο του Will Kymlicka με τίτλο *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας: μία εισαγωγή*, μτφ Γρηγόρης Μολύβας.

ρευμάτων. Το πρώτο ρεύμα βασίστηκε στην ιδέα των κοινών δικαιωμάτων προς όλους τους πολίτες. Τα κοινά δικαιώματα εκφράστηκαν όχι ως πρακτική αφομοίωσης των διαφορετικών πολιτισμικά πληθυσμών σε μία κυρίαρχη κουλτούρα αλλά ως πρόταγμα ισότητας της αστικής δημοκρατίας, όπου όλοι οι πολίτες είναι ίσοι πολίτες. Βέβαια, η ισότητα, στην πρώτη, αυτή, προσέγγιση, εξισώθηκε με την ομοιογένεια, οδηγώντας στην υιοθέτηση πρακτικών απάλειψης των πολιτισμικών διαφορών των διαφορετικών ομάδων και γενικώς, ταυτίστηκε με μία στάση ουδετερότητας ως προς τη διευθέτηση των ειδικών αναγκών των μειονοτικών πληθυσμών. Το δεύτερο ρεύμα βασίστηκε στην ιδέα των μειονοτικών δικαιωμάτων με σημαντικό εκφραστή τον Will Kymlicka. Σύμφωνα με τον Kymlicka μία από τις εθνοπολιτισμικές ομάδες που υπάρχουν στο εσωτερικό των δυτικών δημοκρατιών και διεκδικούν μειονοτικά δικαιώματα είναι οι εθνικές μειονότητες τις οποίες ορίζει ως τις ομάδες εκείνες που ‘αποτελούσαν πλήρεις και λειτουργικές κοινωνίες στα ιστορικά πάτρια εδάφη τους, προτού ενσωματωθούν σε ένα ευρύτερο κράτος’ (Kymlicka, 2005, σ. 474).

Για να αποδώσει κανείς το περιεχόμενο της αντιπαράθεσης που δημιουργήθηκε εντός της φιλελεύθερης σκέψης θα μπορούσε εύλογα να χρησιμοποιήσει τα λόγια του Μαρξ όπου συγκεκριμένα αναφέρει πως ‘μεταξύ ίσων δικαιωμάτων κριτής είναι η δύναμη’ (Harvey, 2013, σ. 31). Ας σκεφτούμε ένα παράδειγμα από την καθημερινή ζωή: το κοινό δικαίωμα στην εκπαίδευση. Ένα τέτοιο δικαίωμα καθιστά από τη μία σαφή την πρόσβαση όλων των πολιτών στα εκπαιδευτικά ιδρύματα, ωστόσο αυτό δεν σημαίνει πως το εκπαιδευτικό πρόγραμμα είναι προσαρμοσμένο στις ειδικές ανάγκες του μειονοτικού πληθυσμού όπως είναι, για παράδειγμα, οι γλωσσικές ανάγκες. Πως, λοιπόν, εξασφαλίζεται η δημοκρατική συμμετοχή όταν η ισότητα λαμβάνεται υπόψη ως ομοιογένεια και όταν η ομοιογένεια ταυτίζεται, λανθασμένα, με την κοινωνική συνοχή; Εύκολα θα μπορούσε κάποιος να εξισώσει την ισότητα με τα ίσα/κοινά δικαιώματα, όμως στην πράξη, η δημοκρατική συμμετοχή των μειονοτικών πληθυσμών είναι πολύ πιο πολύπλοκη και επίπονη διαδικασία. Η Fraser (2007) διατυπώνοντας την *τριδιάστατη θεωρία της ισότητας* συμβάλλει, σημαντικά, στην κατανόηση της πολυπλοκότητας του παρόντος εγχειρήματος. Σύμφωνα με τη Fraser, η ισότητα ως στόχος δεν αντανakλάται στην απόδοση κοινών δικαιωμάτων αλλά σε τρεις επιμέρους στόχους οι οποίοι συνήθως συνδέονται με σημαντικούς θεσμικούς μετασχηματισμούς. Οι στόχοι αυτοί είναι η αναδιανομή, η αναγνώριση και η αντιπροσώπευση.

Ο Ringelheim (2010, σ. 109) επισημαίνει δύο ακόμα σημεία τα οποία δύνανται να συνεισφέρουν σημαντικά στην κατανόηση του μειονοτικού ζητήματος και των μειονοτικών δικαιωμάτων. Το πρώτο σημείο αφορά στη ρευστότητα των ταυτοτήτων των εθνοπολιτισμικών μειονοτήτων που συχνά αγνοείται ή θεωρείται δευτερεύον. Αναλυτικότερα, οι ταυτότητες είναι πολύ πιο 'ρευστές, πολλαπλές και εφραπτόμενες' από αυτό που παρουσιάζουν πολλές πολυπολιτισμικές προσεγγίσεις οι οποίες βασίζονται στην 'ουσιοκρατική αντίληψη της κουλτούρας'. Οι προσεγγίσεις αυτές, εσφαλμένα, αγνοούν τόσο την εσωτερική ετερογένεια που μπορεί να χαρακτηρίζει μία μειονοτική ομάδα όσο και τις δυναμικές εξέλιξής της στον χρόνο. Οι πολιτισμικές ταυτότητες βρίσκονται σε απόλυτη διάδραση με την κοινωνία στην οποία λαμβάνουν χώρα καθιστώντας άκυρες τις απόψεις που θα υποστήριζαν την ύπαρξη ενός πολιτισμικού ντετερμινισμού. Η παραπάνω εσφαλμένη αντίληψη οδηγεί στη μεγέθυνση των διαφορών μεταξύ των ομάδων και στην προώθηση ενός τύπου κοινωνίας όπου 'οι εθνικές και πολιτισμικές κοινότητες θα μπορούν να συνυπάρχουν ως ξεχωριστές, οριοθετημένες οντότητες, αλλά που δεν θα μπορούν να ενοποιηθούν υponομεύοντας το πλαίσιο της κοινής ιθαγένειας και της αλληλεγγύης'. Αυτό, ακριβώς, είναι και το δεύτερο σημείο στο οποίο εφιστά την προσοχή ο Ringelheim.

Σε κάποια άλλα χαρακτηριστικά των μειονοτήτων, τα οποία αξίζει να σημειώσουμε, εφιστά την προσοχή του ο Parekh. Συγκεκριμένα, κάνει λόγο για την 'κοινοτική ποικιλομορφία' (communal diversity) η οποία προέρχεται και συντηρείται από την ύπαρξη οργανωμένων κοινοτήτων με μακρά ιστορία και καθιερωμένες πρακτικές (Parekh, 2006, σ. 4). Ως τέτοιες αναφέρονται ενδεικτικά οι Εβραίοι, ομάδες Ρομά, θρησκευτικές κοινότητες και χωρικά συγκεντρωμένες ιδιαίτερες πολιτισμικές ομάδες, όπως οι Βάσκοι, οι Καταλανοί κ.ά. Σκοπός των ομάδων αυτών είναι να συντηρήσουν και να μεταδώσουν τις βασικές αρχές, πεποιθήσεις και πρακτικές (συμπεριλαμβανομένης της θρησκείας και της γλώσσας) του δικού τους πολιτισμικού συστήματος και εθνοτικής καταγωγής και να διατηρήσουν την ταυτότητά τους, ενώ ταυτόχρονα 'απορρίπτουν την ιδέα της ενσωμάτωσης σε έναν «κοινό» εθνικό πολιτισμό' (Kymlicka, 2002, σ. 451). Η κοινοτική ποικιλομορφία χαρακτηρίζεται ως 'στιβαρή και ανθεκτική' (Parekh, 2006, σ. 4)

Η ανθεκτικότητα της κουλτούρας – *πολιτισμική ανθεκτικότητα* - μιας ομάδας ή κοινωνίας εξαρτάται από πολλαπλούς παράγοντες οι οποίοι σχετίζονται, κυρίως, με την ικανότητα επιβίωσής της, τις περισσότερες φορές κατά τον Parekh (2006), σε καιρούς πολέμου,

σημαντικών τεχνολογικών εξελίξεων και, τέλος, φυσικών καταστροφών. Σημαντικός παράγοντας πολιτισμικής ανθεκτικότητας και σχετικός με την περίπτωση της ΜΜΘ, όπως θα δούμε παρακάτω, είναι η σχέση της εκάστοτε μειονότητας με θρησκευτικά και γλωσσικά χαρακτηριστικά. Η θρησκεία έχει σχεδόν αποδειχτεί ως το (ή ένα από) σημαντικότερο από άποψη διαχρονικής αντοχής σύστημα αξιών. Εδώ, οι διαχρονικότητες του ανθρώπινου πολιτισμού και της προσκόλλησης του ανθρώπου στις διάφορες θρησκείες συμβαδίζουν, οπότε οι δεσμοί, συνεχώς, ενισχύονται, διότι έχουν πολλαπλές ευκαιρίες διαχρονικά να συλλειτουργήσουν.

Η δυναμική της γλώσσας εντοπίζεται σε δύο παράλληλες διαδικασίες. Από τη μία πλευρά, αποτελεί βασικό συστατικό των πολιτισμικών ταυτοτήτων και διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στη διατήρηση και τη δημιουργία μια πολιτισμικής ταυτότητας. Από την άλλη λειτουργεί ως διαμεσολαβητής των πολιτισμικών διαφορών στην κοινωνική ζωή και κοινωνική συμμετοχή των ατόμων. Ουσιαστικά, η γλώσσα παίζει πρωταρχικό ρόλο στη διαφοροποίηση του *εαυτού*, του όμοιου με εμάς από τον *άλλον*, εκείνον που θεωρούμε διαφορετικό. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα από την πρόσφατη ιστορία αποτελεί ο ρόλος της γλώσσας στην Τουρκική Δημοκρατία τον 20ο αιώνα. Η γλωσσική μεταρρύθμιση και υιοθέτηση του Λατινικού αλφαβήτου στην οποία προχώρησε ο Κεμάλ, ουσιαστικά είχε σκοπό την οικοδόμηση μίας νέας εθνικής ταυτότητας και τη δημιουργία ενός σύγχρονου κοσμικού κράτους, αλλά και τη διαφοροποίηση από τις αραβικές μειονότητες που εντοπίζονταν στα εδάφη της Τουρκίας μετά την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Συμπληρωματικά στα παραπάνω, η εμπρόθετη δράση των μεμονωμένων ατόμων – μελών μιας εθνοπολιτισμικής μειονότητας, η σχέση τους με και συμμετοχή τους στους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς της εκάστοτε κυρίαρχης κουλτούρας θα μπορούσαμε να πούμε πως είναι ο αστάθμητος παράγοντας στη συζήτηση περί πολιτισμικής ανθεκτικότητας.

Τέλος, καθοριστική σημασία στη συζήτηση αυτή έχει και ο παράγοντας του χώρου ως του τόπου εκείνου στον οποίο δομείται, σε κάθε ιστορική συγκυρία, το εκάστοτε κυρίαρχο πολιτισμικό σύστημα μέσα στο οποίο καλούνται τα υπόλοιπα – υποδεέστερα – να υπάρξουν. Οι λόγοι για τους οποίους μία συγκεκριμένη πολιτισμική ομάδα γίνεται αντιληπτή ως υποδεέστερη είναι κάτι το οποίο θα πρέπει να μελετηθεί λαμβάνοντας υπόψη την ιστορία, την ανθρωπογεωγραφία, τους γεωπολιτικούς και πολιτικούς παράγοντες της εκάστοτε κοινωνίας.

Αυτό, όμως στο οποίο αξίζει να σταθούμε σε αυτό το σημείο είναι οι πολλαπλοί τρόποι με τους οποίους εγγράφεται στον χώρο η συνύπαρξη πλειονότητας – μειονότητας σε μία κοινωνία ή θέτοντάς το σε ένα γενικότερο πλαίσιο, να διερευνήσουμε το χωρικό αποτύπωμα της συμβίωσης των πολλαπλών εθνοπολιτισμικών ετεροτήτων που απαρτίζουν τις σύγχρονες κοινωνίες.

2. ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑ, ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ | ΔΙΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΙΣ ΧΩΡΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑΣ

Ο προσδιορισμός της χωρικής κλίμακας φαίνεται πως αποτελεί κρίσιμο σημείο σε πολλές από τις μελέτες που σχετίζονται με την πολυπολιτισμικότητα καθώς καθιστά εφικτή τη μετάφραση και ερμηνεία των θεωρητικών προσεγγίσεων σε στρατηγικές και πρακτικές που δύνανται να εφαρμοστούν στον χώρο. Ο Harvey (2013, σ. 141) αναφερόμενος στο ‘πρόβλημα κλίμακας’ επισημαίνει πως καθώς ‘πηδάμε κλίμακες’, αλλάζουν δραματικά τόσο ‘η φύση του προβλήματος’, όσο και ‘οι προοπτικές ανεύρεσης λύσεων’.

Η Sandercock (2000) στην προσπάθεια διερεύνησης των προκλήσεων με τις οποίες έρχονται αντιμέτωπες οι πολυπολιτισμικές κοινωνίες, διακρίνει δύο κλίμακες προσέγγισης του θέματος. Συγκεκριμένα, συνδέει την εθνική κλίμακα κυρίως με τη διευθέτηση νομικών ζητημάτων, εθνικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων τόσο ατομικών όσο και συλλογικών και με τον ακριβή προσδιορισμό της έννοιας της ιδιότητας του πολίτη. Αντίστροφα, θεωρεί πως η τοπική/αστική κλίμακα αφορά στην ουσιαστική ενσωμάτωση/ένταξη των διαφορετικών πληθυσμών στην καθημερινή ζωή. Για τους Fincher κ.ά. (2014, σ. 7) η τοπική κλίμακα αναγνωρίζεται ως ‘σημαντική κλίμακα για την ανάπτυξη και εφαρμογή πολυπολιτισμικών στρατηγικών και πολιτικών που προτείνονται από τα υψηλότερα επίπεδα της κυβέρνησης’. Μία άλλη ενδιαφέρουσα προσέγγιση στην οποία εμπλέκονται οι έννοιες της πολυπολιτισμικότητας και του χώρου, θέτοντας τον αστικό χώρο στο επίκεντρο της συζήτησης, είναι αυτή του Ash Amin (2002· Amin & Thrift, 2002) ο οποίος θεωρεί πως οι ιδέες της ισότητας, της συμπερίληψης και της αναγνώρισης της διαφοράς ενσωματώνονται στις αντιλήψεις των ατόμων στους τόπους καθημερινής διάδρασης, εκεί όπου η διαφορετικότητα και η πολιτισμική συνδιαλλαγή λαμβάνουν χώρα.

Εάν οι πόλεις, λοιπόν, μπορούν να γίνουν αντιληπτές ως ‘τόποι ανάμειξης’ όπου ‘συγκεντρώνονται διαφορετικές ιστορίες’ (Massey, 1999, σ. 104) και ως τόποι του ‘είσθαι μαζί με ξένους’ (being together of strangers) (Young, 1990, σ. 237), τότε θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως οι πόλεις αποτελούν τον γεωγραφικό χώρο στον οποίο η πολιτισμική ποικιλομορφία συγκεντρώνεται, γίνεται αντιληπτή και εκφράζεται ή με άλλα λόγια είναι το πλαίσιο που θέτει τους όρους σύμφωνα με τους οποίους οι εθνοτικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές διαφορές λαμβάνουν χώρα και καταλαμβάνουν έδαφος και τίθενται υπό ‘καθημερινή διαπραγμάτευση’ (Amin & Thrift, 2002, σ. 291).

2.1. Διαιρεμένες πόλεις: ο πολιτισμός ως όριο

Κάθε πολιτισμός, σύμφωνα με τους Τοπάλογλου & Πετράκο (2008, σ. 42) ‘προσδιορίζεται από τα αντικειμενικά στοιχεία της κοινής γλώσσας, της θρησκείας, της ιστορίας, των εθίμων, των θεσμών, των κοινών συμφερόντων και επιδιώξεων, αλλά και από τον υποκειμενικό αυτοπροσδιορισμό των ανθρώπων’. Τα αστικά συστήματα

σταθερά σχετίζονται με πολιτισμικές ροές οι οποίες αποτελούν πρόκληση για τον ηθικό διακανονισμό της πόλης, αποτελούν ουσιώδη μοχλό για την οικονομική αλλαγή, θέτουν σοβαρά ερωτήματα σχετικά με τη φύση του αστικού μετασχηματισμού, και γίνονται οι διαχωριστικές γραμμές των διαφόρων ειδών της κοινωνικής διαίρεσης

(Keith, 2005, σ. 1).

Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τα οποία συστήνουν μία πολιτισμική ταυτότητα είναι εκείνα τα οποία δύνανται να αποτελέσουν σημαντικούς παράγοντες κοινωνικής και χωρικής διαίρεσης. Σύμφωνα με τον Λαμπριανίδη (1997, σ. 21) το όριο – σε αντίθεση με το σύνορο - ‘προσδιορίζεται «ως προς τα μέσα», το εσωτερικό δηλαδή της χώρας, λειτουργώντας ως παράγοντας διαχωρισμού’. Τα πολιτισμικά στοιχεία όπως για παράδειγμα η θρησκεία, η εθνότητα και η γλώσσα αποτελούν εν δυνάμει όρια εντός του αστικού χώρου, τεμαχίζοντάς τον, κυριολεκτικά και μεταφορικά, και οδηγώντας στη δημιουργία επιμέρους χωρικών υποσυνόλων.

Ο παράγοντας της θρησκείας καταλαμβάνει εξέχουσα θέση ως διαχωριστική γραμμή σε μία κοινωνία. Συγκεκριμένα, ‘η θρησκεία χαράσσει πιο έντονη διαχωριστική γραμμή μεταξύ των ανθρώπων από αυτή της εθνικότητας’ (Τοπάλογλου & Πετράκος, 2008, σ. 42) καθώς σε πολλές πόλεις παρατηρείται πως ‘οι θρησκευτικές συγκρούσεις του χθες εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται για να σκληρύνουν τις αρχαίες έχθρες του σήμερα’ (Caner & Bölen, 2014, σ. 6). Ωστόσο, ο Safier (1996, σ. 18) επισημαίνει πως στις περιπτώσεις πόλεων στις οποίες προστίθεται στη ‘θρησκευτική διάσταση της ταυτότητας [...] η εθνική διάσταση’ τότε τα πράγματα περιπλέκονται ακόμα περισσότερο, οι συγκρούσεις οξύνονται και οι διαχωριστικές γραμμές καταλαμβάνουν χώρο με πιο βίαιο τρόπο.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα στο οποίο το εθνικό κριτήριο έθεσε τους όρους διαχωρισμού μουσουλμάνων-χριστιανών, αποτελεί η Λευκωσία. Στην περίπτωση της Λευκωσίας το ξέσπασμα βίαιων αναταραχών το 1963, με βασικούς γεωπολιτικούς δρώντες την Αγγλία, την Τουρκία και την Ελλάδα, οδήγησε στη δημιουργία ενός φυσικού εμποδίου (βλ *Εικόνα 15*) υπό τον έλεγχο του ΟΗΕ, γνωστό ως ‘Πράσινη γραμμή’,

διαιρώντας κυριολεκτικά την πόλη και εν συνεχεία ολόκληρο το νησί στα δύο. Ωστόσο, το νέο αυτό στοιχείο απέκτησε πιο σαφή ρόλο ως διαχωριστική γραμμή στον χώρο, μόνο μετά τις εκτεταμένες συγκρούσεις του 1974, οι οποίες οδήγησαν στη δημογραφική ανακατάταξη του πληθυσμού εκατέρωθεν της γραμμής, σύμφωνα με το εθνικό κριτήριο (Gaffikin & Morrissey, 2011). Οι ομοιογενείς ομάδες που δημιουργήθηκαν με σαφή αναφορά στις δύο εμπλεκόμενες χώρες, Ελλάδα και Τουρκία, απέδωσαν στην Πράσινη γραμμή τον ρόλο του ορίου και του συνόρου ταυτόχρονα μετασχηματίζοντας καθοριστικά τον αστικό τρόπο ζωής των κάποτε μικτών πληθυσμών αλλά και τον αστικό χώρο.

Συνδυαστικά λειτούργησαν τα δύο αυτά κριτήρια -το εθνικό και το θρησκευτικό- ως παράγοντες διαίρεσης του αστικού χώρου και συνεχίζουν να λειτουργούν ως τέτοια στην περίπτωση της Ιερουσαλήμ. Οι διαχρονικές συγκρούσεις που λαμβάνουν χώρα στην πόλη αναδύονται ως απόρροια μιας μακροχρόνιας συγκρουσιακής κατάστασης που εδράζεται τόσο πάνω στην αμφισβήτηση σε ζητήματα εθνικής κυριαρχίας ανάμεσα σε Ισραήλ και Παλαιστινιακής αρχής όσο και στην αυξανόμενη θρησκευτική χροιά που αποκτούν οι πρακτικές σε επίπεδο άσκησης πολιτικής (Silver, 2010). Ο Samman (2006, σ. 213) σχολιάζει αναφερόμενος στα τείχη της παλιάς πόλης στην Ιερουσαλήμ, 'τα Τείχη που διατρέχουν την Ιερουσαλήμ δεν είναι απλώς κτισμένα πάνω σε φυσικά μαρκαρισμένα σύνορα, αλλά είναι καθαυτά κατασκευασμένα ώστε να καταστήσουν φυσική μία διαφορετικού τύπου κατασκευασμένη διαίρεση'. Συνεπώς, τα όρια εντός της πόλης δεν αποτυπώνονται χωρικά με κάποιο φυσικό εμπόδιο/φράχτη όπως στην περίπτωση της Λευκωσίας. Αντιθέτως, στην περίπτωση αυτή η αρχιτεκτονική δομή της πόλης και η συμβολικές αρχιτεκτονικές μορφές (πχ θρησκευτικοί χώροι) αναλαμβάνουν να παίζουν τον ρόλο του ορίου (βλ *Εικόνα 16*).

Ένα άλλο παράδειγμα στο οποίο η διαφορά προβλήθηκε περισσότερο με όρους θρησκευτικούς ή δογματικών αντιλήψεων και όχι τόσο με εθνικούς όρους αποτελεί η πόλη της Βηρυτού. Στην περίπτωση της Βηρυτού, η φύση και η ποιότητα των ορίων καθορίστηκε από πολλαπλούς παράγοντες καθ' όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αι. Έτσι, ενώ, από το 1920 η Βηρυτός μελετάται ως μία πόλη αποτελούμενη από πολλαπλές θρησκευτικές ομάδες και αιρέσεις, οι οποίες διαιρούν την πόλη με την έννοια ύπαρξης σε αυτήν οικονομικών, κοινωνικών και θρησκευτικών θυλάκων, χωρίς, όμως αυτό να συνεπάγεται την απουσία χωρικής πρόσμιξης αυτών, ο εμφύλιος πόλεμος που ξέσπασε το 1975 επαναπροσδιόρισε τη φύση των ορίων (Genberg, 2002). Πιο συγκεκριμένα, ο

πολυετής (1975-1990) και πολλαπλών φάσεων εμφύλιος πόλεμος επέφερε μια νέα συνθήκη διαίρεσης για την πόλη, η οποία συνδυάστηκε με σημαντικές δημογραφικές ανακατατάξεις. Τα νέα όρια που αναδύθηκαν ως απόρροια των θρησκευτικών συγκρούσεων απέδωσαν στο κέντρο της πόλης τον ρόλο της ‘πράσινης γραμμής’ μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων (Nagle, 2017, σ. 153). Ο Nagle (2017) χρησιμοποιεί τον όρο αυτόν επιχειρώντας να εκφράσει τη δημιουργία δύο διακριτών και περικλειστων χωρικών υποσυνόλων, απόλυτης πολιτισμικής ομοιογένειας με όρια νοητά αλλά ταυτοχρόνως μη διαπερατά. Ίσως η φυσική διάσταση των ορίων στην περίπτωση της Βηρυτού να εκφράστηκε μέσω της παρουσίας πολυάριθμων στρατιωτικών δυνάμεων στο κέντρο της πόλης, τα χρόνια που επακολούθησαν μετά τη λήξη του πολέμου. Παράλληλα, το παράδειγμα της Βηρυτού αναδεικνύει και τη δυναμική σχέση των πολιτισμικών ορίων με τον παράγοντα του χρόνου. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι σήμερα τα όρια που ορθώνονται στον αστικό χώρο δεν γίνονται αντιληπτά μέσω της παρουσίας κάποιου φυσικού εμποδίου ή στρατιωτικής δύναμης αλλά ούτε μέσω κάποιας συγκρουσιακής κατάστασης μεταξύ των διαφόρων θρησκευτικών ομάδων. Αντιθέτως, για να κατανοήσει κανείς τη σημερινή ποιότητα των ορίων στην πόλη θα πρέπει να εμβαθύνει και να διερευνήσει τον τρόπο με τον οποίο η ένταση που προήλθε ως απόρροια του πολυτάραχου αυτού παρελθόντος εδραιώθηκε ως μία νέα κατάσταση ζωής σε αυτήν, διαμορφώνοντας καθοριστικά τον αστικό τρόπο ζωής (Genberg, 2002).

Συμπληρωματικά ως προς τον εθνικό και θρησκευτικό παράγοντα, αξίζει να αναφερθεί ‘η παράμετρος της κοινής ή διαφορετικής γλώσσας’, η οποία ασκεί σημαντική ‘επίδραση στις στάσεις έναντι του «άλλου»’ (Τοπάλογλου & Πετράκος, 2008, pp. 42-43). Οι Meinhof κα (2003, στο Τοπάλογλου & Πετράκος, 2008, σ.43) υποστηρίζουν ότι ‘όχι μόνο η γλώσσα per se, αλλά ακόμα και η προφορά της ίδιας της γλώσσας, παίζει σημαντικό συμβολικό ρόλο στο να χωρίζει ή να ενώνει τους ανθρώπους’. Η γλώσσα, ωστόσο, ως παράγοντας διαίρεσης σε μία πόλη εξαρτάται άμεσα από την ύπαρξη ή μη άλλων πολιτισμικών διαχωριστικών γραμμών στις οποίες ενσωματώνεται, εντείνοντας το φαινόμενο της διαίρεσης. Για παράδειγμα η γλώσσα λειτουργεί ως διαχωριστική γραμμή στις Βρυξέλλες όπου, ωστόσο, η διαμάχη γύρω από το θέμα δεν έχει οδηγήσει σε περιστατικά δημόσιας βίας ή σε άλλες δημόσια εκδηλωμένες σημαντικές κοινωνικές εντάσεις. Σε αντιδιαστολή με το παράδειγμα των Βρυξελλών έρχεται το παράδειγμα της Βόρειας Ιρλανδίας όπου οι γλωσσικές συγκρούσεις αναδείχθηκαν μέσα από τις

σημαντικότερες θρησκευτικές διαφορές προτεσταντών – καθολικής μειονότητας οδηγώντας σε ακραία φαινόμενα βίας και αστικής διαίρεσης (Caner & Bölen, 2014).

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, η φύση και ποιότητα των ορίων καθορίζεται από πολλαπλούς παράγοντες. Σε ορισμένες ακραίες περιπτώσεις τα όρια έχουν φυσική υπόσταση και ορθώνονται εντός του αστικού χώρου με τη μορφή κάποιου τοίχου ή φράχτη ή κάποιας μπάρας ελέγχου ή ακόμα και μέσω της παρουσίας στρατιωτικών δυνάμεων. Σε άλλες περιπτώσεις δημιουργούνται άυλα όρια τα οποία λειτουργούν ως σύμβολα ασυνέχειας του αστικού ιστού, των κοινωνικών σχέσεων και της αστικής κινητικότητας. Οι πόλεις που αναφέρθηκαν παραπάνω αναφέρονται στη διεθνή βιβλιογραφία ως *διαιρεμένες πόλεις* ή *αμφισβητούμενες πόλεις* (Bollens, 2000; 2001· Rokem & Boano, 2018). Η Setha Low (1996), σε μία ανθρωπολογική προσέγγιση των πόλεων, χρησιμοποιεί τους όρους *εθνοτική πόλη* (ethnic city) και *διαιρεμένη πόλη* (divided city). Στην πρώτη περίπτωση η πόλη μελετάται ‘ως ένα μωσαϊκό αυτόνομων οικονομικών, γλωσσικών και κοινωνικών θυλάκων’, στην οποία τα όρια μεταξύ των περικλειστών αυτών αστικών συνόλων χαρακτηρίζονται, συνήθως, ως διαπραγματεύσιμα, ρευστά και διαπερατά (Low, 1996, σ. 388). Στη δεύτερη περίπτωση, ο διαχωρισμός αποτυπώνεται χωρικά με τη διαίρεση της πόλης σε δύο διακριτά μέρη, στα οποία επιδρούν ασύμμετρες σχέσεις εξουσίας τις περισσότερες φορές και στις οποίες τα όρια (είτε τα φυσικά είτε τα άυλα) έχουν πιο συμπαγή δομή και η διάρρηξη/διάσχιση τους είναι ένα δύσκολο και πολλές φορές αδύνατο εγχείρημα.

Δεν θα επιμείνουμε τόσο στην ακριβή αποσαφήνιση των διαφορετικών ορισμών που αποδίδονται στις πόλεις αυτές. Περισσότερο θα επιχειρηθεί η διερεύνηση του δυναμικού και μετασχηματιστικού ρόλου που αποδίδει στις διαδικασίες παραγωγής του αστικού χώρου και οργάνωσης του αστικού τρόπου ζωής, στις πόλεις εκείνες στις οποίες η συνύπαρξη των πολλαπλών εθνοπολιτισμικών ετεροτήτων αποτελεί τη δεδομένη υφιστάμενη συνθήκη, η σύνδεση των πολυπολιτισμικών και αστικών θεωριών.

2.2. Η πόλη ως ένας τόπος φτιαγμένος από διαφορές: από τη διαίρεση στην πολυπολιτισμικότητα

Οι Rokem & Boano (2018) υποστηρίζουν πως σχεδόν σε κάθε πόλη στην οποία υπάρχουν μειονοτικοί πληθυσμοί σημειώνονται φαινόμενα αστικής αμφισβήτησης και δημιουργούνται άυλα όρια τα οποία λειτουργούν ως σύμβολα ασυνέχειας του αστικού ιστού, των κοινωνικών σχέσεων και της αστικής κινητικότητας. Πράγματι, η έννοια του

πολιτισμού ως όριο περιπλέκεται όταν οι διαφορές στη βάση της πολιτισμικής ταυτότητας συνδυάζονται με την ύπαρξη κάποιας μειονότητας σε μία πόλη. Ένα από τα προβλήματα που παρατηρούνται είναι πως πολλές φορές κατασκευάζεται πάνω στη βάση της διαφοράς του μειονοτικού πληθυσμού το αφήγημα της εθνικής ταυτότητας και ομοιογένειας, με τις μειονότητες να θεωρούνται ως κρίσιμη απειλή για την κοινωνική συνοχή και τον αστικό μετασχηματισμό της εκάστοτε πόλης. Πάνω σε αυτό το αφήγημα, αναδύονται σημαντικές χωρικές και κοινωνικές ανισότητες -η αστική περιθωριοποίηση, ο κοινωνικός αποκλεισμός, ο οικιστικός διαχωρισμός, ο στιγματισμός αστικών χώρων που συνδέονται με τη μειονότητα (πχ χώροι λατρείας), η άνιση αναδιανομή των πόρων και ο αποκλεισμός από τις υποδομές και τις υπηρεσίες- οι οποίες συντελούν στην ταυτόχρονη υποβάθμιση πολλαπλών πτυχών του αστικού τρόπου ζωής των μειονοτικών πληθυσμών και θέτουν την πόλη σε μία κατάσταση κατά την οποία βρίσκεται, ουσιαστικά, 'σε πόλεμο με τον εαυτό της' (Safier, 1996, σ. 17).

Οι κοινωνικές ανισότητες, που προκύπτουν από τους διαφορετικούς τρόπους διαχείρισης της πολιτισμικής ποικιλομορφίας, είναι χωρικά εγγεγραμμένες και καθίστανται αντιληπτές όταν εισάγεται η χωρική διάσταση, ή ακόμα και ενισχύονται μέσω συγκεκριμένων χωρικών πρακτικών. Ο χώρος, στη συζήτηση σχετικά με την πολυπολιτισμικότητα, λειτουργεί ως αντανάκλαση της υφιστάμενης κατάστασης και, ταυτόχρονα, ως εργαλείο για την ανατροπή της ή τη δημιουργία μίας νέας μέσω του πολεοδομικού σχεδιασμού ή ακόμα και μεμονωμένων αστικών παρεμβάσεων.

Ιδιαίτερα σημαντική ως προς την κατεύθυνση αυτή είναι η συνεισφορά του Henri Lefebvre ο οποίος, σύμφωνα με τους Βαΐου & Χατζημιχάλη (2012, σ. 85), υποστηρίζει πως 'ο χώρος δεν είναι «κενό δοχείο», στο οποίο έρχονται να εγκατασταθούν δραστηριότητες, κοινωνικές σχέσεις και πρακτικές' αλλά αποτελεί παράγοντα καθορισμού αυτών και συστατικό μέρος τους και εν συνεχεία 'η παραγωγή του χώρου δεν είναι μία «αθώα» παραγωγή, αλλά εμπεριέχει στρατηγικές και πολιτικές πλευρές πρωταρχικής σημασίας'. Συνεπώς, η προσπάθεια διευθέτησης των ανισοτήτων και της αδικίας σε μία πολυπολιτισμική κοινωνία είναι άμεσα εξαρτημένη από τον μετασχηματισμό του χώρου.

2.2.1. «Μαζί-στη-διαφορετικότητα»

Η πρόκληση της πολυπολιτισμικότητας που αναδείχθηκε μέσα από το πεδίο των πολιτικών επιστημών αποκτά, αναμφίβολα, χωρικές διαστάσεις και καθίσταται ως σημαντική πρόκληση για τη συνεκτική και βιώσιμη λειτουργία των πόλεων, μετατοπίζοντας τη

συζήτηση σε ζητήματα οργάνωσης του χώρου και χάραξης των αστικών πολιτικών. Η υιοθέτηση θεωρητικών εργαλείων από τους κόλπους των πολυπολιτισμικών θεωριών κρίνεται ως αναγκαία δεδομένης της, μέχρι τώρα, προβληματικής διαχείρισης που φαίνεται να αποτελεί χαρακτηριστικό των περισσότερων πολυπολιτισμικών πόλεων, σήμερα. Συγκεκριμένα, ο Safier (1996, σ. 22) αναφέρει πως οι πολιτικές που προτείνονται σε αστικό επίπεδο προς τη διευθέτηση του καίριου ζητήματος *του να ζούμε μαζί* βασίζονται, ως επί το πλείστον, σε πρακτικές ‘αφομοίωσης ή υποχρεωτικής ενσωμάτωσης’ προσφέροντας ως επιλογές στις μειονοτικές ομάδες τις εξής: ‘γίνεσαι σαν εμάς (η κυρίαρχη πολιτισμική ομάδα) ή αποδέχεσαι τη θέση σου ως πολίτης δεύτερης κατηγορίας, ή παραμένεις αποκλεισμένος, ή καταπιέζεσαι ή φεύγεις’. Λύσεις σαν και αυτές προσδιάζουν στις δυσάρεστες περιπτώσεις των *μονοπολιτισμικών* κοινωνιών στις οποίες η διαφορά εγκλωβίζεται σε υποβαθμισμένα και αυστηρά οριοθετημένα χωρικά υποσύνολα ώστε να μην διαταράσσει την ομοιογένεια της κυρίαρχης πολιτισμικής ομάδας.

Θεωρούμε πως το πλαίσιο της συνύπαρξης των διαφορετικών ομάδων και ατόμων σε μία πολυπολιτισμική δημοκρατική κοινωνία, με όρους ισότητας και δικαιοσύνης όπως προτείνεται από την Iris Marion Young μέσα από την ιδέα *μαζί-στη-διαφορετικότητα* (*together-in-difference*), αν και προερχόμενο από το πεδίο των πολιτικών επιστημών, παρουσιάζει, ωστόσο, μία σαφή δυνατότητα εφαρμογής στον τομέα των αστικών επιστημών (Young, 1999).

Ένα πρώτο σημείο του έργου της Young στο οποίο επιλέγω να σταθώ είναι η αποσαφήνιση ορισμένων εννοιών που φαίνεται πως παίζουν σημαντικό ρόλο για την ίδια και των οποίων η σε βάθος κατανόηση θα μας φανεί χρήσιμη στη μελέτη του αστικού χώρου της περίπτωσης μελέτης, στη συνέχεια. Η Young καθιστά ξεκάθαρη τη διαφοροποίηση του *group clustering* και του *χωρικού διαχωρισμού* (*residential segregation*). Η πρώτη περίπτωση αφορά, ουσιαστικά, στη χωρική συγκέντρωση των ατόμων με κοινό πολιτισμικό υπόβαθρο και τη δημιουργία ομοιογενών πολιτισμικά αστικών υποσυνόλων χωρίς αυτό να αποκλείει, προφανώς, άλλα άτομα να κατοικήσουν σε αυτές ή να δημιουργεί εκ νέου σχέσεις κυριαρχίας. Η τάση ομογενοποίησης κρίνεται ως μη προβληματική από τη στιγμή που κάθε άτομο επιλέγει να κατοικεί εκεί όπου αισθάνεται περισσότερη οικειότητα και ασφάλεια. Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, και τον καθοριστικό παράγοντα της κοινής γλώσσας που διευκολύνει όλες της πτυχές της καθημερινής ζωής και προάγει αυτή την αίσθηση οικειότητας και ασφάλειας.

Αντίστροφα, ο διαχωρισμός αντανακλά μια σειρά χωρικών ανισοτήτων που υποδηλώνουν τη συστηματική και στοχευμένη υποβάθμιση των περιοχών ή διαφορετικά τη θεσμοθετημένη μορφή κοινωνικής απόστασης η οποία μεταφράζεται στη χωρική απομάκρυνσή και επιτυγχάνεται μέσω της άνισης χωρικής κατανομής υποδομών και πόρων.

Για τη Young το ζήτημα του διαχωρισμού ανάγεται στην ευρύτερη συζήτηση περί ισότητας, όπως έχει τεθεί στα πλαίσια της πολυπολιτισμικότητας, όπου ως ισότητα νοείται η *αλληλεπίδραση της ομοιογένειας και της διαφοράς* (Parekh, 2006). Ο διαχωρισμός αποτελεί πρόβλημα, σύμφωνα με την ίδια για τρεις λόγους (Young, 1999). Πρώτον, παραβιάζει την αρχή της ίσης ευκαιρίας στην επιλογή κατοικίας για ορισμένες πολιτισμικές ομάδες. Δεύτερον ενισχύει την κοινωνική ανισότητα προσφέροντας άνιση πρόσβαση σε υποδομές και υπηρεσίες στις προνομιούχες ομάδες και σε εκείνες που θεωρούνται ως υποδεέστερες και τρίτον ο κοινωνικός και χωρικός διαχωρισμός διαιωνίζει μία προβληματική κατάσταση καθιστώντας ιδιαίτερα δύσκολη την επικοινωνία μεταξύ των διαφορετικών ομάδων και δημιουργώντας μία πλασματική εικόνα για τον αστικό χώρο που πηγάζει αποκλειστικά από τη ζωή των προνομιούχων σε αυτόν.

Το δεύτερο σημείο στο οποίο αξίζει να σταθούμε είναι η έννοια της αποπεριθωριοποίησης (desegregation) όπως διατυπώθηκε από τη Young. Το *together-in-difference* προσφέρει μία εναλλακτική προσέγγιση στο ζήτημα του διαχωρισμού των μειονοτικών πληθυσμών στις πόλεις προτείνοντας την *αποπεριθωριοποίηση* έναντι της *ενσωμάτωσης*.

Σε χωρικό επίπεδο, το πρόβλημα με την ιδέα της ενσωμάτωσης είναι πως τις περισσότερες φορές μεταφράζεται πρακτικά στην εξάλειψη του group clustering και στην εγκατάσταση των μειονοτικών πληθυσμών σε αναβαθμισμένες περιοχές που αντανακλούν τα ιδεώδη της κυρίαρχης πολιτισμικής ομάδας (Young, 1999). Η εξάλειψη των αστικών υποσυνόλων με σαφή πολιτισμικό πρόσημο αναπαράγει και ενισχύει την αντίληψη του πολιτισμικού ιμπεριαλισμού, με την κουλτούρα και την εμπειρία μιας κυρίαρχης ομάδας να ανάγεται σε οικουμενική και να χαρακτηρίζεται ως κανονική ενώ ταυτόχρονα οι πεποιθήσεις και συνήθειες των εθνοπολιτισμικών ετεροτήτων καθίστανται αόρατες, ή ακόμα και δαιμονοποιούνται μέσα από στερεοτυπικές αντιλήψεις που σχηματίζονται γύρω από την άλλη αυτή οπτική (Young, 1990, σσ. 58-59) και

κρίνεται ως προβληματική για δύο λόγους. Από τη μία πλευρά, οι χωρικές αυτές υποενότητες θεωρούνται, πολλές φορές, ως απειλή για την κοινωνική συνοχή της πόλης και η διάσπαση τους οδηγεί στον διασκορπισμό της μειονοτικής κοινότητας που, συχνά, συντελεί και στην αποδυνάμωσή της. Από την άλλη πλευρά, η αποδέσμευση των περιοχών αυτών από τον μειονοτικό πληθυσμό διανοίγει νέες αναπτυξιακές δυνατότητες, οι οποίες σε συνδυασμό με την ουσιοκρατική αντίληψη που επικρατεί στις πρακτικές του πολεοδομικού σχεδιασμού στις περισσότερες φιλελεύθερες δυτικές δημοκρατίες -κατά τις οποίες λαμβάνονται υπόψη οι ανάγκες και επιθυμίες κυρίως της κυρίαρχης πλειονότητας- οδηγούν πολλές φορές στη δημιουργία ενός αφιλόξενου περιβάλλοντος και στην κατάργηση ή σημαντική μείωση κάθε πιθανής σύνδεσης των εθνοπολιτισμικών ετεροτήτων με τον αστικό χώρο στον οποίο διαμένουν. Στην ίδια κατεύθυνση, ο Amin επισημαίνει πως η ιδέα της ενσωμάτωσης συχνά διαστρεβλώνεται μέσα από εγχειρήματα μικτών κατοικιών (mixed housing) τα οποία υπεραπλουστεύουν την έννοια της πολυπολιτισμικότητας σε ένα ζήτημα δημογραφίας και ίσης κατανομής στον χώρο. Η υποχρεωτική ενσωμάτωση των πολλαπλών εθνοπολιτισμικών ομάδων σε τέτοια εγχειρήματα πολιτισμικής μίξης έχει οδηγήσει σε πολλές περιπτώσεις (χωρίς αυτός βέβαια να είναι ο κανόνας) στην ανάδυση νέων συγκρούσεων, βίαιων συμπεριφορών και στην 'ενίσχυση μία παθολογίας του neighbourhood nationalism μεταξύ των νεοφερμένων και παλαιότερων κατοίκων' (Amin, 2002, σ. 968). Αποδέκτες τέτοιου είδους αστικών πολιτικών, σημειώνει η Young πως, είναι ποιο σύνηθες να είναι τα μέλη μειονοτικών ομάδων τα οποία υποχρεώνονται, μέσα από αντίστοιχα εγχειρήματα, να εγκαταλείψουν τον τόπο κατοικίας τους και μεταφέρονται σε πιο αναβαθμισμένες περιοχές.

Από την άλλη πλευρά, το ενδιαφέρον με την ιδέα της *αποπεριθωριοποίησης* είναι πως η λύση έγκειται στην αναγνώριση και στον σεβασμό της διαφοράς και στην αναβάθμιση των υποβαθμισμένων και άλλοτε στιγματισμένων γειτονιών και επιτυγχάνεται με τη μεταφορά των πόρων και των υποδομών στους ανθρώπους και όχι το αντίστροφο. Ο Rokem στην κατεύθυνση αυτή, επισημαίνει πως το ζήτημα δεν είναι απλά το που βρίσκεται ή κατοικεί κάποιος αλλά και το που του επιτρέπεται να πάει (Rokem, et al., 2017). Θέτει, όπως και η Young το θέμα των υποδομών και των πόρων στο επίκεντρο της συζήτησης για την εξάλειψη των χωρικών ανισοτήτων και θεωρεί πως το φαινόμενο του χωρικού διαχωρισμού είναι άμεσα συνυφασμένο με τη δυνατότητα κινητικότητας των ατόμων στην πόλη και θα πρέπει να μελετάται παράλληλα με αυτή.

Συνοψίζοντας, αξίζει να σχολιάσουμε πως στην ιδέα της Young αντανάκλαται η δυναμική φύση της πολυπολιτισμικής θεωρίας και αναδεικνύεται η συνεισφορά της στο πεδίο των αστικών επιστημών. Η ιδέα του *together-in difference* είναι, αναμφίβολα, μία απόπειρα από τη σκοπιά της πολιτικής θεωρίας να θέσει ένα χωρικό πλαίσιο για την πολυπολιτισμικότητα.

2.2.2. Ο ρόλος του πολεοδομικού σχεδιασμού στις πολυπολιτισμικές πόλεις

Σε αυτό το σημείο, θα επιχειρήσουμε να επανέλθουμε στο ερώτημα που θέσαμε στο 1^ο κεφάλαιο -*πώς θα μπορούσαμε να ζήσουμε μαζί*- προσεγγίζοντας αυτήν τη φορά το ερώτημα από τη σκοπιά της κριτικής αστικής θεωρίας και συνδυάζοντας τα εργαλεία των πολυπολιτισμικών προσεγγίσεων, ώστε να προσδιορίσουμε τον ρόλο του πολεοδομικού σχεδιασμού στις πολυπολιτισμικές πόλεις.

Οι ιδέες της Sandercock (1998) για τον σχεδιασμό μιας πόλης δημοκρατικής που θα βασίζεται στις ιδέες της ισότητας και της ποικιλομορφίας, όπου οι διαφορές θα γιορτάζονται (*celebrating differences*) μας κάνουν λίγο πολύ να αναζητούμε την απάντηση στο *πώς* σε όσα λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1967, είχε εκφράσει ο Henri Lefebvre, αναφερόμενος στο *δικαίωμα στην πόλη* (Lefebvre, 1977). Όπως αναφέρει και η Fainstein (2005), η απάντηση στο 'τι πρέπει να γίνει' από τη σκοπιά του πολεοδομικού σχεδιασμού είναι το *δικαίωμα στην πόλη*. Πιστεύει πως η θέση του Lefebvre είναι ιδιαίτερος χρήσιμη καθώς

εγείρει ερωτήματα σχετικά με το ποιος κατέχει την πόλη, όχι με την έννοια του άμεσου ατομικού ελέγχου ενός περιουσιακού στοιχείου αλλά με τη συλλογική έννοια της ικανότητας κάθε ομάδας να έχει πρόσβαση στην απασχόληση και στον πολιτισμό (culture), να κατοικεί σε μία αξιοπρεπή κατοικία και σε κατάλληλες συνθήκες διαβίωσης, να αποκτά ένα ικανοποιητικό επίπεδο εκπαίδευσης, να διατηρεί την προσωπική της ασφάλεια, και να συμμετέχει στην αστική διακυβέρνηση

(Fainstein, 2005, σ. 126).

Αν και ο Lefebvre, στο έργο του, εστιάζει κατά κύριο λόγο στις συνθήκες διαβίωσης της παρισινής εργατικής τάξης και στην περιθωριοποίησή της στα προάστια της μητροπολιτικής περιοχής, ή διαφορετικά, στον αποκλεισμό της από την *κεντρικότητα* της μητρόπολης, καθιστά σαφές πως ο χώρος και ο σχεδιασμός αυτού σχετίζονται άμεσα με την κοινωνική δικαιοσύνη και τις δημόσιες πολιτικές.

Συμβαδίζοντας, λοιπόν, με το σκεπτικό του Lefebvre, ξεφεύγοντας από την, κατά βάση, ταξική προσέγγισή του, και διερευνώντας μία πολυπολιτισμική προσέγγιση η οποία θέτει ως κεντρικό στόχο στον αστικό σχεδιασμό το δικαίωμα στην πόλη, τότε, ουσιαστικά,

αντιλαμβανόμαστε πως ο αγώνας για αναγνώριση και η διεκδίκηση της ορατότητας από την πλευρά των πολλαπλών εθνοπολιτισμικών ομάδων στις πολυπολιτισμικές κοινωνίες δεν είναι άλλος, ουσιαστικά, από τη διεκδίκηση του δικαιώματός τους στην κεντρικότητα. Ταυτόχρονα, εάν λάβουμε ως βάση για την αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας του πολεοδομικού σχεδιασμού τον βαθμό στον οποίο ο τελευταίος ανταποκρίνεται στις ανάγκες των πολιτών - οι οποίες, σε μία πολυπολιτισμική προσέγγιση, σχετίζονται άμεσα με χαρακτηριστικά όπως η τάξη, το φύλο, η φυλή, η κουλτούρα και η γλώσσα τότε, αναπόφευκτα, το *δικαίωμα στην πόλη* και το *δικαίωμα στη διαφορά* (Young, 1990) συγχέονται και αποτελούν από κοινού τον κεντρικό στόχο του πολεοδομικού σχεδιασμού στις πολυπολιτισμικές πόλεις. Η κύρια πρόκληση που αναδύεται, λοιπόν, για τις πολυπολιτισμικές πόλεις είναι το πώς θα επιτύχουν την ειρηνική και ισάξια συνύπαρξη των πολλαπλών εθνοπολιτισμικών ομάδων που δρουν στο εσωτερικό τους καθώς και με ποια εργαλεία θα αναθεωρήσουν την υφιστάμενη, ή ακόμα, και θα δημιουργήσουν μια νέα κεντρικότητα, η οποία θα διαπνέεται από τις αρχές της ισότητας και της ποικιλομορφίας

Το εγχείρημα του μετασχηματισμού ή της δημιουργίας αυτής της νέας κεντρικότητας συνδέεται με την πολυπολιτισμική θεωρία με 'τρεις τρόπους', όσον αφορά στις διαδικασίες πολεοδομικού σχεδιασμού (Qadeer, 1997, σ. 485). *Πρώτον*, η τάξη, η φυλή, η κουλτούρα και η θρησκεία θα πρέπει να αναγνωρίζονται ως βασικές αναλυτικές κατηγορίες για τη μελέτη των τοπικών κοινοτήτων και την αξιολόγηση των κοινωνικών συνθηκών και αναγκών. *Δεύτερον*, θα πρέπει να εξετάζεται και να επανεξετάζεται το κατά πόσο γίνονται αντιληπτές οι ανάγκες των μειονοτικών πληθυσμών σε σχέση με των κυρίαρχων. *Τρίτον*, καθίσταται απαραίτητη η συμμετοχή και συμπερίληψη των απόψεων και των στόχων της μειονότητας και ένα βήμα παραπέρα η συμπερίληψη αυτών στη διαδικασία λήψης αποφάσεων.

Συνεπώς, το δικαίωμα στην πόλη και το δικαίωμα στη διαφορά θέτουν, σε συνδυασμό, τους όρους προς μία εναλλακτική προσέγγιση στον αστικό σχεδιασμό τόσο σε επίπεδο μελέτης του αστικού χώρου όσο και στο επίπεδο των αστικών πολιτικών που προτείνονται. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι τρεις αυτοί άξονες που αναφέρουμε παραπάνω θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψιν κατά τη μελέτη της μορφολογίας του πολεοδομικού ιστού και της ισχύουσας νομοθεσίας, των υφιστάμενων χρήσεων γης, του τομέα της στέγασης, της παροχής υπηρεσιών και πόρων, των υποδομών και της αρχιτεκτονικής που αποτελούν συστατικά στοιχεία της κεντρικότητας κάθε πόλης.

2.2.3. Από τη θεωρία στην πράξη: Πρακτικές εφαρμογές των πολυπολιτισμικών προσεγγίσεων στον πολεοδομικό σχεδιασμό

Το 1997, η Sandercock διεξήγαγε έρευνα σε τρεις δήμους της Μελβούρνης. Οι περιοχές επιλέχθηκαν σύμφωνα με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των δήμων αυτών, ώστε να παρουσιάζουν υψηλά ποσοστά πολιτισμικής ποικιλομορφίας. Η Sandercock επικεντρώθηκε στον ρόλο του πολεοδομικού σχεδιασμού και στον βαθμό που ο τελευταίος ανταποκρίνεται στις ιδιαίτερες ανάγκες των πολυπολιτισμικών αυτών πόλεων. Σε αυτήν την κατεύθυνση έθεσε τα εξής κεντρικά ερωτήματα:

κατά πόσο το σύστημα σχεδιασμού ανταποκρίνεται στην όλο ένα αυξανόμενη πολιτισμικά ποικιλόμορφη πόλη;

ποιες πολιτισμικές αξίες και μοτίβα οικονομικής δραστηριότητας και κοινωνικής ζωής αντανακλώνται στον αστικό σχεδιασμό και τα πολεοδομικά σχέδια;

γίνονται οι απαραίτητες προσπάθειες ώστε να συμπεριλαμβάνονται οι πολιτισμικά διαφορετικές ομάδες στη διαδικασία λήψης αποφάσεων;

ποια είναι εκείνα τα στοιχεία τα οποία επιθυμούν οι διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες να δουν να διασώζονται στο αστικό τοπίο; (ζητήματα κληρονομιάς)

πώς οι διαφορετικές κοινότητες αντιλαμβάνονται και επιθυμούν να χρησιμοποιούν τον δημόσιο χώρο; Οι διαφορετικές αντιλήψεις και χρήσεις ενσωματώνονται και εκπροσωπούνται στις διαδικασίες σχεδιασμού;

(Sandercock, 2000, σ. 12).

Προκειμένου να απαντήσει στα παραπάνω ερωτήματα, η Sandercock διερεύνησε τρεις βασικούς τομείς της καθημερινής ζωής στην πόλη. Αρχικά, ασχολήθηκε με το ζήτημα της θρησκείας διερευνώντας την κάλυψη ή μη των θρησκευτικών αναγκών των Βουδιστών και Μουσουλμάνων που εντοπίζονται στις περιοχές αυτές. Πιο συγκεκριμένα, εξέτασε τη σημασία που κατέχει η ύπαρξη θρησκευτικών χώρων στην καθημερινή ζωή των ομάδων αυτών, προχώρησε σε νομικά ζητήματα, όπως η αδειοδότηση και η πρόβλεψη από τη σκοπιά του πολεοδομικού σχεδιασμού για τον σχεδιασμό των ειδικών αυτών χώρων και τέλος, σε ζητήματα προσβασιμότητας καταγράφοντας τις αποστάσεις κατοικίας και χώρων λατρείας αλλά και την πρόβλεψη δημόσιων μέσων μεταφοράς που καθιστούν εφικτή την πρόσβαση σε αυτούς. Στη συνέχεια, διερεύνησε τις οικονομικές δραστηριότητες των πολλαπλών εθνοπολιτισμικών ετεροτήτων, εξετάζοντας τη συμπερίληψη ή μη των ιδιαίτερων πολιτισμικών χαρακτηριστικών (λιανικό εμπόριο και συχνή χρήση του δημόσιου χώρου για την προώθηση των προϊόντων) στον τομέα της οικονομίας κατά τη χάραξη των αστικών

πολιτικών. Ο τελευταίος τομέας που εξέτασε αφορά στον δημόσιο χώρο και σε ζητήματα πολιτιστικής κληρονομιάς. Ως προς τον δημόσιο χώρο, διερεύνησε το κατά πόσο γίνονται αντιληπτοί οι ιδιαίτεροι τρόποι με τους οποίους συγκεκριμένες πολιτισμικές ομάδες αντιλαμβάνονται και κάνουν χρήση του δημόσιου χώρου και κατ' επέκταση τον βαθμό που οι ιδιαιτερότητες, αυτές, λαμβάνονται υπόψη στον σχεδιασμό. Ως προς τα ζητήματα κληρονομιάς εστίασε το ενδιαφέρον της στο κατά πόσο διασώζονται στοιχεία της πολιτιστικής κληρονομιάς που δεν αντανακλούν αποκλειστικά την ηγεμονική κουλτούρα αλλά βασίζονται σε αυτό που δύνανται να οικειοποιηθούν και επιθυμούν να διασωθεί στο αστικό τοπίο οι πολλαπλές πολιτισμικές ομάδες (Sandercock, 2000).

Με παρόμοιες ανησυχίες, οι Qadeer & Agrawal (2011) σε έρευνα που διεξήγαγαν σε επιλεγμένους δήμους μητροπολιτικών περιοχών των ΗΠΑ και του Καναδά διερευνούν το πώς οι διαδικασίες σχεδιασμού ανταποκρίνονται στην πολιτισμική ποικιλομορφία μέσω της υιοθέτησης πολιτισμικά ευαισθητοποιημένων πολιτικών. Η έρευνα, αυτή, επικεντρώνεται στον ρόλο των τοπικών οργάνων πολεοδομικού σχεδιασμού και θέτει το εξής κεντρικό ερώτημα, 'πώς ο πολεοδομικός σχεδιασμός ως μία θεσμοποιημένη πρακτική ανταποκρίνεται στην αυξανόμενη εθνο-πολιτισμική ποικιλομορφία' των μελετών περίπτωσης (Qadeer & Agrawal, 2011, σ. 134). Αυτό που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην παρούσα έρευνα είναι ο δείκτης πολιτικών για τον πολυπολιτισμικό σχεδιασμό (Πίνακας 1) που χρησιμοποιείται ως ένας δείκτης μέτρησης της προσαρμογής των οργάνων σχεδιασμού στις ανάγκες των πολυπολιτισμικών πόλεων και που προτείνεται ως ένας 'οδηγός για τον πολυπολιτισμικό σχεδιασμό' (ο.π., σ. 141). Χρησιμοποιώντας τον δείκτη αυτόν, δημιουργήθηκε ένα ερωτηματολόγιο με κλειστές και ανοιχτές ερωτήσεις απευθυνόμενο στις δημοτικές αρχές επιλεγμένων περιοχών που κατέχουν κεντρική θέση στη βιβλιογραφία ως προς την ποικιλομορφία που παρουσιάζουν.

Πίνακας 1: Δείκτης πολιτικών για τον πολυπολιτισμικό σχεδιασμό (Policy Index of Multicultural Planning)

1	Παροχή μειονοτικών γλωσσικών διευκολύνσεων, μεταφράσεων και διερμηνείας στις διαδικασίες των δημοσίων διαβουλεύσεων
2	Συμπερίληψη εκπροσώπων του μειονοτικού πληθυσμού στις επιτροπές σχεδιασμού – ποικιλομορφία στο προσωπικό
3	Συμπερίληψη των συλλόγων/οργανώσεων του μειονοτικού πληθυσμού κατά τη λήψη αποφάσεων της σχεδιαστικής διαδικασίας

4	Τακτική ανάλυση και επανεξέταση των εθνοτικών και θρησκευτικών μεταβλητών στον σχεδιασμό
5	Ουσιαστική μελέτη των γειτονιών/θυλάκων σε μετάβαση
6	Αναγνώριση της ποικιλομορφίας ως κεντρικό στόχο του επίσημου καθολικού σχεδιασμού
7	Σχεδιασμός ιδρυμάτων που απευθύνονται στα ιδιαίτερα πολιτισμικά γνωρίσματα της μειονότητας σε όλη την έκταση της πόλης, όπως τόποι λατρείας, γηροκομεία για τη μειονότητα, πολιτιστικοί σύλλογοι, νεκροταφεία κ.α
8	Πολιτικές στον σχεδιασμό για τη συντήρηση και την ενίσχυση των γειτονιών που διακρίνονται από πολιτισμική ομοιογένεια / που φέρουν συγκεκριμένα πολιτισμικά χαρακτηριστικά που αποκλίνουν από τα ηγεμονικά
9	Πολιτικές και στρατηγικές για την ανάπτυξη των εμπορικών περιοχών, εμπορικών κέντρων και την ανάπτυξη επιχειρήσεων με εθνοτικό πρόσημο
10	Θεώρηση του πολιτισμού/ της θρησκείας ως κεντρικό και αποδεκτό λόγο για καταλύματα συγκεκριμένων χαρακτηριστικών / μικρές παραλλαγές
11	Προσαρμογή της σηματοδότησης, της οδοποιίας, των πινακίδων στον δρόμο, συμβόλων στον δημόσιο χώρο στη μειονοτική γλώσσα
12	Πολιτικές για την παροχή υπηρεσιών που στοχεύουν στην κάλυψη των ειδικών αναγκών σε εθνικό επίπεδο
13	Πολιτικές και εγχειρήματα για τη διασφάλιση της πολιτισμικής κληρονομιάς
14	Οδηγίες στον τομέα της στέγασης ώστε να ανταποκρίνεται στις ανάγκες και συνήθειες των διαφορετικών εθνοπολιτισμικών ομάδων
15	Αναπτυξιακές στρατηγικές λαμβάνοντας υπόψη τις διαπολιτισμικές ανάγκες
16	Προώθηση της επιχειρηματικότητας των μειονοτικών πληθυσμών για οικονομική ανάπτυξη
17	Ενίσχυση της τέχνης και του πολιτισμού, όπως και των υπηρεσιών πολιτισμού της μειονότητας
18	Συμπερίληψη εθνοτικών αθλημάτων (π.χ. κρίκετ. Boccie, κ.λπ.) στο σχεδιασμό και τον προγραμματισμό των αθλητικών χώρων

Πηγή: (Qadeer & Agrawal, 2011, σ. 142) (Ιδία επεξεργασία)

Συνοψίζοντας στο σημείο αυτό, αξίζει να αναφέρουμε πρώτα απ' όλα, πως η ισότητα με το περιεχόμενο που της έχει αποδώσει η Fraser (2007) - αναδιανομή, αναγνώριση και αντιπροσώπευση- και η ποικιλομορφία, τόσο ως αντανάκλαση της υφιστάμενης κατάστασης όσο και ως τελικός στόχος, αποτελούν το κλειδί στη χάραξη των αστικών πολιτικών και στη διευθέτηση των χωρικών ανισοτήτων και διαρρηγνύουν με πολλαπλούς τρόπους τις σχεδιαστικές διαδικασίες καθιστώντας ξεκάθαρο πως κάθε

μέλος, οποιασδήποτε εθνοπολιτισμικής ομάδας, που δρα στους κόλπους μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας θα πρέπει να είναι ικανό να αλληλοεπιδρά με τα υπόλοιπα μέλη ως ίσο, άλλα όχι ως ίδιο και παράλληλα πως η ποικιλομορφία οφείλει να είναι το σημείο αφετηρίας στον σχεδιασμό, παρά μία «εξαιρετική περίπτωση» προς διευθέτηση από τις υφιστάμενες δομές του κυρίαρχου σχεδιασμού (Wallace & Milroy, 1999, σσ. 69-70 quoted in Viswanathan, 2009, σ. 166). Δεύτερον, η μελέτη της μορφολογίας του πολεοδομικού ιστού και της σχετικής νομοθεσίας όπως και ο βαθμός συμπερίληψης των ιδιαίτερων αναγκών των πολλαπλών εθνοπολιτισμικών ετεροτήτων αλλά και της συμμετοχής αυτών στις διαδικασίες του θεσμοποιημένου σχεδιασμού είναι ένα πρώτο χρήσιμο εργαλείο.

Στις περιπτώσεις, ωστόσο, των διαιρεμένων πόλεων ο αστικός σχεδιασμός αποτελεί ένα εγχείρημα αυξημένης πολυπλοκότητας και, ταυτοχρόνως, απόλυτα εξαρτημένο από τους ενδογενείς και εξωγενείς παράγοντες που επιδρούν σε αυτές, αλλά και τις ασύμμετρες σχέσεις εξουσίας που δρουν υπογείως (Bollens, 2001). Πιο αναλυτικά, στις πόλεις αυτές οι τοπικές δυναμικές βρίσκονται σε άμεση αλληλεπίδραση με τις παγκόσμιες και διακρατικές εξελίξεις οι οποίες διαμορφώνουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο χαράσσονται και υιοθετούνται πολιτικές τόσο σε εθνικό όσο και σε αστικό επίπεδο. Μέσα από αυτή την πολυεπίπεδη διαδικασία διαμορφώνονται, εν τέλει, τόσο οι διαδικασίες παραγωγής του αστικού χώρου όσο και το πλαίσιο του αστικού τρόπου ζωής των πολλαπλών εθνοπολιτισμικών ομάδων.

Με άλλα λόγια για να κατανοήσει κανείς ποιες δυνατότητες διανοίγει πραγματικά μία πολυπολιτισμική προσέγγιση στον αστικό σχεδιασμό είναι απαραίτητο να μελετήσει την κάθε περίπτωση μεμονωμένα και στο ευρύτερο γεωπολιτικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται. Η παραπάνω προσέγγιση κρίνεται ως απαραίτητη, ώστε να απελευθερωθούν όλες εκείνες οι πτυχές που διαμορφώνουν το κυρίαρχο αφήγημα σχετικά με την πολιτισμική ποικιλομορφία στην εκάστοτε περιοχή αναφοράς.

Για όλους αυτούς τους λόγους, προσεγγίζουμε, στο επόμενο κεφάλαιο, το ζήτημα της πολυπολιτισμικότητας και τα ζητήματα ταυτότητας στο ιδιαίτερο γεωπολιτικό πλαίσιο του Βαλκανικού χώρου στον οποίο εντάσσονται και οι πόλεις της ΔΘ.

3. ΠΟΛΕΙΣ ΦΤΙΑΓΜΕΝΕΣ ΑΠΟ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΣΤΟΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟ ΧΩΡΟ: ΔΙΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΜΙΑ ΑΣΤΙΚΗ ΓΕΩΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Η ιδιομορφία του Βαλκανικού χώρου αναδεικνύεται μέσα από τη χρήση του όρου ‘βαλκανιοποίηση’, ο οποίος αποτελεί, σήμερα, διεθνή πολιτικό όρο, και χρησιμοποιείται για να εκφράσει το ‘αξεδιάλυτο μπλέξιμο λαών, πολιτισμών, εθνών, κρατών’ (Ραφαηλίδης, 1994, σ. 20).⁵ Μέσα σε αυτό το ιδιόμορφο χωρικό πλαίσιο, οι βαλκανικές πόλεις έχουν, παραδοσιακά, συσχετιστεί με την πολιτισμική ποικιλομορφία, την πολυπολιτισμικότητα και τον κοσμοπολιτισμό αλλά και με την αστική διαίρεση και αμφισβήτηση, τις συγκρούσεις και την αστική βία (Bădescu, 2018).

3.1. Μία σύντομη αναφορά σε ζητήματα βαλκανικής ιστοριογραφίας: Ζητήματα γεωγραφίας και ταυτότητας στον Βαλκανικό χώρο στις αρχές του 20^{ου} αι

Βούλγαροι και Έλληνες, Αλβανοί και Σλάβοι, Οθωμανοί, Ισπανοεβραίοι και Ρουμάνοι ζουν ο ένας πλάι στον άλλον. Εν συντομία, η Βαλκανική Χερσόνησος είναι, υπό την ευρεία έννοια, η περιοχή των αντιφάσεων [...] ο μεταβατικός χαρακτήρας θα μπορούσε να είχε καταστήσει τα Βαλκάνια απλώς έναν ατελή «άλλο» - αλλά δεν έγινε έτσι αντίθετα, τα Βαλκάνια έγιναν αντιληπτά όχι ως «άλλος», αλλά ως ατελής «εαυτός»

(Miller, 1898, σ. xvi)

Για τον Anderson (2008) η ύπαρξη των πολυεθνικών αυτοκρατοριών και η διάλυση αυτών αποτελεί τον κοινό παρονομαστή ή, διαφορετικά, το κοινό σημείο προέλευσης στην ιστοριογραφία των εθνοτικά και εθνικά διαιρεμένων πόλεων (ethno-nationally divided cities) ή, διαφορετικά, των πόλεων που θα λέγαμε πως είναι *φτιαγμένες από διαφορές*. Πράγματι, η χάραξη των συνόρων μεταξύ των καινούριων κρατών που αναδύθηκαν μετά την πτώση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Βαλκανική Χερσόνησο αποτέλεσε ένα δισεπίλυτο και μόνιμο πρόβλημα, αντανάκλαση του οποίου αποτέλεσε η ύπαρξη των μειονοτικών πληθυσμών.

Η πολύπλοκη ιστορικότητα της Βαλκανικής Χερσονήσου ξεκινά από την ελληνική αρχαιότητα, συνεχίζει με τη σύντομη ελληνιστική περίοδο και έκτοτε ξεκινά μία μακρά περίοδος διαδοχικών αυτοκρατοριών. Η Βαλκανική Χερσόνησος ενσωματώθηκε, με χρονολογική σειρά, στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, όταν ‘για πρώτη φορά ενοποιήθηκε πολιτικά’, έπειτα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, μία χιλιετία η οποία χαρακτηρίζεται από την ‘απουσία πολιτικής ενότητας’ αλλά, που ‘η πολιτισμική ομοιογένεια είναι

⁵ Στο έργο της Todorova *Βαλκάνια. Η Δυτική Φαντασίωση*, ο όρος αναφέρεται ως *βαλκανοποίηση*. ‘Ο όρος έχει καθιερωθεί να σημαίνει όχι μόνο τη διάσπαση μεγάλων και βιώσιμων πολιτικών ενοτήτων, αλλά, και την επιστροφή στο παρελθόν, σε πρωτόγονες και βάρβαρες φάσεις της ανθρώπινης ιστορίας’ (Todorova, 2000, σ. 29).

εξασφαλισμένη χάρις στην εξάπλωση του χριστιανισμού' και, τέλος, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία η οποία κατέκτησε τα Βαλκάνια εγκαινιάζοντας την πιο 'μακροχρόνια περίοδο πολιτικής ενότητας που γνώρισε ποτέ η περιοχή' (Todorova, 2000, pp. 361-362). Μέσα σε αυτή την ακολουθία των ιστορικών φάσεων και των διάφορων ιστορικών κληροδοτημάτων που διαμόρφωσαν σε πολλαπλά επίπεδα τη Χερσόνησο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, πιο σημαντική για τους δικούς μας σκοπούς είναι τα χρόνια που ακολούθησαν την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και, συγκεκριμένα, τα χρόνια που ακολούθησαν την προσάρτηση της Δυτικής Θράκης στο ελληνικό κράτος, το 1920, κι έπειτα.

Ομολογουμένως, ο 20^{ος}αι αποτελεί μία κρίσιμη μεταβατική περίοδο για τη Βαλκανική Χερσόνησο, η οποία από τον ενοποιημένο, πολιτικά, χώρο της πολυεθνικής Οθωμανικής αυτοκρατορίας, οδηγείται σταδιακά στον τεμαχισμένο και, διαρκώς, αμφισβητούμενο χώρο των βαλκανικών εθνικών κρατών. Ο προσδιορισμός και η οριοθέτηση των νέων συνόρων των νεοσύστατων αυτών κρατών – *το ανατολικό ζήτημα* – πυροδότησε μία σειρά από νέες συγκρούσεις και πολέμους. Βασική αιτία για τις διαστάσεις που έλαβε το ανατολικό ζήτημα είναι σαφέστατα η γεωγραφία (Ραφαηλίδης, 1994). Πράγματι, η γεωγραφία κατέστησε το ανατολικό ζήτημα από ζήτημα διμερών σχέσεων των βαλκανικών κρατών σε ζήτημα γεωπολιτικής σημασίας θέτοντάς το στο επίκεντρο του διεθνούς ενδιαφέροντος. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για την 'προσπάθεια ελέγχου του Ευξείνου Πόντου δια των στενών των Δαρδανελίων' και τον διακαή πόθο των γεωπολιτικών φορέων εξουσίας όλων των εποχών για την κατά το δυνατόν απρόσκοπτη επικοινωνία ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, Ευρώπη και Ασία, Βορρά και Νότου με πρόσβαση στη Μεσόγειο και 'το κλειστό παρακλάδι της, τον Εύξεινο Πόντο, την κατεξοχήν ενδοασιατική θάλασσα'.

Η θεώρηση της Βαλκανικής Χερσονήσου ως γέφυρα εντυπώνεται και στην αντίληψη των βαλκανικών λαών οι οποίοι διαφοροποιούν τους εαυτούς τους τόσο από την ανεπτυγμένη Δύση όσο και από τις οριενταλιστικού τύπου θεωρήσεις μιας υπανάπτυκτης Ανατολής. Αποτελούν, λοιπόν, 'γέφυρα μεταξύ των φάσεων ανάπτυξης', και κάπως έτσι προκύπτουν στη βιβλιογραφία έννοιες για την περιγραφή της περιοχής όπως 'ημι-αναπτυγμένος, ημι-αποικιακός⁶, ημι-πολιτισμένος, ημι-ανατολίτης' (Todorova, 2000, σ.

---

⁶ Οι βαλκανικοί λαοί αν και κατηγορούσαν τις ξένες δυνάμεις για τα δεινά τους, δεν είχαν ποτέ έντονα την αίσθηση της θυματοποίησης. Αντιθέτως διατηρούσαν πάντοτε έναν κάποιο βαθμό αυτονομίας. Η Todorova (2000, σ. 58) σχολιάζει πως 'ακόμη και η κατ' όνομα μόνον ύπαρξη

55). Στις έννοιες αυτές αποτυπώνεται από τη μία η ευαισθησία της περιοχής και η καθυστερημένη ανάπτυξη της σε σχέση με την «πολιτισμένη» Δύση η οποία αφήνει το περιθώριο για την εμπλοκή γεωπολιτικών φορέων εξουσίας που δρουν ως ρυθμιστές στις διαδικασίες μετάβασης της πολυεθνικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε αυτόνομα εθνικά κράτη και από την άλλη το ιδιόμορφο διακύβευμα κατασκευής της εθνικής αλλά και πολιτισμικής τους ταυτότητας.

Ο μεταβατικός αυτός χαρακτήρας των Βαλκανίων συνέβαλε σημαντικά στις διαδικασίες εθνογένεσης που έλαβαν χώρα στις αρχές του 20^{ου} αι. Μέσα σε αυτό το ημιτελές και ασαφές περιβάλλον τα αναδυόμενα εθνικά κράτη κλήθηκαν να προσδιορίσουν τον *εαυτό* και τον *άλλον*, το ποιοι, δηλαδή, είμαστε εμείς – εντός των ορίων – και ποιοι είναι οι άλλοι – εκτός των ορίων. Η πληθυσμιακή ομοιογένεια αποτέλεσε ίσως το πιο κρίσιμο επιχείρημα στη συζήτηση περί οριοθέτησης των εθνικών συνόρων και της εδαφικής διεκδίκησης. Σε ένα πρώτο στάδιο, η αποσαφήνιση του εαυτού και του άλλου βασίστηκε στην ανάγκη των νεοσύστατων και αυτόνομων βαλκανικών κρατών να αποβάλλουν όλα όσα τους συνέδεαν με το πρόσφατο οθωμανικό παρελθόν τους και τον οθωμανικό ζυγό. Η αποστροφή αυτή από την οθωμανική κληρονομιά τους δημιούργησε το αφήγημα του ανατολίτη ως τον άλλον, ως τον υποδεέστερο τον ανεπιθύμητο και απειλητικό και συχνά τον λιγότερο ‘ανεπτυγμένο’. Αυτός ο άλλος, όπως θα δούμε και παρακάτω, στις διάφορες ιστορικές συγκυρίες παρουσιάστηκε ως κάποιος γεωγραφικός γείτονας και αντίπαλος, όπως η Τουρκία στην περίπτωση της Δυτικής Θράκης, ή ακόμη και με τη μορφή «ανατολίτικων» χαρακτηριστικών, όπως το Ισλάμ και κατ’ επέκταση οι χώροι λατρείας του, ο αστικός τρόπος ζωής των μουσουλμάνων, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά οργάνωσης της καθημερινής ζωής τους, η αρχιτεκτονική και τα μνημεία τους που εσφαλμένα ταυτίστηκαν με την οθωμανική κληρονομιά και την Τουρκοκρατία.

3.2. Οι μειονότητες ως μέσο επίτευξης της εθνικής κυριαρχίας στο γεωπολιτικό πλαίσιο των Βαλκανίων

Οι διαδικασίες εθνογένεσης, που έλαβαν χώρα στις αρχές του 20^{ου} αι, συνδέθηκαν με μία παράλληλη διαδικασία ενσωμάτωσης - που πρακτικά λειτούργησε στις περισσότερες

ενός ανεξάρτητου εθνικού κράτους ήταν πολύ σημαντική υπόθεση για ανθρώπους οι οποίοι επί αιώνες υπήρξαν υποτελείς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, υποταγμένοι και περιθωριοποιημένοι, εξ ου και η ανάγκη επινόησης μιας νέας κατηγορίας για να περιγράψει την κατάσταση των βαλκανικών χωρών, η οποία διαφορετικά δεν έχει νόημα: ημι-αποικιακή’.

περιπτώσεις ως αφομοίωση - αλλά και εκτοπισμού των μειονοτικών ομάδων που στο παρελθόν συνυπήρχαν στις Βαλκανικές κοινωνίες και στους κόλπους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ωστόσο, οι πολιτικές και πρακτικές που υιοθετήθηκαν από τα διάφορα κράτη σχετικά με τους μειονοτικούς πληθυσμούς ήταν συνήθως το πρόσχημα για άλλου τύπου διεκδικήσεις στρατηγικού και οικονομικού χαρακτήρα. Παρόμοια είναι και η κατάσταση για την Ελλάδα, όπου στις αρχές του αιώνα συναντώνται στο βόρειο τμήμα της ποικίλες μειονοτικές ομάδες.

Η Λούβη (1994, σ. 24) αναφέρει πως η παρουσία μειονοτικών πληθυσμών στον ελλαδικό χώρο μετά την ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο, το 1922, χρησιμοποιήθηκε συστηματικά από τις γείτονες χώρες 'ως πρόσχημα για ευρύτερες διεκδικήσεις. Συγκεκριμένα, αναφέρει πως οι Βούλγαροι, σχετικά με τους βουλγαρικούς πληθυσμούς στη Μακεδονία⁷, 'θα το διατηρούν (το μειονοτικό ζήτημα) μονίμως στο προσκήνιο και θα το θέτουν ως προϋπόθεση για οποιαδήποτε υποχώρηση ή συμφωνία θελήσουν να κάνουν', επιδιώκοντας, κυρίως, την αναθεώρηση των συνόρων τους, σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Όσο για τη Γιουγκοσλαβία, τα ζητήματα ταυτότητας των μειονοτικών πληθυσμών στον ελλαδικό χώρο αποτέλεσαν την περίοδο 1920-1930 ένα μέσο για τη διεκδίκηση οικονομικών και στρατηγικών προνομίων. Όπως αναφέρει η Λούβη, το ζήτημα των σερβικών πληθυσμών στην ελληνική Μακεδονία 'θα ανακινείται από τους Σέρβους κάθε φορά που τίθεται θέμα ελέγχου του λιμανιού της Θεσσαλονίκης και της σιδηροδρομικής γραμμής Γευγελής-Θεσσαλονίκης'.

Η γεωπολιτική δυναμική του μειονοτικού ζητήματος αναδεικνύεται στην 'απολύτως εμπιστευτική' επιστολή του Ε. Βενιζέλου προς το Υπουργείο Εξωτερικών στην οποία αναφέρει πως 'και αν ακόμη όλοι οι Σλαύοι της Σλαβικής Μακεδονίας δηλώσουν αύριον ότι θεωρούν αυτούς ανήκοντας εις την Σερβική εθνότητα, και πάλιν θα εξακολουθήσωμεν αρνούμενοι εις την Γιουγκοσλαβίαν παν δικαίωμα επεμβάσεως εξ ονόματός των' (Λούβη, 1994, σ. 33). Καθίσταται σαφές, στην παραπάνω επιστολή, ότι κινητήριοις δυνάμεις για τη χάραξη των εθνικών πολιτικών την περίοδο εκείνη δεν αποτελεί η απειλή της παρουσίας κάποιας μειονότητας αυτής καθαυτής, αλλά οι δεσμοί που διατηρούν τα γειτονικά κράτη με τις μειονότητες αυτές με τις οποίες ταυτίζονται είτε εθνικά (στην περίπτωση της Σερβίας και της Βουλγαρίας) είτε θρησκευτικά (στην

---

⁷ Το ζήτημα των βουλγαρικών πληθυσμών έχει διευθετηθεί σύμφωνα με τις αρχές της Συνθήκης του Νεϊγύ στις 29 Νοεμβρίου 1919. Σύμφωνα με τη Συνθήκη, αυτή, η Δυτική Θράκη παραχωρείται στην Ελλάδα και η Βουλγαρία συγκαταλέγεται επίσημα στους ηττημένους.

περίπτωση της Τουρκίας) και η αξιοποίησή τους ως πρόσχημα για την επίλυση άλλων ζητημάτων οικονομικής και στρατηγικής σημασίας.

Η πληθυσμιακή σύνθεση της Ανατολικής Θράκης και η ιδέα της Μεγάλης Ελλάδας των πέντε θαλασσών οδήγησε στις συγκρούσεις που έλαβαν χώρα την περίοδο 1920-1922 και έληξαν με τη μικρασιατική καταστροφή και την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης, το 1923, η οποία αποτέλεσε τομή στην ιστορία των μειονοτικών πληθυσμών της Θράκης. Στη συνθήκη, πέρα από τις εδαφικές ρυθμίσεις μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας τέθηκαν και οι βασικές αρχές σχετικά με τους *ελληνικούς* και *μουσουλμανικούς* πληθυσμούς που βρίσκονταν στην Τουρκία και στην Ελλάδα, αντίστοιχα. Σύμφωνα με τη Συνθήκη, κρίθηκε ως υποχρεωτική η ανταλλαγή των πληθυσμών για το σύνολο των επικρατειών των δύο χωρών. Εξαιρέθηκαν, ωστόσο, ο ελληνικός πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τένεδου και αντίστοιχα οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί της Ροδόπης και της Ξάνθης απ' όπου η αποχώρηση χαρακτηρίστηκε ως προαιρετική. Ωστόσο, και στην περίπτωση αυτή, οι μειονοτικοί πληθυσμοί αποτέλεσαν το κλειδί για το οριστικό σφράγισμα των εδαφικών ρυθμίσεων μεταξύ των δύο κρατών, εξαιρώντας από το καθεστώς της προαιρετικής ανταλλαγής τη συνοριακή περιοχή του νομού Έβρου και της Ανατολικής Θράκης (πλην της Κωνσταντινούπολης) με σκοπό τη δημιουργία μιας ζώνης *εθνικής καθαρότητας* ανάμεσα στα δύο κράτη.

Μέσα σε αυτό το κλίμα των αλληπάληλων γεωπολιτικών διευθετήσεων οριοθετείται το πλαίσιο ανάπτυξης και διαμόρφωσης του αστικού τοπίου και καθημερινού βιώματος στις πόλεις του βαλκανικού χώρου. Η Fregonese (2018, σ. 8) αναφέρει πως οι πόλεις οι οποίες είναι 'φτιαγμένες από διαφορές' ή, διαφορετικά, οι πόλεις οι οποίες έχουν ιστορικά δημιουργηθεί μέσα από συγκρουσιακές διαδικασίες προσφέρουν πολλαπλά 'σημεία πρόσβασης' τα οποία δύνανται να αποτελέσουν την αφετηρία της εξερεύνησης μιας ιστορίας αμφισβητήσεων και πολιτισμικών μετασχηματισμών που έχουν διαμορφωτικό χαρακτήρα για τον αστικό τρόπο ζωής σε αυτές.

Για τους Rokem & Boano (2018) ένα σημείο πρόσβασης με ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι η μελέτη των πόλεων στις οποίες εντοπίζονται μειονοτικοί πληθυσμοί και που, ως επί το πλείστον, η ανάδυση φαινομένων αστικής αμφισβήτησης και διαίρεσης θεωρείται δεδομένη, είτε με ήπιο τρόπο, είτε με εντονότερο.

3.3. Προς μια αστική γεωπολιτική προσέγγιση

Οι διαρκώς μεταβαλλόμενες σχέσεις μεταξύ των εθνο-κρατικών φορέων εξουσίας και των γεωπολιτικών φορέων εξουσίας -ή πιο απλά, η γεωπολιτική- εγγράφονται στον αστικό χώρο με πολλαπλούς τρόπους, διαρρηγνύουν τις διαδικασίες παραγωγής αυτού και, τέλος, διαμορφώνουν το καθημερινό βίωμα των πολλαπλών εθνοπολιτισμικών ετεροτήτων.

Μελετώντας, λοιπόν, τις γεωπολιτικά φορτισμένες πόλεις του βαλκανικού χώρου έχει ενδιαφέρον να ξεφύγουμε από μια εθνο-κεντρική, κλασική γεωπολιτική προσέγγιση που εστιάζει στις διεθνικές σχέσεις και πολιτικές ισορροπίες και καθιστά τις πόλεις ως απλούς αποδέκτες των δυναμικών της μακροκλίμακας, σε μία λογική από-τα-πάνω-προς-τα-κάτω. Είναι σημαντικό να κινηθούμε περισσότερο προς μία *αστικο-κεντρική* γεωπολιτική προσέγγιση η οποία θα εστιάζει στη διερεύνηση των θεωρητικών εργαλείων τα οποία δύνανται να διανοίξουν ένα επιπλέον επίπεδο ανάγνωσης του αστικού χώρου των πόλεων αυτών και κατανόησης του τρόπου με τον οποίο οι πόλεις ‘απορροφούν’ και απαντούν στις, συγκρούσεις που λαμβάνουν χώρα σε εθνικό και διεθνικό επίπεδο (<http://www.conflictincities.org/>). Αυτή η μετατόπιση στην προσέγγισή μας είναι γνωστή στη βιβλιογραφία ως *αστική γεωπολιτική στροφή* (Rokem & Boano, 2018, σ. 17).

3.3.1. Αστική γεωπολιτική: Εργαλεία μελέτης του αστικού χώρου

Οι πιο συνήθεις περιπτώσεις που μελετώνται, στο αναδυόμενο τα τελευταία χρόνια πεδίο της αστικής γεωπολιτικής, αφορούν σε πόλεις οι οποίες βρίσκονται σε μία διαρκή και γενικευμένη κατάσταση πολέμου και οι οποίες σχηματίζονται και μετασχηματίζονται μέσα σε ένα στρατιωτικό καθεστώς και μελετώνται αποκλειστικά υπό το πρίσμα αυτό. Στις περιπτώσεις αυτές ο αστικός χώρος είναι κυριολεκτικά τεμαχισμένος εξαιτίας κοινωνικών και, κυρίως εθνοτικών, θρησκευτικών και εθνικών συγκρούσεων.

Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια έχει παρατηρηθεί η διεύρυνση του ενδιαφέροντος των ερευνητών-τριών πέρα από αυτές τις περιπτώσεις των ακραία διαιρεμένων πόλεων. Συγκεκριμένα, ο Jonathan Rokem σημειώνει πως έχει παραμεληθεί η μελέτη των, φαινομενικά, πιο ήπιων περιπτώσεων διαιρεμένων πόλεων, όπως και των επιπτώσεων των γεωπολιτικών παραγόντων στην απλή καθημερινή ζωή (Rokem κ.ά., 2017). Η Fregonese (2012, σ. 296) επισημαίνει την ανάγκη μελέτης των ‘λιγότερο δραματικών και περισσότερο καθημερινών χώρων μιας πόλης’, τονίζοντας πως δεν είναι μόνο το στρατιωτικό που ανάγεται σε γεωπολιτικό αλλά και το καθημερινό.

Ποια είναι, λοιπόν, τα πεδία μελέτης μέσα από τα οποία καθίσταται κατανοητή η αλληλεπίδραση παγκόσμιου – τοπικού στις φαινομενικά αυτές ήπιες περιπτώσεις διαιρεμένων πόλεων;

Από το ευρύ πεδίο της αστικής γεωπολιτικής θα αναφερθούν, συνοπτικά, οι παρακάτω εναλλακτικοί τρόποι ανάγνωσης του αστικού χώρου, οι οποίοι έρχονται να προστεθούν σε όσους ήδη έχουμε αναφέρει (βλ κεφ 2) διευρύνοντας σημαντικά τα επίπεδα μελέτης του και δημιουργώντας νέους προβληματισμούς.

Ένα πρώτο επίπεδο ανάγνωσης του αστικού χώρου προκύπτει από αυτό που η Fregonese (2012, σ. 295) αναφέρει ως ‘καθημερινή αστική γεωπολιτική’ (everyday urban geopolitics). Ένα εργαλείο που προκύπτει από την προσέγγιση αυτή είναι η εθνογραφική παρατήρηση της χρήσης του αστικού χώρου και κυρίως, του δημόσιου χώρου. Η ένταση και ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιούνται οι αστικοί δημόσιοι χώροι σε μία γεωπολιτικά φορτισμένη πόλη δύνανται να αναδείξουν νέες χωρικές με εθνοτικό, εθνικό ή θρησκευτικό πρόσημο που αντανακλούν με τη σειρά τους τον τρόπο με τον οποίο κατανέμονται στον χώρο οι επιλογές, οι δραστηριότητες, οι κινήσεις και οι καθημερινοί χώροι διάδρασης των πολλαπλών εθνοπολιτισμικών ετεροτήτων. Στην περίπτωση αυτή, η διαίρεση δεν εκφράζεται απαραίτητα μέσω διακριτών και συμπαγών δομών στον χώρο. Αντίθετα, πρόκειται για άυλες διαχωριστικές γραμμές που δημιουργούν εκ νέου αμφισβητούμενους χώρους εντός του αστικού ιστού. Ενδιαφέρον προς αυτήν την κατεύθυνση έχει ο σχολιασμός του Ash Amin σχετικά με τους αστικούς δημόσιους χώρους, τη μελέτη τους και τον σχεδιασμό τους. Ο ίδιος θεωρεί κρίσιμη την αποδόμηση της αντίληψης που κυριαρχεί στον αστικό σχεδιασμό σύμφωνα με την οποία οι δημόσιοι χώροι εκλαμβάνονται αποκλειστικά ως ‘εκ φύσεως υπηρέτες μιας πολυπολιτισμικής δέσμευσης’ για την πόλη (Amin, 2002, σ. 967). Ακόμα και σε περιπτώσεις σωστά μελετημένων εγχειρημάτων αστικών δημόσιων χώρων, έχει αποδειχθεί πως συχνά ορθώνεται ένα ‘όριο’ στη χρήση τους ως τόπων διάδρασης, συνύπαρξης και ανάπτυξης του διαπολιτισμικού διαλόγου, γεγονός που ανάγεται, κατά κύριο λόγο, στη συμπεριφορά και στις πεποιθήσεις των χρηστών σε αυτούς (ο.π., σ. 968)⁸. Επιπλέον, το πολιτικό κλίμα, οι σχέσεις μεταξύ των γεωπολιτικών φορέων

---

⁸ Οποσδήποτε διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο και άλλοι παράγοντες, όπως η αρχιτεκτονική κληρονομιά, συμβολισμοί που μπορεί να υπάρχουν και τα οποία αναφέρθηκαν στο κεφ 3. Ωστόσο, εδώ στεκόμαστε στην ιστορικότητα πάνω στην οποία μπορεί να έχουν δομηθεί οι σχέσεις πλειονότητας/μειονότητας και οι οποίες μπορεί να αντανάκλωνται στη συμπεριφορά των χρηστών ενισχύοντας αντιλήψεις όπως αυτές του πολιτισμικού ιμπεριαλισμού.

εξουσίας που εκπροσωπούν άμεσα ή έμμεσα τους αστικούς πληθυσμούς μιας διαιρεμένης πόλης είναι παράγοντες που ενδεχομένως μπορεί να αναδείξουν τη χρήση των χώρων αυτών σε ένα εκ νέου πεδίο συγκρούσεων. Απόρροια των παραπάνω δεν είναι σε καμία περίπτωση η απόδοση ενός δευτερεύοντος ρόλου στη δημιουργία δημόσιων χώρων καθώς η υποβάθμισή τους στις σχεδιαστικές διαδικασίες θα μπορούσε ενδεχομένως να οδηγήσει στη μείωση μιας ενδεχόμενης βελτίωσης των διαπολιτισμικών σχέσεων στο μέλλον (Conflict in Cities, 2012). Αντιθέτως αυτό που επισημαίνεται είναι πως μία πιο κριτική σκοπιά στο ζήτημα του δημόσιου χώρου -μελέτη, σχεδιασμός και αξιολόγηση- δύναται να διανοίξει νέες δυνατότητες προς τη βελτίωσή τους.

Ένα δεύτερο επίπεδο ανάγνωσης του αστικού χώρου προκύπτει από μία ακόμα διάσταση που αποδίδεται στην αστική γεωπολιτική και που η Fregonese (2012, σ. 298) αποκαλεί 'ειρηνική αστική γεωπολιτική' (pacific urban geopolitics). Ουσιαστικά, εδώ η κατάσταση ειρήνης σε μία πόλη παύει να ταυτίζεται με την 'απουσία πολέμου' ή κάποιας άλλης συγκρουσιακής κατάστασης και μετατρέπεται σε μία 'ενεργή και μετασχηματιστική διαδικασία η οποία διαμορφώνει και διαμορφώνεται από τον αστικό χώρο' (ο.π., σ. 297). Η δημιουργία χώρων στους οποίους θα επιτυγχάνονται οι διακοινοτικές σχέσεις και η συνεργασία είναι ταυτόχρονα το εργαλείο και ο στόχος του πολεοδομικού σχεδιασμού μέσω των οποίων

η διαπραγμάτευση της διαφοράς στον χώρο μπορεί να γίνει μία μετασχηματιστική διαδικασία της διαφοράς μέσω του χώρου, με τη δημιουργία, τη νομιμοποίηση ή ακόμα και τον σχεδιασμό και την κατασκευή του κατάλληλου περιβάλλοντος όπου οι διαφορετικές κοινότητες δύνανται να οικειοποιηθούν και να δοκιμάσουν την ειρήνη

(ο.π., σ. 298).

Η διαπραγμάτευση της διαφοράς, για τον Ash Amin (2002) συμβαίνει στην τοπική κλίμακα μέσα στους χώρους καθημερινής διάδρασης, που ο ίδιος αποκαλεί *micropublics*, οι οποίοι, ουσιαστικά δεν είναι άλλοι από τα σχολεία, τα αθλητικά κέντρα, τον εργασιακό χώρο, τα μέσα μεταφοράς, τον χώρο των καθημερινών εμπορικών συναλλαγών κα. Είναι, λοιπόν, οι κοινές καθημερινές ανάγκες, επιθυμίες και επιλογές που δημιουργούν το περιβάλλον στο οποίο οι διαφορετικές κοινότητες δύνανται να οικειοποιηθούν και να δοκιμάσουν την ειρήνη.

Από μία άλλη σκοπιά ο Jonathan Rokem μελετά τη γεωπολιτική διάσταση που διαρρηγνύει την καθημερινή ζωή. Στην προσέγγισή του, είναι ο τρόπος που οι κρατικές πολιτικές επιδρούν πάνω στις εθνοτικές και θρησκευτικές δυναμικές ενός τόπου και το ιστορικό και νομοθετικό περιεχόμενο αστικών φαινομένων που βρίσκονται στο

επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Ο Rokem προτείνει τους τομείς της αστικής περιθωριοποίησης και της αστικής κινητικότητας ως τους δύο πρωταρχικούς τομείς οι οποίοι όταν διερευνώνται σε συνδυασμό μας παρέχουν τη δυνατότητα να αντιληφθούμε τα πραγματικά εσωτερικά όρια που ορθώνονται μεταξύ των διαφορετικών ομάδων σε μία πόλη (Rokem κ.ά., 2017).

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν μελέτες στο πεδίο της αστικής γεωπολιτικής στις οποίες διερευνάται ο διαμορφωτικός ρόλος του θρησκευτικού παράγοντα στις διαδικασίες παραγωγής του αστικού χώρου. Οι Luz & Stadler στην έρευνά τους σχετικά με την ανακατασκευή ενός τζαμιού στην εθνικά διαιρεμένη πόλη Άκρα του Ισραήλ, επιχειρούν να αποδείξουν πως ‘η θρησκεία παρέχει ένα χρήσιμο πλαίσιο για την κατασκευή νέων αστικών γεωπολιτικών γεωγραφιών στην πόλη’, θέτοντας και απαντώντας σε ερωτήματα όπως τα παρακάτω:

Πώς οι θρησκευτικές πρακτικές, ακόμα και τα κτίρια, χρησιμοποιούνται από μειονότητες ώστε να οικειοποιηθούν την πόλη και να συμμετέχουν συνολικά στην αστική σφαίρα;

Πώς οι θρησκευτικές αξιώσεις της μειονότητας αποκτούν μορφή και γίνονται ορατές μέσω των θρησκευτικών χωρικοτήτων;

Πώς οι αξιώσεις αυτές αμφισβητούνται από τις ηγεμονικές αντίπαλες ομάδες στην πόλη, και με ποιον τρόπο, τελικά, μετασχηματίζουν τον αστικό χώρο;

(Luz & Stadler, 2018, σ. 138).

Η σκοτεινή πλευρά, λοιπόν, των πόλεων εκείνων που είναι ‘φτιαγμένες από διαφορές’ δεν αφορά αποκλειστικά σε πολέμους αλλά παρέχει πολλαπλά σημεία πρόσβασης προς μια γεωπολιτική προσέγγιση τα οποία δύνανται να φέρουν στην επιφάνεια άλλες, ηπιότερες, αλλά εξίσου ενδιαφέρουσες, μορφές διαίρεσης (Fregonese, 2018, σ. 8).

3.3.2. Από τη σύγκρουση στη συνύπαρξη: μία σχεδιαστική πρόκληση για τις διαιρεμένες πόλεις

Ο Lewis Mumford αναφέρει πως η πόλη είναι ‘ένα ειδικό πλαίσιο κατευθυνόμενο προς τη δημιουργία διαφοροποιημένων ευκαιριών για μια κοινή ζωή και ενός εξέχοντος συλλογικού δράματος’ (στο Sarraf, 2015, σ. 11). Το συλλογικό αυτό δράμα στο οποίο αναφέρεται ο Mumford μπορεί εν δυνάμει να συνδέεται με αρνητικά φαινόμενα όπως είναι οι συγκρούσεις που λαμβάνουν χώρα στη βάση της διαφορετικής ταυτότητας, η περιθωριοποίηση και ο στιγματισμός συγκεκριμένων εθνοπολιτισμικών ομάδων και η αποσιώπηση των πραγματικών αναγκών τους. Για τον Safier (1996), οι διαμάχες που σχετίζονται με τα ζητήματα ταυτότητας σε μία πόλη δύνανται να πυροδοτήσουν μία

αλληλουχία προβλημάτων, όπως είναι η οικονομική κατάρρευση, η πολιτισμική δαιμονοποίηση, ο κοινωνικός αποκλεισμός αλλά και ο φυσικός εκτοπισμός τα οποία αναδεικνύονται ταυτόχρονα τεμαχίζοντας τόσο μεταφορικά, όσο και κυριολεκτικά τον αστικό χώρο και συστήνοντας αυτό που αναφέρει ως *αστικό δράμα*.

Αναμφίβολα, μερίδιο ευθύνης στον τρόπο διευθέτησης του αστικού αυτού δράματος, έχει το περιεχόμενο των γεωπολιτικών διευθετήσεων μεταξύ των εθνο-κρατικών φορέων εξουσίας σε κάθε ιστορική συγκυρία που δημιουργεί το πολιτικό κλίμα μέσα στο οποίο χαράσσονται οι κρατικές χωρικές και κοινωνικές πολιτικές και προσδιορίζονται οι νομοθετικές πράξεις. Στις περισσότερες περιπτώσεις, ιδιαίτερα σε αυτές των ελληνικών πόλεων με τον στρατηγικό σχεδιασμό να καθορίζει τον σχεδιασμό στις επιμέρους κλίμακες, οι πολιτικές αυτές διαμορφώνουν τις αστικές πολιτικές σε μία λογική από-τα-πάνω-προς-τα-κάτω. Σε αυτό το πλαίσιο, τείνουμε συχνά να αντιλαμβανόμαστε τις πόλεις αποκλειστικά ως ‘εντεταγμένες σε’ εθνικά κράτη, ως μικρογραφίες αυτών χωρίς να λαμβάνουμε υπόψη τις ιδιαίτερες δυναμικές που αναπτύσσονται σε τοπικό επίπεδο, όπου οι πολιτικές, τα διάφορα μέτρα, οι χωρικές πρακτικές και η ποικιλομορφία βιώνονται με πολύ διαφορετικό τρόπο και ένταση (Conflict in Cities, 2012). Αυτή η ντετερμινιστικού χαρακτήρα πεποίθηση για τον αστικό χώρο λειτουργεί, πολλές φορές, ως ανασταλτικός παράγοντας για την υιοθέτηση εναλλακτικών αστικών πολιτικών άμεσα συσχετισμένων με τις δυναμικές κάθε τόπου, οι οποίες δύνανται να διαρρήξουν το κυρίαρχο γεωπολιτικό αφήγημα.

Προς την κατεύθυνση αυτή, ο Michael Safier εντοπίζει ως επιτακτική ανάγκη τη συνειδητή προσπάθεια προώθησης αντισταθμιστικών πρωτοβουλιών σε αστικό επίπεδο που θα στηρίζονται, κυρίως, στην ενεργό δράση και συμμετοχή μη κυβερνητικών φορέων απαλλαγμένων όσο το δυνατόν γίνεται από πολιτικές σκοπιμότητες. Για τον ίδιο οι απαντήσεις συνοψίζονται στην ιδέα της Κοσμοπολίτικης Ανάπτυξης (Safier, 1996)⁹. Η Κοσμοπολίτικη Ανάπτυξη επικεντρώνεται σε εγχειρήματα προς την ενίσχυση ‘της συνύπαρξης, της συνεργασίας και της δικτύωσης των πολιτισμικών ομάδων μέσα από την από κοινού αντιπροσώπευση, τα κοινά εγχειρήματα, παράλληλα με τις διαρκείς

---

⁹ Ο όρος *κοσμοπολίτικη* χρησιμοποιείται κατά Safier. Προκειμένου να μην υπάρξουν παρερμηνεύσεις στην ιδέα της Κοσμοπολίτικης Ανάπτυξης εξαιτίας της αρνητικής χροιάς που έχει λάβει, συστηματικά, ο όρος *cosmopolitan*, όπως έχει εκφραστεί και χρησιμοποιηθεί επισημαίνουμε πως, το περιεχόμενο που αποδίδει ο Michael Safier στον όρο ‘*cosmopolitan*’ είναι αυτό της αναγνώρισης της διαφοράς, της συνύπαρξης με όρους ισότητας των πολλαπλών εθνοπολιτισμικών ταυτοτήτων σε μία κοινωνία (Safier, 1996, p. 23).

προσπάθειες προώθησης και απόδοσης μιας θεσμικής μορφής σε μία κοινή αστική ταυτότητα' (Safier, 1996, σ. 26).

Στο πλαίσιο αυτό εξηγεί πως είναι καίριας σημασίας να εργαστούμε παράλληλα πάνω στους εξής τέσσερις διαφορετικούς άξονες:

- *Προώθηση μίας κοινής αστικής ταυτότητας και συνείδησης*
- *Επιδιοκμασία της ποικιλομορφίας των πολιτισμικών συνδέσεων*
- *Ενδυνάμωση της κοινωνίας των πολιτών (civic society) μέσω κοινωνικών και κοινοτικών οργανισμών*
- *Διευκόλυνση πολιτισμικών συνδέσεων, και αύξηση της ικανότητας αποδοχής νέων ομάδων σε μία ανοιχτή κοινωνία των πολιτών (open civic society)*
(Safier, 1996, σ. 25).

Η *κοινή αστική ταυτότητα και συνείδηση*, αφορά ουσιαστικά στη δημιουργία ενός αισθήματος συμβίωσης και οικειοποίησης του αστικού χώρου προς όλες τις εθνοπολιτισμικές ομάδες. Για τον σκοπό αυτόν, η ποικιλομορφία των ανθρώπων, των κοινοτήτων, των οργανισμών, των τρόπων ζωής και των διακριτών πολιτισμικών πρακτικών οφείλουν να εκλαμβάνονται ως 'το να παράγεις μία θετική «προστιθέμενη αξία»' για την πόλη (ο.π., σ. 25). Η κεντρική ιδέα στηρίζεται στο ότι οι πολλαπλές εθνοπολιτισμικές ομάδες μπορούν να συνυπάρξουν με ποικίλους βαθμούς διάδρασης διαθέτοντας ένα ευρύ πλαίσιο διαθέσιμων επιλογών προς κάθε ομάδα.

Η *επιδιοκμασία της ποικιλομορφίας των πολιτισμικών συνδέσεων* στηρίζεται στην έννοια της αναγνώρισης της διαφοράς. Τόσο η πλειονότητα όσο και η μειονότητα είναι ελεύθερες να παράγουν, να διασώσουν και να αναπτύξουν τις παραδόσεις τους και την κουλτούρα τους, να έχουν πρόσβαση στους πόρους και στις υπηρεσίες και μία δίκαιη αντιπροσώπευση στην αστική ζωή.

Η *ενδυνάμωση της κοινωνίας των πολιτών (civic society) μέσω κοινωνικών και κοινοτικών οργανισμών* προάγει τη συμμετοχή σε μία δημοκρατική, αποκεντρωμένη και ενδυναμωμένη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Ενθαρρύνεται η δημιουργία 'αυτο-οργανωμένων κοινωνικών ομάδων και κινημάτων [...] και η διάδρασή τους με τις κυβερνητικές και εμπορικές αντιπροσωπευτικές προς την από κοινού διαχείριση και λειτουργία των αστικών δραστηριοτήτων και υπηρεσιών' (ο.π., σ. 25). Η υποστήριξη τέτοιων εγχειρημάτων δύναται να ενδυναμώσει τη διαπολιτισμική διάδραση μέσα από τη συνεργασία μεταξύ των εθνοπολιτισμικών ομάδων στη βάση κοινών συμφερόντων.

Τέλος, η *διευκόλυνση των πολιτισμικών συνδέσεων, και η αύξηση της ικανότητας αποδοχής νέων ομάδων σε μία ανοιχτή κοινωνία των πολιτών (open civic society)* αφορά,

ουσιαστικά, στις ενέργειες προς την τόνωση ενός αισθήματος ‘διασύνδεσης’ με τις παγκόσμιες τάσεις και διασύνδεσης με αντίστοιχες πολιτισμικές κοινότητες άλλων πόλεων ενθαρρύνει την έννοια της ‘συνδεσιμότητας’ μεταξύ τοπικών και παγκόσμιων ζητημάτων, μεταξύ πόλεων. Μία τέτοια πόλη ενθαρρύνει την κινητικότητα ανθρώπων, αγαθών, ιδεών και απορροφά αποτελεσματικά το νέο ανθρώπινο δυναμικό.

Από τη θεωρία στην πράξη, ωστόσο, η Κοσμοπολίτικη Ανάπτυξη δεν είναι ένα απλό εγχείρημα. Κάθε άλλο, στηρίζεται, σε μεγάλο βαθμό, τόσο στην εμπρόθετη δράση των μελών που συστήνουν την κοινωνία των πολιτών και των ανεπίσημων φορέων όσο και στην ολοκληρωτική αναθεώρηση του ζητήματος της πολιτισμικής ταυτότητας στην αστική πολιτική και στον αστικό σχεδιασμό.

Συνοψίζοντας, η διεπιστημονική προσέγγιση που επιχειρήσαμε στα παραπάνω κεφάλαια, ανέδειξε την πολυπλοκότητα που προσδίδει η παρουσία ενός γεωπολιτικά φορτισμένου μειονοτικού πληθυσμού σε πόλεις, οι οποίες είναι εκτεθειμένες στη γεωγραφία τους με ό,τι αυτό συνεπάγεται όταν μελετάται στο εκάστοτε ιστορικό και γεωπολιτικό πλαίσιο. Οι πόλεις της ΔΘ με σημείο πρόσβασης την εθνοτική, εθνική και θρησκευτική πολλαπλότητα της πληθυσμιακής σύνθεσής τους εντάσσονται στο ευρύ πεδίο της αστικής γεωπολιτικής. Θωρούμε, λοιπόν, πως τα θεωρητικά εργαλεία, οι προσεγγίσεις και οι προτάσεις που προκύπτουν από το επιστημονικό, αυτό πεδίο αλλά και συνδυαστικά με την πολυπολιτισμική και αστική θεωρία δύνανται να διανοίξουν ένα επιπλέον επίπεδο ανάγνωσης του αστικού χώρου, καθώς προσφέρουν οπωσδήποτε μία διαφοροποιημένη ματιά στη μελέτη των γεωπολιτικά φορτισμένων πόλεων της Δυτικής Θράκης, και συγκεκριμένα της Κομοτηνής που πρόκειται να μας απασχολήσει στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο.

4. ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ | ΚΟΜΟΤΗΝΗ: ΤΟ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

Αν θεωρήσουμε πως οι πόλεις της ΔΘ είναι πόλεις φτιαγμένες από διαφορές τότε το σημείο πρόσβασης που επιλέγουμε ως αφετηρία για την παρούσα έρευνα είναι η μελέτη των αστικών τοπίων μέσα από τη μελέτη της βαλκανικής ιστοριογραφίας¹⁰ - εστιάζοντας στη γεωστρατηγική θέση της ΔΘ και δίνοντας ιδιαίτερη προσοχή στις σχέσεις Ελλάδας-Τουρκίας, τα οποία σε συνδυασμό αποδίδουν μία γεωπολιτική διάσταση στον καθημερινό αστικό τρόπο ζωής των πολλαπλών εθνοπολιτισμικών ετεροτήτων που εντοπίζονται στην πόλη της Κομοτηνής. Συνδυάζοντας, λοιπόν, πολυεπίπεδες προσεγγίσεις, διερωτόμαστε, στο παρόν κεφάλαιο, κατά πόσο η συμβολή των μειονοτικών πληθυσμών στη διαμόρφωση του αστικού χώρου και οι συνθήκες υπό τις οποίες μειονότητα / πλειονότητα συνυπάρχουν σε έναν χώρο, οδηγώντας τις περισσότερες φορές στη δημιουργία μοναδικών αστικών μορφολογιών, ενδέχεται να είναι αποτέλεσμα της διασύνδεσης του τοπικού με το βαλκανικό και, πιο συγκεκριμένα για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας και την περίπτωση της Κομοτηνής, των ελληνοτουρκικών σχέσεων στο πέρασμα του χρόνου.

4.1. Μουσουλμανική Μειονότητα Θράκης

Το σύγχρονο πληθυσμιακό προφίλ της ΔΘ είναι σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα των ιστορικών εξελίξεων και των γεωπολιτικών διευθετήσεων του 20^{ου} αι. Κομβική περίοδος για τη διαμόρφωση του προφίλ αυτού είναι η περίοδος των αρχών του 20^{ου} αι, και ιδιαίτερα της περιόδου 1912-1923. Η ιδιαίτερα, ταραχώδης αυτή περίοδος χαρακτηρίζεται από μία αλληλουχία ιστορικών γεγονότων, με τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο να επακολουθεί των Βαλκανικών Πολέμων, στη συνέχεια τη Μικρασιατική εκστρατεία και, τελικά την υπογραφή της ΣτΛ, η οποία αποτέλεσε σημείο-τομή στη διαμόρφωση του σύγχρονου πολυπολιτισμικού χαρακτήρα των αστικών κέντρων της ΔΘ.

Απόρροια των ρυθμίσεων της ΣτΛ και ειδικότερα της εξαιρέσεως της Δυτικής Θράκης από την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών με αντιστάθμισμα την αντίστοιχη

---

¹⁰ Σύμφωνα με τη Fregonese (2018, σ. 8) ως σημείο πρόσβασης αναφέρεται 'η μελέτη των αστικών τοπίων μέσα από τη σε βάθος μελέτη της εθνογραφίας'. Αυτό γίνεται μονάχα εν μέρει στην παρούσα μελέτη πρώτον γιατί η ερευνήτρια προέρχεται από το πεδίο των αστικών επιστημών, και δεύτερον, γιατί 'η εθνογραφική προσέγγιση προϋποθέτει τη μακροχρόνια παραμονή στο πεδίο, τη συμμετοχή που εξελίσσεται σε «συμμετοχική παρατήρηση» [...] και, κυρίως, συνιστά μια διαλεκτική διαδικασία με τους ανθρώπους που «φέρουν» τον πολιτισμό, όσον αφορά ειδικά την «από κοινού» συγγραφή του τελικού εθνογραφικού κειμένου', πράγμα που ήταν αδύνατον να συμβεί κατά την περίοδο εκπόνησης της έρευνας εξαιτίας του Covid-19 (Γκέφου και Μαδιανού, 2011 στο Δαλκαβούκης, 2015, σ. 349).

εξαίρεση των Ελλήνων της Κωνσταντινουπόλεως, της Ίμβρου και της Τένεδου, αποτελεί η αναγνώριση της ΜΜΘ η οποία αποτελεί, μέχρι και σήμερα, τη μοναδική αναγνωρισμένη σε νομικό και θεσμικό επίπεδο μειονότητα από το ελληνικό κράτος επί ελληνικού εδάφους. Θα πρέπει να επισημάνουμε, σε αυτό το σημείο, πως εξαιρετικά για τον Ν. Έβρου, η ανταλλαγή πληθυσμού έλαβε υποχρεωτικό χαρακτήρα. Άμεση απόρροια των παραπάνω ήταν η συγκέντρωση της μουσουλμανικής μειονότητας στους Ν. Ροδόπης και Ξάνθης, όπως προκύπτει και από τα δεδομένα της απογραφής του 1928, σύμφωνα με τα οποία η αναλογία του μουσουλμανικού πληθυσμού στα τρία βασικά αστικά κέντρα είχε ως εξής: 31% για την Ξάνθη, 42% για την Κομοτηνή και, μόλις ένα 6%, περίπου, για την Αλεξανδρούπολη (Ζαφείρης, 2015). Οι αναλογίες αυτές δεν διαφέρουν ιδιαίτερα από τη σημερινή δημογραφική εικόνα, σύμφωνα με την οποία στον Ν. Ροδόπης και, συγκεκριμένα, στην πόλη της Κομοτηνής είναι εγκατεστημένο το μεγαλύτερο ποσοστό της μουσουλμανικής μειονότητας.

Δεν θα μπορούσαμε να παραλείψουμε το γεγονός ότι στην περιοχή εντοπίζονται και άλλες εθνοπολιτισμικές ομάδες. Όπως αναφέρει ο Ζαφείρης την περίοδο πριν και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή ‘εισήλθαν στη Θράκη πολυάριθμοι πρόσφυγες με εξαιρετικά ετερογενή γεωγραφική προέλευση’¹¹, ενώ, επίσης, ‘διαπιστώνεται η παρουσία στον χώρο μιας σειράς πληθυσμών με θρησκευτικό πρόσημο, όπως ο μουσουλμανικός, ο αρμενικός και ο εβραϊκός’¹² (2015, σ. 417). Τέλος, σημαντική πληθυσμιακή ομάδα αποτελούν και οι παλιννοστούντες, όρος που επίσημα υιοθετήθηκε από το ελληνικό κράτος για τους Έλληνες που κατέφτασαν στην περιοχή της ΔΘ τη δεκαετία του ’90 από τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Η πλειοψηφία των παλιννοστούντων που κατοικούν στην πόλη της Κομοτηνής (αυτό-αποκαλούμενοι ως Ρωσοπόντιοι) προέρχονται από τη Γεωργία, τη Ρωσία και το Καζακστάν.

---

¹¹ Συγκεκριμένα, ο Ζαφείρης Κ (2015), στη μελέτη του με τίτλο *Η Θράκη κατά την απογραφή του 1928: μέγεθος και δομή του πληθυσμού προχωρά στην εξής κατηγοριοποίηση σύμφωνα με την τόπο γεωγραφικής προέλευσης των προσφύγων: Α. Θράκη, Πόντος, Καύκασος, Ρωσία, Μικρά Ασία, Βουλγαρία, Κωνσταντινούπολη, Λοιποί Πρόσφυγες*

¹² Οι Εβραίοι και Αρμένιοι, αν και λιγότεροι σε αριθμό σε σχέση με τη μουσουλμανική μειονότητα και την ορθόδοξη χριστιανική πλειονότητα, αποτέλεσαν σε διάφορες ιστορικές περιόδους σημαντικό πληθυσμιακό στοιχείο για την περιοχή. Στην Ξάνθη και την Κομοτηνή εξακολουθούν να υπάρχουν μικρές κοινότητες Αρμενίων. Αντίθετα, οι πολύ σημαντικές κοινότητες των Εβραίων στις δυο αυτές πόλεις έπαψαν να υπάρχουν μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και το Ολοκαύτωμα.

Η ενασχόλησή μας με το σύνολο των πληθυσμιακών αυτών ομάδων, πέραν του ότι είναι εκτός των σκοπών της έρευνας αυτής, κρίνουμε πως είναι και αδύνατον να συμπεριληφθεί καθότι απαιτεί τη λεπτομερή ανάλυση των ιστορικών, πολιτικών, κοινωνικο-οικονομικών και γεωπολιτικών συνθηκών που προκάλεσαν τις μετακινήσεις του κάθε πληθυσμού και που καθόρισαν τον αστικό τρόπο ζωής τους στα αστικά κέντρα της ΔΘ. Αυτό, όμως που προκύπτει από τα παραπάνω και αξίζει να σχολιάσουμε είναι πως όλα αυτά τα δεδομένα που έχουν συγκεντρωθεί τόσο από την απογραφή του 1928, όσο και μετέπειτα για την περιοχή της ΔΘ υποδεικνύουν την ύπαρξη μιας μεγάλης ποικιλομορφίας στον χώρο που, αναμφίβολα, πυροδοτεί το ενδιαφέρον για περαιτέρω έρευνα.

4.1.1. Εξερευνώντας την εθνοπολιτισμική ετερότητα της μουσουλμανικής μειονότητας Θράκης

Το θρησκευτικό κριτήριο αποτελεί το κοινό στοιχείο που συστήνει μέχρι και σήμερα τη συλλογική ταυτότητα της μειονότητας. Παράλληλα, η διάκριση του πληθυσμού σε χριστιανούς και μουσουλμάνους αποτελεί -στο πλαίσιο της άρθρωσης ενός πολιτικά ορθού λόγου, σύμφωνα πάντα με τις ρυθμίσεις που προέκυψαν από την υπογραφή της ΣτΛ- την τρέχουσα επίσημη εκδοχή για το καθεστώς ετερότητας στην πόλη της Κομοτηνής. Ωστόσο, η πολιτικά αυτή ορθή διάκριση του πληθυσμού δεν αναδεικνύει τις επιμέρους εθνοπολιτισμικές τμηματοποιήσεις και κατηγοριοποιήσεις της μουσουλμανικής μειονότητας Θράκης. Συγκεκριμένα, η μουσουλμανική μειονότητα προέρχεται ιστορικά από τρεις διαφορετικές εθνοτικές και γλωσσικές ομάδες: τους τουρκόφωνους μουσουλμάνους τουρκικής καταγωγής (Τουρκογενείς Μουσουλμάνοι), τους Πομάκους, και τους Τσιγγάνους (Ρομά).

Αυτό το οποίο θα πρέπει, σε ένα πρώτο επίπεδο, να σημειώσουμε στο συγκεκριμένο σημείο, είναι πως ο τρόπος που συγκροτήθηκαν και βιώθηκαν οι κοινωνικές και πολιτισμικές ταυτότητες των τριών εθνοπολιτισμικών ομάδων που συστήνουν τη μουσουλμανική μειονότητα καθορίστηκαν από τα ισχύοντα γεωστρατηγικά δόγματα και τις σχέσεις ανάμεσα στους εθνοκρατικούς φορείς εξουσίας και όχι από την ιστορία, τις παραδόσεις και τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά κάθε ομάδας, όπως ήταν, για παράδειγμα, η γλώσσα (Μαλκίδης, 2002). Σε ένα δεύτερο επίπεδο, σημειώνεται πως οι πολλαπλές διεργασίες κάτω από τις οποίες εδραιώθηκαν, τελικά, τα ταυτοτικά χαρακτηριστικά των τριών ομάδων έχουν δημιουργήσει, σήμερα, ένα ισχυρό αφήγημα στην περιοχή σύμφωνα με το οποίο γίνεται μία ‘ομογενοποίηση δυαδικού χαρακτήρα’ με εθνικά κριτήρια, διαιρώντας τον πληθυσμό της δυτικής Θράκης, χονδρικά, σε

«Τούρκους» και «Έλληνες». Το αφήγημα αυτό οδήγησε στη δημιουργία μιας εικόνας *δύο κόσμων*, συντελώντας, τόσο σε θεσμικό επίπεδο όσο και στην καθημερινή ζωή, στην καθιέρωση και αναπαραγωγή στεγανών μεταξύ των διαφορετικών ομάδων της μειονότητας.

Κρίνεται λοιπόν, απαραίτητο να γίνει μία συνοπτική καταγραφή των ιδιαίτερων πολιτισμικών χαρακτηριστικών των τριών ομάδων ώστε να μπορέσουμε, στη συνέχεια, να διερευνήσουμε τον βαθμό στον οποίο οι ιδιαιτερότητες αυτές γίνονται αντιληπτές από τους επίσημους φορείς, λαμβάνονται υπόψη στις σχεδιαστικές διαδικασίες και, τελικά, καθίστανται αναγνώσιμες στον αστικό χώρο συμβάλλοντας στη διαμόρφωση του αστικού τοπίου της Κομοτηνής.

Τουρκογενείς Μουσουλμάνοι

Τα ανθρωπολογικά γνωρίσματα των Τουρκογενών διαφέρουν εμφανώς από αυτά των κατοίκων της Τουρκίας, δεδομένου ότι είναι απόγονοι ποικίλων πληθυσμών: εποίκων Γιουρούκων, εξισλαμισθέντων Ελλήνων, αιρετικών μουσουλμάνων μη τουρκικής καταγωγής που εκτοπίστηκαν από τους σουλτάνους στη Θράκη, Κούρδων, Οθωμανών, Βορειοαφρικανών κα (Λαλένης κ.ά., 2012). Η γλώσσα που χρησιμοποιείται είναι η τουρκική, ενώ θρησκευτικά είναι, στην πλειοψηφία τους, σουνίτες μουσουλμάνοι (ο.π., 2012).

Ως προς το ιδεολογικό και πολιτικό προφίλ της κοινότητας των τουρκογενών μουσουλμάνων ο Κουτσούκος αναφέρει πως δημιουργήθηκε ένα δίπολο, το οποίο

περιλάμβανε από τη μία τους υποστηρικτές του μουσουλμανικού τρόπου διαβίωσης που υπαγόρευε η Σαρία ή, αλλιώς, τους παλαιομουσουλμάνους (τοπικοί αγάδες και ιεροδιδάσκαλοι) και από την άλλη τους υποστηρικτές των μεταρρυθμίσεων και φορείς των ιδεών του κεμαλισμού ή, αλλιώς, τους νεωτεριστές (δάσκαλοι και εκδότες εφημερίδων) αφήνοντας αμέτοχα τα μετριοπαθή μέλη της κοινότητας

(Κουτσούκος, 2012, σ. 398).

Όσον αφορά στη σχέση των Τουρκογενών Μουσουλμάνων με την Τουρκία, τα πρώτα χρόνια μετά την υπογραφή της ΣτΛ, χαρακτηρίζεται ως ‘αποστασιοποιημένη, αν όχι εχθρική’ με τους πρώτους να παραμένουν ‘προσκολλημένοι στα παλαιομουσουλμανικά και θεοκρατικά χαρακτηριστικά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας’, τη στιγμή που η δεύτερη ‘διανύει τη νεοτουρκική (κεμαλική) φάση της, με έμφαση στον λαϊκό χαρακτήρα του καθεστώτος’ (Ακαδημία Αθηνών, 1994, σ. 39). Ο παραπάνω εσωτερικός διαχωρισμός συνεχίζει να υφίσταται μέχρι και σήμερα.

Η κοινότητα των Τουρκογενών αποτελεί την πλειοψηφία του αστικού πληθυσμού της μειονότητας στην Κομοτηνή και συστήνει το πιο μορφωμένο τμήμα της, γεγονός που διαχρονικά έχει αποτελέσει σημαντική αιτία διαμόρφωσης του ηγεμονικού της ρόλου σε σχέση με τις δύο άλλες εθνοπολιτισμικές ομάδες της (Πομάκους, Τσιγγάνους) (Tsibiridou, 2005).

Πομάκοι

Μία άλλη πληθυσμιακή ομάδα που εξαιρέθηκε των πληθυσμιακών ανταλλαγών ήταν οι αυτόχθονες μουσουλμάνοι των ορεινών περιοχών της οροσειράς της Ροδόπης, οι Πομάκοι. Σχετικά με τα ζητήματα ταυτότητας του πομακικού πληθυσμού, η Φωτεινή Τσιμπιρίδου (1999, σ. 174) αναφέρει πως στην ελληνική βιβλιογραφία οι Πομάκοι παρουσιάζονται

άλλοτε να «τουρκίζουν» άλλοτε να «βουλγαρίζουν» άλλοτε να αποτελούν «απομεινάρια της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς». Στη διάρκεια του 20ού αιώνα οι πληθυσμοί παρουσιάστηκαν σε όλους τους πιθανούς συνδυασμούς (Βούλγαροι μουσουλμάνοι, Τούρκοι σλαβόφωνοι, αρχαίοι Θράκες, χριστιανοί που εξισλαμίστηκαν και σλαβοποιήθηκαν με τη βία, Ροδοπαίοι ή ορεσίβιοι μουσουλμάνοι).

Πράγματι, η εθνική ταυτότητα των Πομάκων αποτέλεσε από τα τέλη του 19^{ου} αι 'μείζονος σημασίας γεωπολιτικό ζήτημα μεταξύ Ελλάδας-Βουλγαρίας και Τουρκίας' (Φραγκόπουλος, 2006, σ. 99). Ο λόγος των τριών αυτών εθνο-κρατικών φορέων εξουσίας αντλείται από το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος των Πομάκων ζει στη Βουλγαρία και ένα άλλο σημαντικό μέρος στην Τουρκία, πέραν του κάθε άλλο παρά αμελητέου αριθμητικά πληθυσμού που κατοικεί στην Ελλάδα, στους Ν Ροδόπης και Ξάνθης. Έτσι, λοιπόν, για τη Βουλγαρία και τις επεκτατικές βλέψεις του παρελθόντος, οι Πομάκοι αποτελούσαν στρατηγική προτεραιότητα και σημείο-κλειδί για την πρόσβαση στη Μεσόγειο Θάλασσα. Σαφώς, σήμερα, η σπουδαιότητα των Πομάκων στο πλέγμα των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων έχει πάψει να υφίσταται, ιδιαίτερα, μετά την προσχώρηση της Βουλγαρίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ). Ωστόσο, όσον αφορά στις ελληνοτουρκικές σχέσεις ο ρόλος των Πομάκων παραμένει διαχρονικό ζήτημα, αποτελώντας κυρίαρχο διαπραγματευτικό μέσο από την πλευρά και των δύο και προκύπτει από το γεγονός ότι το τμήμα που κατοικεί στη Θράκη αυξάνει σημαντικά το μέγεθος της μουσουλμανικής μειονότητας.

Πέραν των διαφοροποιημένων αυτών αποδόσεων όσον αφορά στην εθνοτική τους ταυτότητα, 'το τρίπτυχο γλώσσα-θρησκεία-ονομασία φάνηκε να λειτουργεί ως κριτήριο' για επιμέρους τμηματοποιήσεις στο εσωτερικό του Πομακικού πληθυσμού (ο.π., σ. 170).

Σήμερα υπάρχει το τμήμα των Πομάκων που ταυτίζεται με τους μειονοτικούς Τούρκους, ενώ ένα μικρότερο τμήμα επανακαθορίζει την εθνοτική του ταυτότητα ως Πομάκοι. Στους τελευταίους, έδαφος κερδίζει και ο αυτοπροσδιορισμός τους ως Αλεβίτες, που θεωρούνται, σεβαστή για τους αγώνες της, θρησκευτική αίρεση εξαπλωμένη σε όλη την Τουρκία (Λαλένης κ.ά., 2012).

Η γλώσσα των Πομάκων, είναι ένα νοτιοσλαβικό ιδίωμα που περιλαμβάνει επιπρόσθετες βουλγαρικές λέξεις (άνω του 50% των λέξεων που χρησιμοποιούν) αλλά και ελληνικά και τουρκικά στοιχεία. Η Πομακική γλώσσα δεν διδάσκεται στα σχολεία, μπαίνοντας όλο και περισσότερο στο περιθώριο¹³.

Οι Πομάκοι ζουν, κυρίως, στην ορεινή ζώνη. Ωστόσο, με την άρση του μέτρου της επιτηρούμενης ζώνης κατά την τελευταία δεκαετία του 20^{ου} αι ένα μεγάλο μέρος αυτών αστικοποιήθηκε, συμβάλλοντας, αναμφίβολα, στον μετασχηματισμό του αστικού τοπίου της Κομοτηνής που μας αφορά στην παρούσα έρευνα και που θα αναφέρουμε εκτενέστερα σε επόμενο κεφάλαιο.

Τσιγγάνοι (Ρομά)

Οι Τσιγγάνοι της Θράκης αποτελούν το μικρότερο μέρος της μειονότητας. Κατά την υπογραφή της ΣτΛ θεωρήθηκε πως οι εξισλαμισμένοι Αθίγγανοι αποτελούν μέρος της μειονότητας και κατ' αυτόν τον τρόπο εξαιρέθηκαν από το καθεστώς υποχρεωτικής μετακίνησης. Παραδοσιακά η γλώσσα των Ρομά είναι μία πανάρχαια ινδοευρωπαϊκής προέλευσης γλώσσα (Ρωμανές) η οποία δεδομένου του ότι είναι προφορική είναι σχεδόν αδύνατον να διατηρηθεί, με αποτέλεσμα να υποχωρεί ραγδαία. Σε πολλές από τις τοπικές κοινωνίες των Τσιγγάνων της ΔΘ η πλέον χρησιμοποιούμενη γλώσσα είναι η τουρκική. Η χρήση της τουρκικής από τους Τσιγγάνους εντείνεται στον Ν. Ροδόπης, όπου η επιρροή από τους Τουρκογενείς είναι μεγαλύτερη δεδομένου του υψηλού ποσοστού τους.

Οι Τσιγγάνοι κατοικούν, συνήθως, σε χωριά και στις περιφερειακές περιοχές των τριών μεγάλων πόλεων της Θράκης. Στην πόλη της Κομοτηνής εντοπίζονται στον οικισμό του Αλάν Κουγιού στις παρυφές της πόλης και στον οικισμό του Ηφαίστου ο οποίος βρίσκεται έξω από τα όρια της πόλης.

---

¹³ Τελευταία έχουν γίνει προσπάθειές για την αναγνώριση Ελλήνων Πομάκων και έχει βγει και λεξικό της Πομακικής γλώσσας. Το λεξικό του Θεοχαρίδη είναι ένα λεξικό που περιλαμβάνει 26.000 λέξεις της σύγχρονης Πομακικής γλώσσας. Στο Λεξικό περιλαμβάνονται και λέξεις λόγιες της ελληνικής γλώσσας, οι οποίες, σπάνια χρησιμοποιούνται από τους Πομάκους, αλλά που εδραιώνουν/ενισχύουν την παρουσία του ελληνικού στοιχείου και κατ' επέκταση τις απόψεις που θέλουν τη μεσαιωνική ελληνική ως πρώτη γλώσσα των Πομάκων.

4.2 Η Μουσουλμανική Μειονότητα στο γεωπολιτικό πλαίσιο της Δυτικής Θράκης

4.2.1. Η μειονότητα σε αριθμούς και η δημογραφία ως εργαλείο γεωπολιτικής

Σύμφωνα με τον Aarbakke (2000) προκύπτουν σημαντικά ζητήματα κατά την προσπάθεια διερεύνησης της δημογραφικής εξέλιξης της περιοχής που συνιστά σήμερα τη Δυτική Θράκη. Οι δυσκολίες που σχετίζονται με την απογραφική διαδικασία διαφαίνονται στην πρώτη, κιόλας, απόπειρα επίσημης απογραφής του πληθυσμού της Δυτικής Θράκης, το 1919, στην οποία προχώρησε η γαλλική διοίκηση, λίγους μήνες μετά την εκκένωση της περιοχής από τους Βουλγάρους και την υπαγωγή της περιοχής σε καθεστώς διασυμμαχικής διοίκησης υπό γαλλικό έλεγχο. Την περίοδο εκείνη, οι Πομάκοι βρέθηκαν στο επίκεντρο των γεωπολιτικών διευθετήσεων. Συγκεκριμένα, για τις πολλαπλές αριθμητικές εκδοχές των αποτελεσμάτων της απογραφής του 1919 και της γαλλικής στατιστικής συμπεραίνει ο Καλαντζής πως ο προσδιορισμός της εθνοθρησκευτικής ταυτότητας των Πομάκων ήταν καθοριστικός για τη 'διαμόρφωση των πληθυσμιακών συσχετισμών προς όφελος ενός εκ των τριών διεκδικητών της Δυτικής Θράκης', Ελλάδας-Βουλγαρίας-Τουρκίας. Σε αυτή την κατεύθυνση, η ελληνική κυβέρνηση υποστήριξε πως 'δεν υπήρχαν Πομάκοι στις διεκδικούμενες περιοχές αλλά μόνο Μουσουλμάνοι', αποφεύγοντας, με αυτόν τον τρόπο, 'το κρίσιμο ερώτημα για την εθνική ταυτότητα των Πομάκων' και αφαιρώντας, ταυτόχρονα, από τη βουλγαρική διπλωματία το επιχείρημα της πληθυσμιακής υπεροχής στην περιοχή (Καλαντζής, 2008, pp. 351-352). Ο Καλαντζής (2008, σ.338) αναφέρει, συγκεκριμένα για την περίοδο εκείνη πως

σε μια περίοδο κατά την οποία οι πληθυσμιακοί συσχετισμοί ήταν εμφανές ότι θα έπαιζαν κρίσιμο ρόλο [...] η απογραφή αποτέλεσε πεδίο σκληρής διαμάχης από την πρώτη στιγμή που δημοσιοποιήθηκε η γαλλική πρόθεση έως την ημέρα που έληξε το ζήτημα της κυριαρχίας στη Δυτική Θράκη.

Πράγματι, η αποτύπωση του πολυεθνοτικού πληθυσμιακού μωσαϊκού στην περιοχή την περίοδο εκείνη λειτούργησε ως ρυθμιστικός παράγοντας, με καθοριστικό ρόλο, για τον βαθμό επιτυχίας κατά την προσπάθεια ενσωμάτωσης της Θράκης στην Ελλάδα (Κουτσούκος, 2012). Σε αυτό το κλίμα, οι απογραφές που έλαβαν χώρα και μετά την υπογραφή της ΣτΛ και τη διευθέτηση των πληθυσμιακών ζητημάτων στην περιοχή, φαίνεται πως λειτούργησαν ως μέσο επίτευξης των πολιτικών επιδιώξεων των δύο κύριων εμπλεκόμενων εθνο-κρατικών φορέων εξουσίας, της Ελλάδας και της Τουρκίας. Σε αυτό το κλίμα, οι απογραφές που έλαβαν χώρα και μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης και τη διευθέτηση των πληθυσμιακών ζητημάτων στην περιοχή, φαίνεται

πως λειτούργησαν ως μέσο επίτευξης των πολιτικών επιδιώξεων των δύο κύριων εμπλεκόμενων εθνο-κρατικών φορέων εξουσίας, της Ελλάδας και της Τουρκίας.

Έτσι παρατηρείται, συχνά, μία σημαντική απόκλιση στα διαθέσιμα στοιχεία που προέρχονται από τις ελληνικές και τουρκικές πηγές (Aarbakke, 2000· Bahcheli, 1987). Με το ζήτημα αυτό ασχολείται και ο Τάσος Κωστόπουλος, στον συλλογικό τόμο με τίτλο *Minorities in Greece. Historical issues and perspectives* ο οποίος σχολιάζοντας τα επίσημα δεδομένα για τις μειονότητες συνολικά για τον ελλαδικό χώρο, υποστηρίζει ότι,

την απόκρυψη της στατιστικής «αλήθειας» κατευθύνουν πολιτικές και διοικητικές προδιαγραφές που αρνούνται την ύπαρξη μειονοτικών ομάδων στην εθνική επικράτεια, όπως επίσης η επιθυμία των ομάδων αυτών να απογραφούν ως Έλληνες για να εξασφαλίσουν εθνικά προνόμια

(Κωστόπουλος στο Πετρονώτη, 2005, σ. 195)

Επισημαίνει δε πως όσον αφορά στις θρησκευτικές μειονότητες παρουσιάζεται μία κάποια μεγαλύτερη ακρίβεια στα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία τα οποία, όμως, τείνουν να ‘αποσιωπούν βασισμένες στην εθνότητα ή τη γλώσσα υποκατηγορίες των μειονοτικών κοινοτήτων’.

Στην κατεύθυνση αυτή, και ‘για εθνικούς λόγους’ (Aarbakke, 2000, σ. 30) το ελληνικό κράτος αποφασίζει την παύση της συμπερίληψης στις επίσημες ελληνικές απογραφές των ερωτημάτων θρησκευματος και μητρικής γλώσσας. Έτσι, στοιχεία σχετικά με το θρήσκευμα και το γλωσσικό ιδίωμα παύουν να παραχωρούνται από την ΕΣΥΕ από το 1961 κι έπειτα. Η απόφαση αυτή πέραν τού ότι δημιουργεί μία πρακτική δυσκολία στο να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τον πληθυσμό της μειονότητας και το ποσοστό του στο σύνολο του πληθυσμού τόσο σε επίπεδο περιφερειακής ενότητας όσο και σε αστικό επίπεδο, δυσχεραίνει, παράλληλα, και την πρόσβασή μας σε δεδομένα που αφορούν στην εσωτερική κατανομή των επιμέρους πληθυσμιακών ομάδων που συστήνουν τη ΜΜΘ. Τα παραπάνω αναδεικνύουν τον καθοριστικό ρόλο της δημογραφίας ως σημαντικότερο εργαλείο και μέσο επίτευξης των γεωπολιτικών διευθετήσεων καθ’ όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αι στη ΔΘ το οποίο συμβαίνει για πολλαπλούς λόγους που σχετίζονται, άμεσα, με τις γεωπολιτικές επιδιώξεις των εμπλεκόμενων εθνο-κρατικών φορέων εξουσίας σε κάθε ιστορική συγκυρία και αναλύεται εκτενέστερα στο επόμενο υποκεφάλαιο.

Παρά τις τεχνικές, λοιπόν, δυσκολίες τις οποίες, ωστόσο, κρίναμε ιδιαιτέρως σημαντικό να σημειώσουμε, καθώς αναδεικνύουν τη γεωπολιτική διάσταση του μειονοτικού ζητήματος στη Δυτική Θράκη, τα παραπάνω στοιχεία, μεταπολεμικά, βασίζονται σε εκτιμήσεις οι οποίες, ωστόσο, μας επιτρέπουν να έχουμε μία ικανοποιητική εικόνα

σχετικά με τις πληθυσμιακές αναλογίες μειονότητας / πλειονότητας στη ΔΘ και, συγκεκριμένα, στην πόλη της Κομοτηνής.

Για τον Aarbakke (2000) μία αντιπροσωπευτική απεικόνιση της δημογραφικής εξέλιξης από το 1920 μέχρι και το 1991 παρουσιάζεται στον Πίνακα 1. Συγκεκριμένα, στον παρακάτω πίνακα γίνεται μία συλλογή στοιχείων για τους τρεις νομούς και για το σύνολο του πληθυσμού της Δυτικής Θράκης και προστίθενται, όπου είναι δυνατόν, πληροφορίες σχετικά με τη μουσουλμανική μειονότητα Θράκης.

Πίνακας 2: Πληθυσμιακή κατανομή της μειονότητας 1920-1991

Έτος	Ξάνθη		Ροδόπη		Έβρος		Σύνολο	
	Σύνολο	Μουσουλμάνοι	Σύνολο	Μουσουλμάνοι	Σύνολο	Μουσουλμάνοι	Σύνολο	Μουσουλμάνοι
1920							201.404	(93.273)
1928	89.974	39.229	89.488	(50.432)	124.417	(12.510)	303.879	(102.171)
1940	98.575		106.575		150.790		355.940	(112.535)
1951	89.891	42.245	105.723	(49.660)	137.654	(6.934)	333.268	(98.839)
1961	89.591		109.201		153.930		352.722	(105.000)
1971	82.917		107.677		135.968		326.562	
1981	88.777	(42.000)	107.957	(62.000)	145.531	(10000)	342.265	(114.000)
1991	90.965	(39.115)	103.391	(56.865)	140.312	(7900)	334.668	(103.880)

Πηγή: (Aarbakke, 2000, σ. 31)

Όσον αφορά στον σημερινό υπολογισμό της μουσουλμανικής μειονότητας δεν υπάρχουν επίσημα απογραφικά στοιχεία και ο αριθμός τους κυμαίνεται, στις διάφορες προσεγγίσεις από 100000 έως 135000. Στο (Λαλένης κ.ά., 2012) υπολογίζεται ανεπίσημα σε 107.000 κατοίκους περίπου, με την εξής κατανομή: 57.000 Τουρκογενείς Μουσουλμάνοι, 32.000 Πομάκοι, 18.000 Τσιγγάνοι.

Αυτό το οποίο προκύπτει και έχει σημασία για την παρούσα έρευνα είναι πως στον Ν Ροδόπης είναι εγκατεστημένο το μεγαλύτερο ποσοστό της μουσουλμανικής μειονότητας. Συγκεκριμένα για την πόλη της Κομοτηνής, εκτιμάται πως το έτος 2001 οι χριστιανοί αποτελούν περίπου το 73% και οι μουσουλμάνοι το 27% εκ των οποίων το 57,5% είναι Τουρκογενείς, το 16,5% Πομάκοι και το 26% Αθίγγανοι (Urban II, 2001). Η Κομοτηνή αποτελεί το μειονοτικό κέντρο της Ελλάδας και αναδεικνύεται σε μία κοινωνία μοναδικής συνθετότητας και ιδιαιτερότητας

4.2.2. Συνθέτοντας το γεωπολιτικό πλαίσιο της Δυτικής Θράκης του 20^{ου} αι

Για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας έχει νόημα να εστιάσουμε, κυρίως, στα γεγονότα εκείνα που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αι μεταξύ Ελλάδας-Τουρκίας, τα οποία, ομολογουμένως, είχαν ως άμεσο αποδέκτη τον μειονοτικό πληθυσμό στη ΔΘ.

Με την υπογραφή της ΣτΛ, το 1923, σηματοδοτείται το τέλος του ελληνοτουρκικού πολέμου και διευθετούνται τα ελληνοτουρκικά ζητήματα. Ορισμένοι ιστορικοί κάνουν λόγο για μία *περίοδο ελληνοτουρκικής φιλίας* την πρώτη, εκείνη, περίοδο (Αλεξανδρής, 1991).

Κατά την περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά, οι διασυνοριακές περιοχές θεωρήθηκαν κρίσιμες για την εσωτερική ασφάλεια του κράτους, εντείνοντας τον έλεγχο των κρατικών αρχών σε αυτές. Τον Δεκέμβριο του 1936, με την κύρωση του Αναγκαστικού Νόμου 736/1936 «περί μέτρων ασφαλείας οχυρών θέσεων», το καθεστώς Μεταξά χαρακτήρισε ορισμένες παραμεθόριες περιοχές, στα βόρεια σύνορα της χώρας, ως «αμυντικές περιοχές». Σε αυτό το κλίμα εισήχθη τη χρονιά εκείνη η Επιτηρούμενη Ζώνη (ΕΖ) στα βόρεια χωριά της ΔΘ, τα οποία τέθηκαν υπό σημαντικούς περιορισμούς. Συγκεκριμένα, εκτελέστηκαν μέτρα οχύρωσης στην περιοχή και δημιουργήθηκε ένα φυσικό εμπόδιο, μία μπάρα ελέγχου εισόδου και εξόδου από και προς αυτές τις περιοχές. Σύμφωνα με τον Λαμπριανίδη (1997, σ. 20), ο ρόλος της ΕΖ ως τα μέσα της δεκαετίας του '70 ήταν 'πρωταρχικά στρατιωτικός', λειτουργώντας 'ως μέσο για την αμυντική θωράκιση της χώρας' απέναντι στον *από Βορρά κίνδυνο*. Μετά τη λήξη του 2^{ου} Παγκοσμίου Πολέμου, στην περιοχή της Δυτικής Θράκης είχε καλλιεργηθεί Το δόγμα του από βορρά κινδύνου ή, αλλιώς κομμουνιστικού κινδύνου, άρχισε να καλλιεργείται μετά τη λήξη του 2^{ου} Παγκοσμίου Πολέμου. Στηρίχθηκε, κυρίως, στην άμεση γειτονία της Ελλάδας με την τότε «κομμουνιστική» Βουλγαρία (Ακαδημία Αθηνών, 1994). Η ΕΖ καταργήθηκε, οριστικά, τον Νοέμβριο του 1995 από τον τότε υπουργό Εθνικής Αμύνης Γεράσιμο Αρσένη, γεγονός για το οποίο γίνεται, εκτενέστερα, λόγος στη συνέχεια.

Στα μέσα της δεκαετίας του '50, οι ελληνοτουρκικές σχέσεις διαταράσσονται και αρχίζει έκτοτε να κλιμακώνεται το αίσθημα της εξ ανατολών απειλής, το οποίο συντηρείται σε έναν βαθμό μέχρι και σήμερα (Ακαδημία Αθηνών, 1994). Η μετατόπιση του κυρίαρχου γεωπολιτικού αφηγήματος από τον *από Βορρά κίνδυνο* στην *εξ Ανατολών απειλή* σχετίζεται άμεσα με τις εντάσεις του '55 που λαμβάνουν χώρα στην Κύπρο. Αναλυτικότερα, το 1955 η έναρξη ένοπλου αγώνα των Ελληνοκυπρίων εναντίον της

αγγλικής αποικιακής κυριαρχίας με απώτερο στόχο την ένωση με την Ελλάδα, πυροδότησε μία σειρά νέων συγκρούσεων με άμεσο αποδέκτη τους μειονοτικούς πληθυσμούς τόσο της ΔΘ και πρωτίστως της Κων/πολης, στους οποίους αποδόθηκε ο ρόλος του διαμεσολαβητή μιας πολιτικής των αντιποίνων, που υιοθέτησαν οι δύο άμεσα εμπλεκόμενες χώρες, Ελλάδα και Τουρκία. Στον απόηχο της νέας αυτής συγκρουσιακής κατάστασης λαμβάνουν χώρα, διαδοχικά, η βομβιστική ενέργεια κατά του Τουρκικού Προξενείου στη Θεσσαλονίκη¹⁴ και σε απάντηση ξεκινούν διαδηλώσεις στην Τουρκία οι οποίες κατέληξαν τον Σεπτέμβριο του 1955 σε ένα πογκρόμ εναντίον των ελληνορθόδοξων της Κων/λης (Αλεξανδρής, 1991). Η γενικευμένη αυτή κρίση μεταξύ των δύο χωρών αποτυπώθηκε και σε αστικό επίπεδο με την καταστροφή συμβολικών μορφών – σύμβολα, όπως το τουρκικό προξενείο, στην πρώτη περίπτωση και ‘τις καταστροφές περιουσιών των ελληνορθόδοξων πολιτών, συλήσεις βυζαντινών εκκλησιών και χριστιανικών κοιμητηρίων’ (Φραγκόπουλος, 2019, σ. 44), στη δεύτερη.

Σε αντίποινα προς τις εκτεταμένες επιθέσεις ενάντια στην ελληνική μειονότητα της Κων/πόλης κατά τη διάρκεια των *Σεπτεμβριανών*¹⁵, εφαρμόστηκε, το 1955, ο νόμος της αφαίρεσης της ελληνικής ιθαγένειας (3370/1955)¹⁶, ο οποίος παρέμεινε σε ισχύ μέχρι το 1998. Με την εφαρμογή του συγκεκριμένου νόμου και ειδικότερα, σύμφωνα με το άρθρο 19 αυτού, 46.638 άτομα της μειονότητας από τη ΔΘ και τα νησιά των Δωδεκανήσων έχασαν την ελληνική υπηκοότητα, κατά το διάστημα 1955-1998 (Chousein, 2005, σ. 102).

Αυτό που ουσιαστικά συμβαίνει από το '55 και μετά είναι πως το Κυπριακό ζήτημα πρόκειται να διαδραματίσει κεντρικό γεωπολιτικό ρόλο για την περιοχή της ΔΘ και κάθε φορά που ανακινείται θα αποτυπώνεται είτε με ήπιο είτε με βίαιο τρόπο στην καθημερινή

---

¹⁴ Για την επίθεση στο Τουρκικό Προξενείο το 1955, είναι, επισήμως, ομολογημένο, πλέον, ότι επρόκειτο για ένα συντονισμένο σχέδιο προβοκάτσιας από πλευράς του Τουρκικού κράτους, το οποίο σκοπό είχε να πυροδοτήσει νέες εντάσεις εναντίον του ελληνικού πληθυσμού της Κων/πολης και να οδηγήσει στην εκδίωξή του. Το συντονισμένο, αυτό, σχέδιο, επετεύχθη σε πολύ μεγάλο βαθμό με τα όσα επακολούθησαν στην Κων/πολη και έμειναν στην ιστορία ως ‘Σεπτεμβριανά’ (ΕΡΤ Αρχείο, 2016).

¹⁵ Το βράδυ της 6ης Σεπτεμβρίου, κατά τη διάρκεια των επιθέσεων που έλαβαν χώρα στις ελληνικές γειτονίες της Κων/πολης, έχασαν τη ζωή τους περίπου 30 Έλληνες (ΕΡΤ Αρχείο, 2016)

¹⁶ Κατά τον Κωστόπουλο (2003, στο Φραγκόπουλος, 2019, σ. 101) ο νόμος (3370/1955) ‘αφορούσε στους άλλους Έλληνες πολίτες, τους κομμουνιστές που μετά τον Εμφύλιο ('46-'49) και την οριστική υπαγωγή της χώρας στη δυτική σφαίρα επιρροής κατέφυγαν στο «παραπέτασμα», δηλαδή στις χώρες του Συμφώνου Βαρσοβίας’.

ζωή των μειονοτικών πληθυσμών των δύο χωρών, όπως προκύπτει, άλλωστε και από τα γεγονότα του '55. Κορύφωση της πολιτικής των αντιποίνων, αποτελούν τα γεγονότα του 1963 με τον διωγμό των Ελλήνων υπηκόων της Κων/λης, γεγονός που προκαλεί έντονη ανησυχία στη μουσουλμανική μειονότητα της Ελλάδας. Η τουρκική εισβολή στην Κύπρο το 1974 σηματοδοτεί και τις τελευταίες μετακινήσεις των Ελλήνων της Κων/λης και την εξαφάνιση ουσιαστικά της ελληνικής μειονότητας (σήμερα ζουν περίπου 2.500 Τούρκοι υπήκοοι ελληνικής καταγωγής - Ρωμιοί).

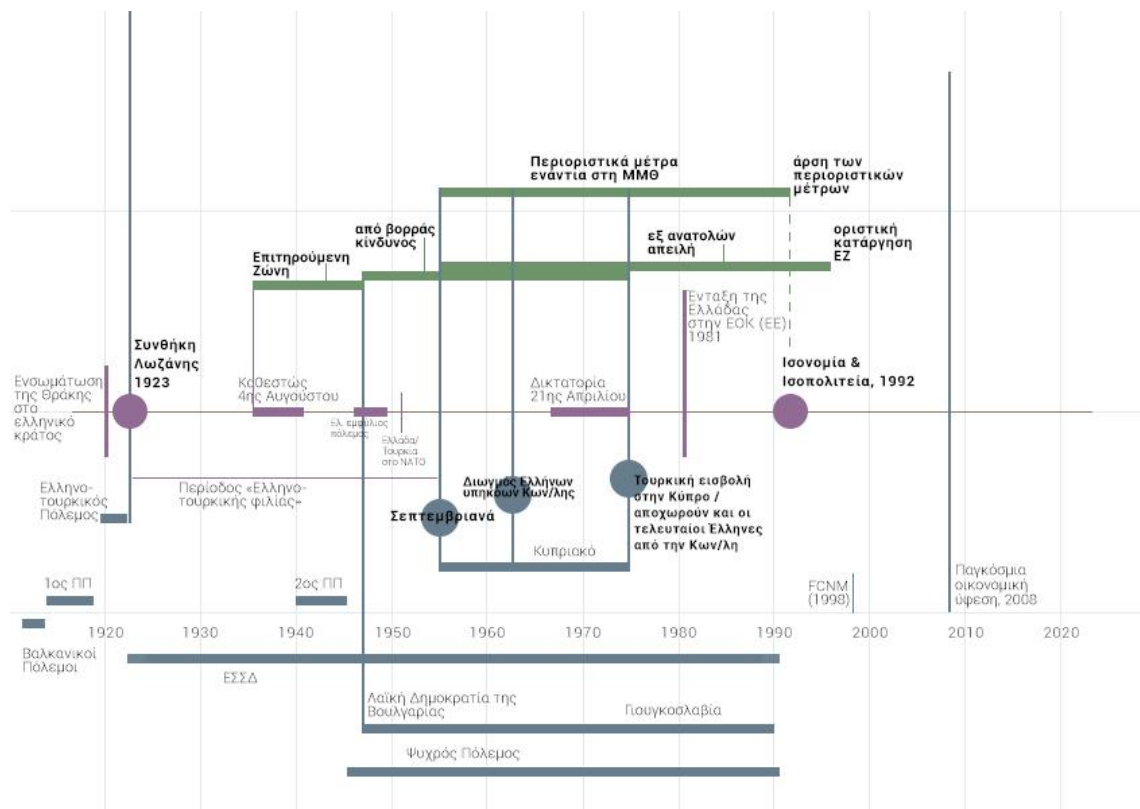
Η ελληνοτουρκική έχθρα που δημιουργήθηκε την περίοδο εκείνη, διασπείροντας το αίσθημα της καχυποψίας, της αμφισβήτησης και της εξ ανατολών απειλής αποτυπώνεται και χωρικά με την επέκταση της ΕΖ, ώστε να καλύπτει και τα σύνορα με την Τουρκία. Η επέκταση αυτή ήταν 'απόρροια της αλλαγής του αμυντικού δόγματος της χώρας (δόγμα του εξ ανατολών κινδύνου)', όπως σχολιάζει ο Λαμπριανίδης, χωρίς όμως να εγκαταλειφθεί ρητά το αμυντικό δόγμα του από βορρά κινδύνου μέχρι και την πτώση της Δικτατορίας της 21^{ης} Απριλίου, το 1974, το οποίο συνέβη 'για ιδεολογικούς κυρίως λόγους' (Λαμπριανίδης, 1997, σ. 19). Στη δεύτερη αυτή φάση λοιπόν, λειτουργίας της, η πολιτική της ΕΖ καταργείται στις περισσότερες περιοχές, με τη διαφορά ότι εξακολουθεί να ισχύει στις περιοχές εκείνες που κατοικούσε ο μειονοτικός πληθυσμός, οι οποίοι ήταν κυρίως Πομάκοι. Σύμφωνα με τον Λαμπριανίδη ο πολιτικός -όχι στρατιωτικός, πλέον- ρόλος της ΕΖ στο δεύτερο αυτό στάδιο φαίνεται πως αποτελούσε μέρος μιας ευρύτερης πολιτικής που είχε πλέον υιοθετήσει το ελληνικό κράτος προς τη μουσουλμανική μειονότητα η οποία ανά περιόδους στόχευε 'είτε στην αφομοίωση της μειονότητας, είτε στον έλεγχο της, είτε ακόμη και στην εκδίωξή της από τη χώρα' (Λαμπριανίδης, 1997, σ. 20). Συμπερασματικά, λοιπόν, η μετατόπιση αυτή, αναμφίβολα, είχε 'αμφίδρομη σχέση με την ύπαρξη της μουσουλμανικής μειονότητας στην περιοχή' (Ακαδημία Αθηνών, 1994, σ. 8).

Σημείο τομής στο εντεινόμενο, αυτό, εντασιακό κλίμα μεταξύ των δύο χωρών έπαιξε η προσχώρηση της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση το 1981. Άμεση απόρροια της εξέλιξης αυτής ήταν η εφαρμογή της πολιτικής της Ισονομίας & Ισοπολιτείας που εφαρμόστηκε λίγα χρόνια μετά. Στη νέα αυτή γεωπολιτική σκακιέρα, οι μουσουλμάνοι της ΔΘ παύουν να εμφανίζονται στον κυρίαρχο λόγο ως απειλή για το ελληνικό έθνος. Το νέο γεωπολιτικό αφήγημα που οικοδομείται από τη δεκαετία του '90 κι έπειτα ουσιαστικά θεωρεί τη ΜΜΘ ως 'Έλληνες πολίτες σε πλήρη ισονομία και ισοπολιτεία έναντι των χριστιανών Ελλήνων πολιτών' και ως 'αναπόσπαστο τμήμα του έμψυχου

δυναμικού της χώρας'. Στον απόηχο, βέβαια της ελληνοτουρκικής έχθρας επισημαίνεται στο σχετικό Πόρισμα της Διακομματικής Επιτροπής της Βουλής για τη Θράκη και το Ανατολικό Αιγαίο πως 'δε θα διστάσουμε να πάρουμε κάθε αναγκαίο μέτρο που προστατεύει τα εθνικά μας συμφέροντα απέναντι σε πρόσωπα ή μηχανισμούς που λειτουργούν αποσταθεροποιητικά στην περιοχή' (Βουλή των Ελλήνων, 1992).

Διάγραμμα 1: Συνθέτοντας το γεωπολιτικό πλαίσιο της ΔΘ του 20ου αι

Πηγή: (Ιδία επεξεργασία)

4.3. Διερευνώντας το χωρικό αποτύπωμα της γεωπολιτικής στην πόλη της Κομοτηνής
Μέσα στο πολυτάραχο κλίμα του 20^{ου} αι και ανάλογα με την πολιτική και ιστορική συγκυρία υιοθετήθηκαν και ακολουθήθηκαν συγκεκριμένες πολιτικές ως προς τη διαχείριση της πολιτισμικής ποικιλομορφίας και, συγκεκριμένα, του μειονοτικού πληθυσμού. Όπως σχολιάζει και η Τσιμπιρίδου, οι πολιτικές αυτές ήταν άλλοτε πολιτικές 'απόκλισης (βλ μειονοτικοποίηση, εθνικισμοί)' και άλλοτε 'σύγκλισης (βλ χρήση της «πολυπολιτισμικότητας»)' (Τσιμπιρίδου, 2005, σ. 62), οι οποίες επηρέασαν άμεσα τόσο τον αστικό τρόπο ζωής της ΜΜΘ όσο και τους όρους συνύπαρξης μειονότητας – πλειονότητας και έμμεσα τη διαμόρφωση του αστικού τοπίου της Κομοτηνής. Έχει ενδιαφέρον, λοιπόν, να γίνει σε ένα πρώτο επίπεδο, μία σύντομη αναφορά στο ιστορικό

και νομοθετικό περιεχόμενο αστικών φαινομένων ως ένας τρόπος διερεύνησης του πώς η γεωπολιτική διαρρηγνύει την καθημερινή ζωή των διαφόρων εθνοπολιτισμικών ομάδων που εντοπίζονται στην πόλη και σε ένα δεύτερο, η συσχέτιση με την αστική εξέλιξη της πόλης (Rokem κ.ά., 2017).

4.3.1. Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις ως ρυθμιστής του αστικού τρόπου ζωής στην Κομοτηνή
Τα χρόνια μετά τη μικρασιατική καταστροφή και την έλευση των προσφύγων τέθηκε το ζήτημα της κάλυψης των στεγαστικών αναγκών του νεόφερτου αυτού πληθυσμού. Η λύση στο στεγαστικό πρόβλημα των προσφύγων βρέθηκε με την υιοθέτηση του μέτρου της αναγκαστικής συνοίκησης γηγενών και προσφύγων, το οποίο εφαρμόστηκε, κυρίως, στα μουσουλμανικά και βουλγαρόφωνα νοικοκυριά (Κουτσούκος, 2012· 2015)¹⁷. Οι επιδιώξεις από τη σκοπιά των ελληνικών αρχών με την εφαρμογή των αναγκαστικών συνοικήσεων, συνοψίζεται εύστοχα μέσα από τη δήλωση του υψηλόβαθμου κυβερνητικού στελέχους, Α. Δοξιάδη (υπουργός Περιθάλψεως) σε τηλεγράφημά του μία εβδομάδα πριν την εφαρμογή του μέτρου, στο οποίο δηλώνει πως ‘φρονώ μάλιστα ότι άνευ τούτου να εγκαταστήσουμε τους πρόσφυγες σε κατοικημένα τουρκικά σπίτια. Και επειδή αυτή θα αναγκάσει πολλούς να αναχωρήσουν νωρίτερα και να διευκολύνει το έργο μας’ (Κουτσούκος, 2012, σ. 454)¹⁸.

Σημαντικό ρόλο προς την υλοποίηση του έργου για το οποίο κάνει λόγο ο Δοξιάδης, παραπάνω, δηλαδή την ταχύτερη δυνατή *ελληνοποίηση* των πόλεων της Δυτικής Θράκης, διαδραμάτισε το νομοθετικό διάταγμα που ψηφίστηκε το 1925 *Περί Εξαγοράς Μουσουλμανικών Κτημάτων εν Δυτική Θράκη προς Εγκατάστασιν Προσφύγων* και που, όπως σχολιάζει ο Κουτσούκος ουσιαστικά παρείχε την ‘απόλυτη νομιμοφάνεια στην προσπάθεια απόκτησης των μουσουλμανικών ακίνητων περιουσιών’ (ο.π., σ. 358).

Σε γενικές γραμμές η περίοδος που ξεκινά από το έτος προσάρτησης της Δυτικής Θράκης στο ελληνικό κράτος, την υπογραφή της ΣτΛ, μέχρι και τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, οι διάφορες μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν από την πλευρά της ελληνικής διοίκησης δεν ήταν απόρροια κάποιου έντονου αντιμουσουλμανικού αισθήματος, ούτε κάποιας

---

¹⁷ Το μέτρο της αναγκαστικής συνοίκησης στράφηκε, επίσης, και στα εβραϊκά και τα αρμένικα νοικοκυριά, όπως και σε πολύ μικρότερο βαθμό στα νοικοκυριά της κυρίαρχης ομάδας στα οποία η συνοίκηση περιορίστηκε σε υπαλλήλους της διοίκησης και σε άλλους αξιωματούχους.

¹⁸ Το μέτρο των αναγκαστικών συνοικήσεων κράτησε από τον Σεπτέμβριο του ‘22 που ήρθαν στην περιοχή οι πρόσφυγες μέχρι το καλοκαίρι του ‘23, Ωστόσο, μέχρι τον Οκτώβριο του 1923 είχαν μετακινηθεί στη Θεσσαλονίκη περίπου 20.000 θρακιώτες μουσουλμάνοι υπό το βάρος των συνοικήσεων.

πολιτικής των αντιποίνων. Αντίθετα, αυτό που, ουσιαστικά, συνέβαινε, την περίοδο εκείνη ήταν η επιτακτική ανάγκη για τις νεοπροσαρτηθείσες περιοχές να αποτελέσουν, το συντομότερο δυνατόν, δομικά στοιχεία της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, ώστε να επιτευχθεί το συντομότερο δυνατόν η μετάβαση από το καθεστώς των πολυεθνικών αυτοκρατοριών προς τη δημιουργία των εθνών-κρατών. Πρόκειται, λοιπόν, για τις συνήθεις πρακτικές που υιοθετούσαν οι κοινωνίες την εποχή εκείνη σε διεθνές επίπεδο, που στη συγκεκριμένη περίπτωση έθετε ως βασική συνιστώσα την άμεση και ταχύτατη ελληνοποίηση της περιοχής.

Μάλιστα, κατά την πρώτη αυτή περίοδο της εξομάλυνσης των διμερών σχέσεων των δύο κρατών ή, όπως αναφέραμε παραπάνω, της ελληνοτουρκικής φιλίας, και μέσα στα πλαίσια του δόγματος του *από βορράν κινδύνου*, η Ελλάδα υιοθέτησε διάφορες πολιτικές άλλοτε ανοχής και άλλοτε προώθησης της τουρκοποίησης του μειονοτικού πληθυσμού (Πομάκοι, Τσιγγάνοι) (Μαλκίδης, 2002). Αυτό έμμεσα αποσκοπούσε στην αποδυνάμωση της εθνοτικής συσχέτισης των Πομάκων με το γειτονικό Βουλγαρικό κράτος το οποίο βρισκόταν υπό κομμουνιστικό καθεστώς. Σε αυτό το πλαίσιο, αναφέρεται πως

- *το 1951, επιβάλλεται η υποχρεωτική εκμάθηση της τουρκικής γλώσσας από τους Πομάκους της μειονότητας,*
- *το 1953 ιδρύεται το γυμνάσιο-λύκειο «Τζελάλ Μπαγιάρ» στην Κομοτηνή και αναρτώνται σε όλα τα πομακικά σχολεία επιγραφές με την ένδειξη «τουρκικό σχολείο»,*
- *τη δεκαετία του 1960 διορίζονται στα μειονοτικά σχολεία δάσκαλοι που έχουν εκπαιδευτεί στην Τουρκία*

(Ακαδημία Αθηνών, 1994, σ. 40).

Ευρέως γνωστά είναι τα νομοθετικά διατάγματα του 1952 και 1954 επί πρωθυπουργίας Παπάγου τα οποία υλοποίησε με μεγάλη επιτυχία ο Γενικός Διοικητής Θράκης, Γιώργος Φεσσόπουλος για αντικατάσταση πινακίδων σε σχολεία, χωριά και αλλού ώστε να χρησιμοποιούν τους όρους «Τούρκος – Τουρκικός» αντί των «Μουσουλμάνος – Μουσουλμανικός». Μία τέτοια στάση λειτουργούσε, σαφέστατα, ως 'ένδειξη της Τουρκο-ελληνικής φιλίας' εκείνης της εποχής (Soltaridis, 1990 στο Chousein, 2005, σ. 82), αλλά, λειτουργούσε, παράλληλα και ως εχέγγυο για τον τουρκικό πληθυσμό της Κύπρου, από την άποψη ότι γινόταν ξεκάθαρο πως δεν είχαν κανένα λόγο να ανησυχούν για την πιθανή εφαρμογή πολιτικών διάκρισης ή αφομοιοτικών πρακτικών στο πρόσωπό τους (Chousein, 2005, σ. 83). Μέσα από τις ενέργειες αυτές η μειονότητα απέκτησε κοινό

γλωσσικό ιδίωμα αλλά και σαφέστατα ισχυρότερους δεσμούς με τη γείτονα χώρα, Τουρκία, τα οποία συντέλεσαν σε θεσμικό επίπεδο, τουλάχιστον, στην ομογενοποίηση της μειονότητας και στην ανάδειξή του εθνικού της χαρακτήρα.

Η καθιέρωση της μουσουλμανικής μειονότητας ως ένα ενιαίο θρησκευτικό, γλωσσικό και, εν δυνάμει, εθνικό σύνολο διαδραμάτισε στρατηγικό ρόλο στα γεγονότα που ακολούθησαν στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αι μεταξύ των δύο χωρών. Πιο συγκεκριμένα, από το 1955 και μετά, όταν αρχίζει και ανακινείται το Κυπριακό ζήτημα, και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις διαταράσσονται, οι πολιτικές των ελληνικών αρχών απέναντι στη μειονότητα λαμβάνουν μία εντελώς διαφορετική τροπή, εγκαινιάζοντας μία νέα εποχή, αυτή της πολιτικής των διακρίσεων και των περιορισμών. Έτσι, λοιπόν, κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αι, με αποκορύφωση την τουρκική εισβολή στην Κύπρο το 1974, ο τρόπος που δομείται ο αστικός τρόπος ζωής των μουσουλμάνων Κομοτηναίων είναι απόρροια μίας πολιτικής των αντιποίνων ή, διαφορετικά, είναι η απάντηση της Ελλάδας στο Τουρκικό κράτος, δια μέσου της ΜΜΘ.

Στα χρόνια αυτά, όσον αφορά στο δικαίωμα απόκτησης ιδιοκτησίας γης στην πόλη της Κομοτηνής παρουσιάζονταν πολλά γραφειοκρατικά εμπόδια. Τα εμπόδια αυτά καθιστούσαν σχεδόν αδύνατη την αγορά γης από πολίτες της μειονότητας, την έκδοση οικοδομικών αδειών, αδειών για επισκευές παλιών σπιτιών, αλλά και την έκδοση αδειών τόσο για την ανέγερση νέων τζαμιών όσο και για την επισκευή παλιών.

Άλλα περιοριστικά μέτρα σχετίζονταν με την απαγόρευση στα μέλη της μειονότητας να βγάλουν δίπλωμα οδήγησης για γεωργικά μηχανήματα¹⁹, να πάρουν άδεια κυνηγίου αλλά και να προσληφθούν στο δημόσιο (με εξαίρεση τους μειονοτικούς δασκάλους). Το μεγαλύτερο ποσοστό της μειονότητας κατέφευγε σε τουρκικά πανεπιστήμια για να σπουδάσει. Ταυτόχρονα, οι απόφοιτοι των ανώτατων σχολών, είτε της Ελλάδας είτε της Τουρκίας, συναντούσαν μεγάλα γραφειοκρατικά προβλήματα στο να βγάλουν άδεια εργασίας και στις συναλλαγές τους με το Δημόσιο (Λαλένης κ.ά., 2012).

Οι πρακτικές απομάκρυνσης της μειονότητας από το σύγχρονο θρακικό τοπίο εντάθηκαν την πολυτάραχη δεκαετία του '70, στον απόηχο του ελληνοκυπριακού ζητήματος, και αποτυπώθηκαν χωρικά μέσα από τη διαδικασία των απαλλοτριώσεων γης μειονοτικής ιδιοκτησίας και, μάλιστα πολλαπλάσιας αυτής που ήταν απαραίτητη (Chousein, 2005).

---

¹⁹ Μέσα από τη διαδικασία των συνεντεύξεων προέκυψε κατ' εκτίμηση για την περίοδο εκείνη πως το 80% περίπου της μειονότητας ασχολείται με αγροτικές δραστηριότητες.

Ως αιτία των εκτεταμένων απαλλοτριώσεων παρουσιάστηκε η ανάγκη για οικοδόμηση ‘στρατιωτικών βάσεων, βιομηχανικών ζωνών ή πανεπιστημίων’ (Bahcheli, 1987, σ. 113). Έτσι, το 1978 απαλλοτριώθηκαν 16.187τχλμ στα χωριά Θρυλόριο, Αμάραντα, Πάμφορον και Βάκος για να μετατραπούν σε Βιομηχανική Περιοχή. Ωστόσο, μόλις το ¼ χρησιμοποιήθηκε ως τέτοιο ενώ το υπόλοιπο τέθηκε προς ενοικίαση για τους κατοίκους των διπλανών χωριών (Chousein, 2005, σ. 103). Αντίστοιχα, το 1980 απαλλοτριώθηκαν 12.950τχλμ για την εγκατάσταση του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου, στην περιοχή Γιακά της Κομοτηνής. Σχετικά με την τελευταία, αυτή, κίνηση σημειώθηκαν έντονες αντιδράσεις από τα μέλη της μειονότητας καθώς, από τη μία πλευρά, η γη που απαλλοτριώθηκε αποτελούταν από ιδιαιτέρως γόνιμα και αρδευόμενα χωράφια και, συνεπώς, αποτελούσαν γη υψηλής παραγωγικότητας και, άρα, χρήσιμα για την οικονομική δραστηριότητα των μειονοτικών και, από την άλλη, η αδικαιολόγητα μεγάλη έκταση που απαλλοτριώθηκε από τη μειονότητα ως άλλη μία απόπειρα από την πλευρά του ελληνικού κράτους να δυσχεράνει τις συνθήκες ζωής αυτών με τελικό στόχο, τελικά, να οδηγήσει τα μέλη της στο να φύγουν από τη ΔΘ (Bahcheli, 1987).

Παράλληλα, ήδη από το 1966, είχε λάβει χώρα σύναψη συνεργασίας της Ελληνικής Κεντρικής Τράπεζας με την Ελληνική Αγροτική Τράπεζα με βασικό στόχο τη δανειοδότηση των Ελλήνων Χριστιανών με ποσά ανάλογα ώστε να αγοράσουν τη γη των Μουσουλμάνων (Chousein, 2005, σ. 103). Θα πρέπει να αναφέρουμε πως κατά τη διάρκεια της επταετίας (1967-1974) οι περιορισμοί απέναντι στη μειονότητα εφαρμόστηκαν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό, δυσχεραίνοντας ακόμα περισσότερο τις συνθήκες ζωής τους.

Επιπρόσθετα, στον απόηχο του Κυπριακού ζητήματος (1974), η στάση των ελληνικών αρχών απέναντι στον εθνικό αυτοπροσδιορισμό της μειονότητας αντιστράφηκε με καθοριστικό τρόπο. Θεσπίζεται με δικαστική απόφαση η απαγόρευση χρήσης του όρου τουρκικός. Σε αυτό το κλίμα, το 1987 οι ελληνικές αρχές υποχρέωσαν σε παύση λειτουργίας τον *Τουρκικό Σύλλογο Νέων Κομοτηνής* και την *Ένωση Τούρκων Δασκάλων Δυτικής Θράκης*, οι οποίοι ήταν σε λειτουργία από το 1928 και το 1936, αντίστοιχα. Αναγνωρίζεται πλέον σε επίπεδο συλλογικού αυτοπροσδιορισμού μόνο ο θρησκευτικός χαρακτηρισμός της μειονότητας. Όπως σχολιάζει η Σεβαστή Τρουμπέτα, το κριτήριο της θρησκείας σύμφωνα με το οποίο συστάθηκε η συλλογική ταυτότητα της μειονότητας ήταν ‘πολιτικά καθορισμένο’ και πρόκειται για ‘«εθνική» επιλογή μέσω της οποίας

επιδιώκεται η αποδυνάμωση της τουρκικής απειλής στα ελληνικά συμφέροντα' (Πετρονώτη, 2005, σ. 196).

Οι αλλαγές αυτές οδήγησαν στις 29 Ιανουαρίου 1988 σε μία μαζική διαδήλωση από το σύνολο της μειονότητας (με συμμετοχή και των τριών εθνοπολιτισμικών ομάδων) στην πόλη της Κομοτηνής. Η ημέρα εκείνη επιλέχθηκε ώστε να τραβήξει το ενδιαφέρον των πρωθυπουργών Ελλάδας Τουρκίας οι οποίοι επρόκειτο να συναντηθούν στο Νταβός για πρώτη φορά μετά από 40 χρόνια (Chousein, 2005, σ. 84).

Δύο χρόνια μετά, στις 29 Ιανουαρίου 1990, ομάδες χριστιανών προέβησαν σε καταστροφές μουσουλμανικών μαγαζιών και βιαιοπραγίες λίγο πριν την έναρξη θρησκευτικής τελετής στο Παλιό Τζαμί (Εσκή Τζαμί) για την επέτειο της ημέρας αντίστασης του '88²⁰. Ομάδες από την πλειονότητα επιτίθενται στα μέλη της μειονότητας, σπάνε τις προσόψεις των μαγαζιών και των γραφείων τους, αφήνουν άθικτα εκείνα της πλειονοτικού πληθυσμού (βλ *Εικόνα 17 & 18*).

Από τη δεκαετία του '90 κι έπειτα σημειώνονται θετικές αλλαγές από την πλευρά της ελληνικής κυβέρνησης ως προς τη διαχείριση του μειονοτικού ζητήματος, με τη διακήρυξη της Ισονομίας & Ισοπολιτείας. και την αποκατάσταση των μειονοτικών δικαιωμάτων, τουλάχιστον, σε θεσμικό επίπεδο. Παράλληλα, είναι και η πρώτη φορά που γίνεται λόγος, επισήμως, για τον τριμερή διαχωρισμό της Μειονότητας στη βάση της ταυτότητας και του προσδιορισμού τριών διακριτών ομάδων (Τουρκόφωνοι, Πομάκοι, Ρομά).

Αυτό που είναι γεγονός είναι πως το τέλος του 20^{ου} αι, σηματοδοτεί την οριστική άρση των περιοριστικών μέτρων προς τη μειονότητα, τουλάχιστον σε θεσμικό επίπεδο και την οριστική κατάργηση της επιτηρούμενης ζώνης. Έτσι, λοιπόν, διανύοντας τις αρχές του 21^{ου} αι θα λέγαμε πως η μειονότητα κινείται πλέον ελεύθερα, αναπτύσσεται κοσμικά και κοινωνικά και τα μέλη της μορφώνονται, σπουδάζουν και αποφοιτούν από Ανώτατα Ελληνικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα.

Ωστόσο, το ερώτημα που γεννάται είναι κατά πόσο οι θεσμικές αυτές αλλαγές ήταν δυνατόν να καταργήσουν τα άυλα όρια που είχαν καθιερωθεί όλα τα προηγούμενα χρόνια;

---

²⁰ Είναι πολύ ενδιαφέρουσες οι διαφορετικές εκδοχές για εκείνο το βράδυ που άκουσα κατά την επίσκεψη μου στην πόλη της Κομοτηνής

4.3.2. Κομοτηνή: Η αστική εξέλιξη μιας γεωπολιτικά φορτισμένης πόλης

Στις αρχές του 20^{ου} αι η Θράκη, με το μακρύ οθωμανικό και το βραχύβιο βουλγαρικό παρελθόν να αμφισβητεί ευθέως την ομοιογένεια της ελληνικής εδαφικής επικράτειας, θεωρούνταν προβληματική και προφανώς υπό άμεση αναμόρφωση με κάθε μέσο. Η πρόσκτηση των Νέων Χωρών στις αρχές του 20^{ου} αι προσέδωσε έναν επείγοντα χαρακτήρα στην υιοθέτηση μιας σειράς εκσυγχρονιστικών και αναμορφωτικών παρεμβάσεων, καθώς στις πόλεις αυτών ‘είχε τόσο έντονα αποτυπωθεί η πολύχρονη δουλεία και η καθυστέρηση’, χαρακτηριστικά τα οποία όφειλε το νεοελληνικό κράτος να εξαφανίσει ‘ώστε και υπό την οικοδομική άποψιν θα ήτο δυνατόν να εκπολιτισθώσι το ταχύτερον’ όπως χαρακτηριστικά σχολίαζε ο Δ. Διαμαντίδης (Καραδήμου-Γερολύμπου, 1989, σ. 56). Η ΜΜΘ και η οποιαδήποτε σύνδεση με το οθωμανικό παρελθόν σε επίπεδο χωρικών δομών και λειτουργιών γίνονταν αντιληπτά από το ελληνικό κράτος ως ανασταλτικός παράγοντας στην εναρμόνιση του τοπίου των Νέων Χωρών με το αντίστοιχο της Παλιάς Ελλάδας (Agnew, 2007, σ. 412). Οι λέξεις ‘...αποτουρκισμός, εξελληνισμός, εκσυγχρονισμός και τελικά εκπολιτισμός...’ που εμφανίζονται σε επίσημα κείμενα της εποχής αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα τόσο της κεντρικής γραμμής του ιδεολογικού πλαισίου δράσης των θεσμικών επεμβάσεων στον χώρο όσο και των επιδιώξεων από την πλευρά της ελληνικής κυβέρνησης (Καραδήμου-Γερολύμπου & Παπαμίχος, 1992, σ. 118).

Η εικόνα, η λειτουργία, η οργάνωση του χώρου και των τόπων του, καθώς και ο πληθυσμός τους ήταν αναγκαίο να αποκτήσει πραγματικούς -ακόμη και υποθετικούς δεσμούς- με την υφιστάμενη ελληνική επικράτεια. Σε αυτό το κλίμα, η οργάνωση του χώρου της νεοσύστατης ελληνικής πόλης της ΔΘ και η χάραξη των αστικών πολιτικών σε αυτή ξέφυγε από τα συνήθη πλαίσια για να αποτελέσει ουσιαστικά ένα από τα πιο καίρια εργαλεία μετασχηματισμού της πόλης αυτής -του αστικού αυτού χώρου- σε τόπο παραγωγής και αναπαραγωγής της ελληνικής εθνικής συνείδησης (Taylor, 1999), με όποιον τρόπο αυτό μεταφράστηκε σε κάθε ιστορική και γεωπολιτική συγκυρία²¹.

---

²¹Κατά τη διαδικασία των συνεντεύξεων αναφέρθηκε ως μία πρώτη κίνηση προς αυτή την κατεύθυνση, η δημιουργία της κεντρικής πλατείας Κομοτηνής, ενός δομικού στοιχείου – σύμβολο των χριστιανικών κοινωνιών που υποδείκνυε τη μετάβαση από τη μέχρι τότε οθωμανικού τύπου οργάνωση της πόλης γύρω από το κεντρικό τζαμί προς την οργάνωση γύρω από έναν νέο πυρήνα.

Με την ανταλλαγή των πληθυσμών που προέβλεπε η ΣτΛ και την έλευση των Ελλήνων προσφύγων αμέσως μετά τη μικρασιατική καταστροφή εμφανίζεται για πρώτη φορά και η αστική δομή της πόλης. Το αγροτικό τοπίο της οθωμανικής εποχής αρχίζει και μετασχηματίζεται σε ένα, πλέον, καθαρά αστικό τοπίο. Καθοριστικός στη διαδικασία εκσυγχρονισμού του τοπίου της Κομοτηνής είναι ο ρόλος της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ), η οποία αναλαμβάνει τα πρώτα εκείνα χρόνια το έργο της προσφυγικής αποκατάστασης. Σε αυτό το πλαίσιο, κατασκευάζονται οι πρώτοι αστικοί προσφυγικοί συνοικισμοί και εφαρμόζεται για πρώτη φορά οργανωμένη ρυμοτομία σε Ιπποδάμειο σύστημα στις νότιες και νοτιοδυτικές περιοχές της Κομοτηνής (*Χάρτης*).

Εικόνα 1: Οργανωμένη ρυμοτομία σε Ιπποδάμειο σύστημα στις νότιες και νοτιοδυτικές περιοχές της Κομοτηνής, 1922-25

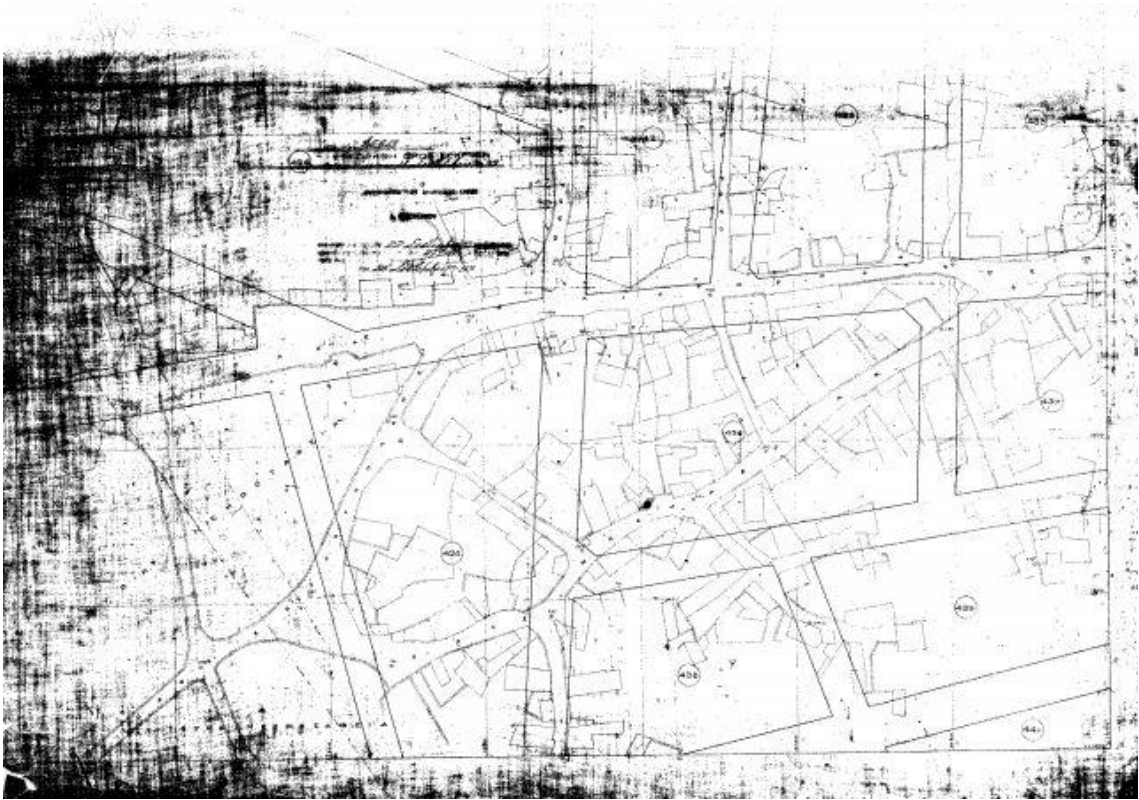
Πηγή: *Κατσιμίγας, 2005*

Η ανάγκη για τη χωρική αναδιάρθρωση της πόλης και τη νέα οργάνωσή της οδήγησε, στην εκπόνηση του πρώτου Ρυμοτομικού Σχεδίου (ΡΣ) το 1933. Ο σχεδιασμός του ρυμοτομικού σχεδίου υλοποιήθηκε από πρώην στρατηγούς του Ρωσικού τσαρικού

στρατού, οι οποίοι ήταν αξιωματικοί του πυροβολικού με γνώσεις τοπογραφίας που προσελήφθησαν από την ελληνική διοίκηση για να εκπονήσουν τα πολεοδομικά σχέδια στις πόλεις που είχαν δεχθεί μεγάλο αριθμό προσφύγων (Κατσιμίγας, 2006). Η ιδιομορφία του ΡΣ εντοπίζεται κυρίως στις προτάσεις που εμπειρείχε όσον αφορά στις βόρειες υφιστάμενες μουσουλμανικές γειτονίες. Πιο συγκεκριμένα, στο ρυμοτομικό του '33 ενώ στις χριστιανικές συνοικίες και στο κέντρο της πόλης υπήρξε ένας στοιχειώδης σεβασμός της υφιστάμενης κατάστασης, αυτό δεν συνέβη στις βόρειες μουσουλμανικές συνοικίες στις οποίες σχεδιάστηκαν μεγάλα οικοδομικά τετράγωνα χωρίς να ληφθεί υπόψη η υφιστάμενη ρυμοτομία, η οποία ήταν δαιδαλώδης με μικρές ιδιοκτησίες και μη γραμμικές οδικές αρτηρίες (*Εικόνα 2*). Επιπλέον, οι προτεινόμενοι υπό διάνοιξη δρόμοι ανάμεσα στα νέα οικοδομικά τετράγωνα, στις περισσότερες περιπτώσεις ρυμοτομούσαν υφιστάμενα τεμνή της μουσουλμανικής μειονότητας. Συνεπώς, το άκαμπτο, αυτό, ΡΣ το οποίο ακολουθούσε τις αρχές του γερμανικού ορθολογισμού κρίθηκε αδύνατον να εφαρμοστεί καθώς προσέκρουε σε σημαντικά εμπόδια, με σημαντικότερο τον δαιδαλώδη τρόπο οργάνωσης των μουσουλμανικών γειτονιών (υψηλά κόστη απαλλοτριώσεων, απροθυμία, αντίδραση εφαρμογής), οδηγώντας σε σημαντικές καθυστερήσεις την εφαρμογή ενός καθολικού σχεδιασμού στην πόλη της Κομοτηνής. Ίσως στο ΡΣ του '33 να αποτυπώνονται έμπρακτα οι επιδιώξεις των ελληνικών αρχών προς τη σταδιακή εκδίωξη του διαφορετικού/άλλου και, την ελληνοποίηση της Κομοτηνής. Όπως σχολιάζει και ο Κατσιμίγας, στο σχέδιο αυτό υιοθετήθηκαν πρακτικές οι οποίες βόλευαν καθώς κάλυπταν και με νομιμοφάνεια την πολιτική έναντι της μειονότητας (Κατσιμίγας, 2006).

Εικόνα 2: Ρυμοτομικό Σχέδιο, 1933 / μουσουλμανικές γειτονιές

Πηγή: Κατσιμάγας, 2006

Οι ανεφάρμοστες προτάσεις του ΡΣ στο βόρειο τμήμα της πόλης σε συνδυασμό με τη ριζοσπαστική μεταμόρφωση του χώρου που έγινε στις νότιες γειτονιές της Κομοτηνής από την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) δημιούργησε την εικόνα μιας διαχωρισμένης πόλης σε παλιά (οθωμανικής αρχιτεκτονικής) και νέα. Ο διαχωρισμός αυτός παγιώθηκε μέσα στα επόμενα χρόνια τόσο από την αμηχανία των αρμόδιων φορέων να καταλήξουν στη χάραξη συγκεκριμένων πολιτικών ως προς τη διαχείριση του μειονοτικού ζητήματος, η οποία έμμεσα λειτούργησε ως τροχοπέδη στην εφαρμογή ενός καθολικού σχεδιασμού μέχρι και σήμερα²² όσο και εξαιτίας των περιοριστικών μέτρων που εφαρμόστηκαν τον 20ο αιώνα απέναντι στη ΜΜΘ, το οποίο κατέστησε πρακτικά αδύνατη οποιαδήποτε βελτιωτική κίνηση από πλευράς τους στις βόρειες μουσουλμανικές γειτονιές. Στην παραπάνω συζήτηση προστίθενται και οι σημαντικότερες παρεμβάσεις που έλαβαν χώρα την περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας (1967-74) στην κατεύθυνση

---

²² Το Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο (ΓΠΣ) εγκρίθηκε το 2012 και εκκρεμούν οι Πολεοδομικές Μελέτες εφαρμογής του.

του εκσυγχρονισμού της πόλης με αποκλειστική απεύθυνση τις κεντρικές και νότιες χριστιανικές γειτονιές.

Σε επίσκεψή του το 1993 στη ΔΘ ο Bahçeli περιγράφει την εικόνα ως εξής:

[...] μου έδειξαν Τουρκικά σπίτια και εκείνα που ανήκουν σε Έλληνες σε αυτές τις πόλεις (Ξάνθη και Κομοτηνή). Η αντίθεση ήταν εντυπωσιακή. Σχεδόν κάθε ετοιμόρροπο και φτωχό σπίτι ανήκε σε Τούρκους. Τα σύγχρονα και καλοδιατηρημένα σπίτια ήταν εκείνα που ανήκαν στους Έλληνες. Υποθέτω πως πολύ πιο σχετικό απ' ό τι η οικονομική κατάστασή τους σε σχέση με αυτή των Ελλήνων γειτόνων τους, ήταν οι δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι Θρακιώτες Τούρκοι, ιδίως στο παρελθόν, όσον αφορά στην απόκτηση αδειών για την επισκευή παλιών σπιτιών ή την κατασκευή νέων. Αυτά βοηθούν στην κατανόηση της κατάστασης.

(CSCE, 1996, σ. 5)

Εικόνα 3: Η Κομοτηνή μετεξελίσσεται σε μια πόλη δύο ταχυτήτων

Πηγή: Προσωπικό αρχείο

Ορισμένες επιπρόσθετες εξελίξεις καθοριστικές ως προς την παγίωση αυτής της διχοτομημένης εικόνας έλαβαν χώρα τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αι. Αναλυτικότερα, κατά τη δεκαετία του '70, όταν ξεκινάει η σταδιακή άρση της ΕΖ και πολύ περισσότερο με την οριστική κατάργησή της τη δεκαετία του '90, παρατηρείται μία

έντονη αστικοποίηση του Πομακικού πληθυσμού από τα ορεινά χωριά προς την πόλη της Κομοτηνής. Ερχόμενοι στην Κομοτηνή και μη μπορώντας να αποκτήσουν γη μέσα από νόμιμες διαδικασίες, εγκαθίστανται σταδιακά σε αυθαίρετους οικισμούς στις παρυφές της πόλης που κατασκευάζουν οι ίδιοι. Αρχίζει, λοιπόν, μία συστηματική αυθαίρετη δόμηση στα ανατολικά της πόλης.

Την ίδια περίοδο περίπου, ξεκινάει, στα δυτικά της πόλης μία σημαντική αναδιάρθρωση του αστικού χώρου με εντελώς διαφορετικά χαρακτηριστικά. Πιο συγκεκριμένα, το 1979, 'το Ελληνικό Δημόσιο απαλλοτριώνει²³ 1200 στρέμματα προκειμένου να γίνει Ζώνη Ενεργού Πολεοδομίας (ΖΕΠ), για λόγους δημοσίου συμφέροντος' (Κατσιμίγας, 2006). Η έκταση παραχωρήθηκε στη θυγατρική εταιρεία της τότε Κτηματικής Τράπεζας ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, η οποία ανέλαβε να υλοποιήσει το έργο²⁴. Δημιουργήθηκε, λοιπόν, μία 'νέα πόλη' εντός της Κομοτηνής, ένα μοναδικό, για την ελληνική πραγματικότητα πείραμα το οποίο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο από αρχιτεκτονικής άποψης²⁵ όσο και από το γεγονός ότι συγκαταλέγεται στα ελάχιστα παραδείγματα δημιουργίας 'νέων πόλεων' για τα ελληνικά δεδομένα (Αμερικάνου & Εξαρχόπουλος, 2020).

---

²³ Για τις εκτάσεις που απαλλοτριώθηκαν σημειώνει ο Κατσιμίγας πως επρόκειτο για γη υψηλής παραγωγικότητας (Κατσιμίγας, 2006). Επιπλέον, οι εκτάσεις αυτές ανήκαν και χρησιμοποιούνταν σε ένα μεγάλο ποσοστό από τον μειονοτικό πληθυσμό, δεδομένης και της έντονης γεωργικής τους δραστηριότητας.

²⁴ Σύμφωνα με τον Κατσιμίγα (2006) η ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ πραγματοποίησε τις εργασίες ως όφειλε σε ένα ποσοστό 20% της έκτασης, ενώ η υπόλοιπη, κατά παράβαση του νόμου και με την ανοχή του ΥΠΕΧΩΔΕ, πουλήθηκε υπό τη μορφή οικοπέδων σε φορείς και ιδιώτες.

²⁵ Η μελέτη των επιμέρους συγκροτημάτων ανατέθηκε σε διαφορετικά αρχιτεκτονικά γραφεία, με στόχο την αποφυγή μονοτονίας και τη δημιουργία ενός περιβάλλοντος με αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον.

Εικόνα 4: Οικιστικό συγκρότημα / Γειτονιά, Οικιστική Μονάδα Κομοτηνής [ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ], αρχ. Χρήστος Αθανασόπουλος, 1980-84

Πηγή: (Archetype, 2020)

Δεν κρίνεται σκόπιμη, σε αυτό το σημείο, η περαιτέρω αναφορά σε αυτές τις ενδιαφέρουσες πτυχές της νέας αυτής συνοικίας. Αυτό που έχει, όμως σημασία για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας είναι το γεγονός ότι οι αρχιτεκτονικές και αισθητικές παρεμβάσεις που έλαβαν χώρα σε μία συνοικία που λειτούργησε για την υποδοχή και εγκατάσταση των Ελλήνων παλιννοστούντων από τις χώρες της Πρώην Σοβιετικής Ένωσης ανέδειξαν σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό τις συνδέσεις σύγχρονη πόλη/χριστιανικό στοιχείο και παλιά πόλη οθωμανικού τύπου/μουσουλμανικό στοιχείο. Οι ερευνητικές προεκτάσεις που δύναται να πάρει η επιλογή διάθεσης πόρων για μία τέτοια παρέμβαση την εποχή εκείνη σε μία ήδη διχοτομημένη πόλη είναι πολλαπλές. Αναμφίβολα, μία από αυτές σχετίζεται με το φαινόμενο που κατά τον Fenster (2004, p.96) ορίζεται ως ‘μάχη για τη δημογραφία’, δεδομένου του ότι η επιλογή εγκατάστασης της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας στην πόλη της Κομοτηνής αποσκοπούσε στη συντήρηση της αναλογίας 3:1 του χριστιανικού και μουσουλμανικού πληθυσμού (<https://katsimigas.wordpress.com>).

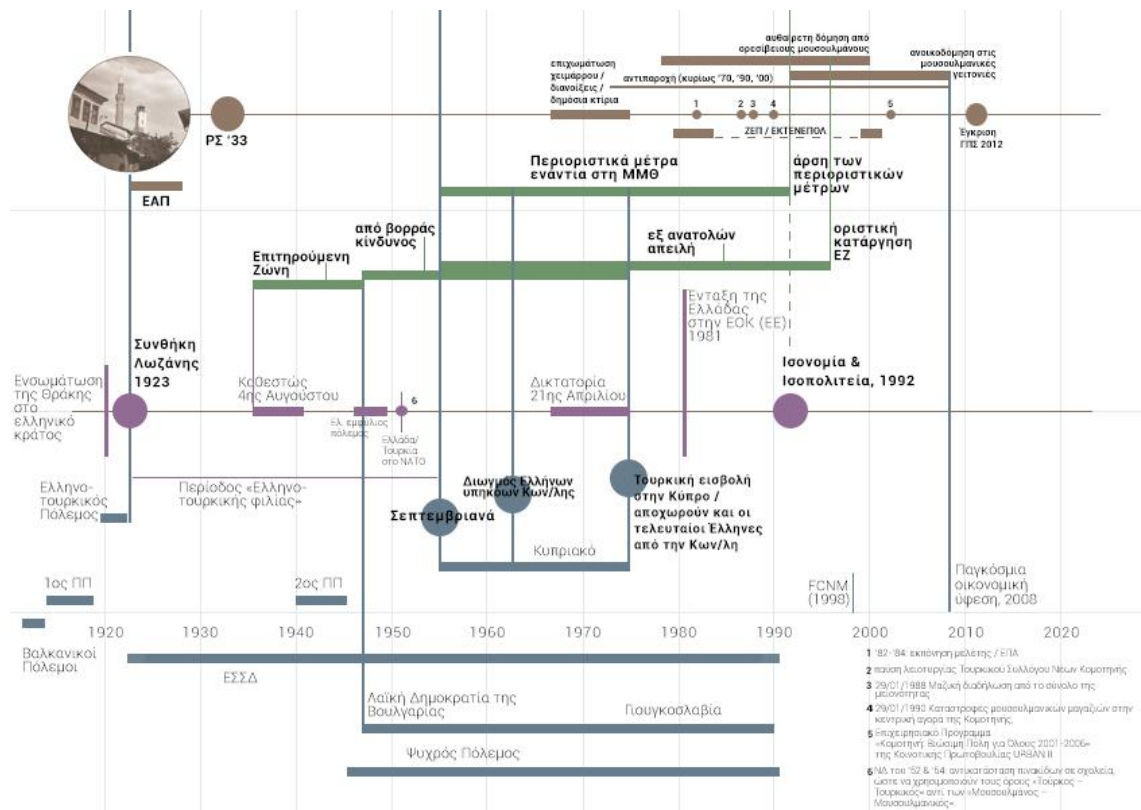
Όσον αφορά τους Ρομά, θα μπορούσε κανείς να πει πως πρόκειται για την εθνοπολιτισμική εκείνη ομάδα η οποία έρχεται αντιμέτωπη με τις πιο ακραίες εκφράσεις

οικονομικού, στεγαστικού και πολιτισμικού αποκλεισμού στην περιοχή (Chorianopoulos κ.ά., 2014). Χωρικά οργανώνονται σε δύο οικισμούς. Ο πρώτος ονομάζεται Ήφαιστος (2.200 Ρομά) και βρίσκεται βορειοδυτικά του κέντρου της πόλης έξω από τα όρια της πόλης. Ο δεύτερος ονομάζεται Αλάν Κουγιού (900 Ρομά) και αναπτύσσεται στο ανατολικό τμήμα της πόλης, εντός των ορίων της, σε άμεση γειτονία με το κέντρο. Ο χωρικός και κοινωνικός αποκλεισμός που υφίστανται οι Ρομά, οι οποίοι εντάσσονται, σύμφωνα με τη ΣτΛ, στη ΜΜΘ δεν μπορεί να μελετηθεί σε άμεση συσχέτιση με τα ελληνοτουρκικά ζητήματα. Αναλυτικότερα, οι Ρομά αποτελούν, διεθνώς, πληθυσμιακές ομάδες οι οποίες έρχονται αντιμέτωπες με φαινόμενα αποκλεισμού. Αυτό, ωστόσο, που έχει ενδιαφέρον για την παρούσα έρευνα είναι η μη συμπερίληψή τους στις διαδικασίες παραγωγής και αναδιοργάνωσης του αστικού χώρου και ειδικότερα η απουσία συμμετοχής τους σε αστικές παρεμβάσεις οι οποίες αφορούν άμεσα τον τόπο κατοικίας τους. Συγκεκριμένα, αναφέρουν σχετικά με την προβλεπόμενη μετεγκατάστασή τους σε περιοχή εκτός των ορίων της πόλης πως

απλά δεν μας θέλουν. Κανείς δεν μας θέλει αρκετά κοντά του. Ακόμα και ο Δήμος. Μας βρήκαν αυτό το μέρος το οποίο είναι έξω από την πόλη. Μας είχαν βρει και άλλα μέρη πριν από αυτό, αλλά η τοπική κοινωνία δεν μας ήθελε ούτε εκεί. Οι ιδιοκτήτες γης δε διέφεραν σε εκείνη την περιοχή. Μάζεψαν 600 υπογραφές, προσέλαβαν δικηγόρους ώστε να αλλάξουν οι χρήσεις γης και να μην μπορούμε να μετεγκατασταθούμε. 'Μας διώχνετε για να φέρετε αυτούς', θα είχαν αναρωτηθεί

(Mifit, 2010 στο Chorianopoulos κ.ά., 2014).

Διάγραμμα 2: Διερευνώντας το χωρικό αποτύπωμα της γεωπολιτικής στην Κομοτηνή

Πηγή: (Ιδία επεξεργασία)

4.4. Ποιοτική έρευνα

Μέσα από τη βιβλιογραφική και αρχειακή έρευνα που προηγήθηκε, ο 20^{ος}αι αναδείχτηκε, αναμφίβολα, ως το διάστημα εκείνο στο οποίο θα πρέπει κανείς να αναζητήσει τη σκοτεινή πλευρά της Κομοτηνής. Συγκρουσιακές σχέσεις, αποκλεισμοί και περιορισμοί προς τον μειονοτικό πληθυσμό, εκδικητικές πολιτικές και πόλεμοι είναι ορισμένα από τα στοιχεία που συνθέτουν το γεωπολιτικό πλαίσιο της πόλης. Σήμερα, ωστόσο, θα μπορούσε να πει κανείς πως, εκ πρώτης όψεως, όλα αυτά αποτελούν παρελθόν και πως η Κομοτηνή διανύει μία ομαλή φάση. Παράλληλα, η εικόνα της πόλης δεν έχει υποστεί σημαντικούς μετασχηματισμούς τα τελευταία χρόνια, με αποτέλεσμα η πρώτη εντύπωση που προκαλεί μέχρι και σήμερα να είναι αυτή της διαιρεμένης πόλης σε παλιά και νέα, σε μουσουλμανική και χριστιανική. Κατά τις παραδοχές αυτές εγείρονται πολλαπλά ερωτήματα, λοιπόν, σχετικά με τη σχέση ΜΜΘ/διαδικασίες παραγωγής του αστικού χώρου/γεωπολιτική.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν εξ αρχής, στην παρούσα διπλωματική εργασία, παραμένουν καίρια.

Σε ποιον βαθμό και με ποιον τρόπο συνδέονται αυτές οι τρεις έννοιες: ΜΜΘ/αστικός χώρος/γεωπολιτική, στην περίπτωση της Κομοτηνής;

Ποιο είναι το χωρικό αποτύπωμα της πολυπαραγοντικής, αυτής, σχέσης στο αστικό τοπίο της Κομοτηνής;

Με ποιους τρόπους η γεωπολιτική διαρρηγνύει τις διαδικασίες παραγωγής του αστικού χώρου, διαμορφώνει το αστικό βίωμα της ΜΜΘ και θέτει το πλαίσιο συνύπαρξης πλειονότητας/μειονότητας;

Ταυτόχρονα, όμως, αναδύονται και νέα ερωτήματα.

Η στατική, σχετικά, εικόνα που παρουσιάζει το αστικό τοπίο της Κομοτηνής, σε ποιον βαθμό απορρέει από την παρουσία της ΜΜΘ στην περιοχή, σήμερα;

Ποια είναι τα πραγματικά χωρικά όρια της φαινομενικά διαιρεμένης πόλης της Κομοτηνής, σήμερα, και αν, όντως, υπάρχουν από που αντλούν τη δυναμική τους;

Τα παραπάνω ερωτήματα δημιούργησαν την αναγκαιότητα διερεύνησης και κατανόησης της υφιστάμενης κατάστασης. Ήταν, συνεπώς, επιτακτική η ανάγκη επίσκεψης στην πόλη και συζήτησης με κατοίκους της (της πλειονότητας και της μειονότητας) ώστε να υπάρξει γνώση από-τα-κάτω, να υπάρξει γνώση σχετικά με τον καθημερινό αστικό τρόπο ζωής σε αυτή. Παράλληλα, αναδείχθηκε η ανάγκη συζήτησης με τους αρμόδιους δημοτικούς φορείς ώστε να διερευνηθούν ζητήματα που άπτονταν των επίσημων πρακτικών σχεδιασμού, τόσο στο παρελθόν όσο και κατά μείζονα λόγο στον παρόντα χρόνο. Τέλος, υπήρξε η επιθυμία να προσεγγιστούν άτομα από μειονοτικούς συλλόγους, αλλά το σύντομο χρονικό διάστημα της επίσκεψης δεν επέτρεψε τη δημιουργία μιας σχέσης εμπιστοσύνης μεταξύ της ερευνήτριας και των εν δυνάμει συμμετεχόντων, με αποτέλεσμα η επικοινωνία να μείνει σε ένα πολύ αρχικό επίπεδο, αυτό της τηλεφωνικής επικοινωνίας, χωρίς να λάβει χώρα κάποια επιμέρους συνάντηση.

Όσον αφορά στον σχεδιασμό της έρευνας, επιλέχθηκε η επίσκεψη στην περιοχή αναφοράς (Κομοτηνή) κατά το διάστημα 15-30 Μαΐου του 2021 με σκοπό την επιτόπια παρατήρηση και τη διεξαγωγή των ημι-δομημένων συνεντεύξεων. Αξίζει να αναφέρουμε πως η επίσκεψη στην πόλη της Κομοτηνής έλαβε χώρα αμέσως μετά την άρση των αυστηρότατων μέτρων περιορισμού που τέθηκαν σε ισχύ από το Φθινόπωρο του 2020 εξαιτίας της πανδημίας (Covid-19). Η επιλογή του χρονικού αυτού πλαισίου ορίστηκε

έτσι ώστε να υπάρχει η δυνατότητα απόκτησης μίας πιο αντιπροσωπευτικής εικόνας για την πόλη, την αστική κινητικότητα, τους χώρους συγκέντρωσης και τις χρήσεις του δημόσιου χώρου, μέσα από την επιτόπια παρατήρηση.

Ο αρχικός προγραμματισμός προέβλεπε τη συνομιλία με συγκεκριμένες ομάδες εστίασης. Ωστόσο, η επιφυλακτικότητα με την οποία αντιμετωπίστηκε το θέμα της παρούσας έρευνας κατέστησε ανέφικτη την εφαρμογή του αρχικού πλάνου, καθώς σε ορισμένες περιπτώσεις υπήρξε αρνητική απάντηση ως προς τη διάθεση συμμετοχής στην έρευνα. Παρ' όλα αυτά, χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της χιονοστιβάδας (Snowball) επιτεύχθηκε η εκπροσώπηση των φωνών εκείνων που προέρχονται από τους αρμόδιους φορείς διαχείρισης σε επίπεδο μονάδων αυτοδιοίκησης (περιφερειακό και τοπικό επίπεδο), από την ακαδημαϊκή κοινότητα και από τη μουσουλμανική μειονότητα. Επιπρόσθετο ρόλο στην κατανόηση της υφιστάμενης κατάστασης διαδραμάτισαν η επιτόπια παρατήρηση και οι άτυπες συζητήσεις που έλαβαν χώρα σε διάφορες περιοχές της ΔΘ (Ξάνθη, Ίασμος, Κομοτηνή) και, πιο συγκεκριμένα, στους τόπους καθημερινής διάδρασης (πανεπιστήμιο, καφεενία, παζάρι, αγορά, πλατείες κα). Αν και οι τελευταίες δεν συμπεριλαμβάνονται στο Παράρτημα των συνεντεύξεων ήταν καθοριστικές για την ουσιαστικότερη κατανόηση από πλευράς της ερευνήτριας των συνθηκών συνύπαρξης πλειονότητας-μειονότητας. Όπως, άλλωστε, επισημαίνει και ο Eisner η ποιοτική μέθοδος απαιτεί να γίνεται χρήση όλων εκείνων των στοιχείων, που ο ερευνητής συναντά: σχόλια από όσους σχετίζονται με το αντικείμενο, όλα όσα ο ίδιος παρατηρεί, ακόμα και τον τρόπο που τα υποκείμενα κάθονται ή συνομιλούν (Eisner, 1991, p. 217).

Όσον αφορά στο περιεχόμενο των ερωτημάτων των προγραμματισμένων ημι-δομημένων συνεντεύξεων, αρχικά, βασίστηκαν σε μία συγκεκριμένη δομή με σκοπό να απαντηθούν τα ερευνητικά ερωτήματα της έρευνας. Τα ερωτήματα των συνεντεύξεων (Παράρτημα Δ', Πίνακας 5) ήταν συνοπτικά, τα εξής:

1. Θεωρείτε την Κομοτηνή μία πολυπολιτισμική πόλη;
2. Η πολιτισμική ποικιλομορφία στην Κομοτηνή γίνεται αντιληπτή ως προστιθέμενη αξία για την πόλη ή ως ανασταλτικός παράγοντας;
3. Ποια στοιχεία πολιτιστικής κληρονομιάς διασώζονται στο αστικό τοπίο και ποιες κουλτούρες αντανακλούν;
4. Ποιος είναι ο ρόλος της θρησκείας και της γλώσσας;

5. Υπάρχουν άλλοι φορείς πέραν του θρησκευτικού οι οποίοι ενισχύουν τον πολιτισμικό χαρακτήρα της μουσουλμανικής μειονότητας;
6. Ποιο είναι το χωρικό αποτύπωμα της συνύπαρξης πλειονότητας-μειονότητας;
7. Ποιους θα αναφέρατε ως τόπους καθημερινής διαπολιτισμικής διάδρασης;
8. Σε ποια επίπεδα παρατηρείται συνεργασία μεταξύ των εθνοπολιτισμικών ομάδων;
9. Πως οργανώνονται χωρικά οι διάφορες εθνοπολιτισμικές ομάδες, σήμερα, στην πόλη της Κομοτηνής;
10. Πως επηρέασαν τα περιοριστικά μέτρα απέναντι στη ΜΜΘ στη διαμόρφωση του αστικού χώρου, στην περίπτωση της Κομοτηνής;
11. Ποιοι είναι οι τρόποι διαχείρισης της πολιτισμικής ποικιλομορφίας στην Κομοτηνή;
12. Σε ποιον βαθμό ο παράγοντας της πολυπολιτισμικότητας έχει ληφθεί υπόψη κατά την εκπόνηση των πολεοδομικών σχεδίων;
13. Γίνονται οι απαραίτητες προσπάθειες ώστε να συμπεριλαμβάνονται οι πολιτισμικά διαφορετικές ομάδες στη διαδικασία λήψης αποφάσεων; (διαβουλεύσεις κα)
14. Πως θα σχολιάζατε τις μέχρι τώρα αστικές παρεμβάσεις;
15. Ποιες πολιτικές αποφάσεις σημάδεψαν την ιστορία της πόλης;
16. Σε ποιον βαθμό το σημερινό αστικό τοπίο της Κομοτηνής είναι απόρροια των γεωπολιτικών διευθετήσεων Ελλάδας-Τουρκίας του 20^{ου} αι;
17. Με ποιον τρόπο η γεωπολιτική διαρρηγνύει τις διαδικασίες του θεσμοποιημένου αστικού σχεδιασμού αλλά και την καθημερινή ζωή;
18. Ποιες προτάσεις / πρωτοβουλίες θα μπορούσαν να συμβάλλουν στην κατασκευή ενός ισχυρού τοπικού αφηγήματος το οποίο θα δύναται να λειτουργήσει ως ασπίδα σε ενδεχόμενη διακρατική σύγκρουση στο μέλλον;
19. Ποιος είναι ο ρόλος του αστικού σχεδιασμού στη διαδικασία αυτή και ποιες είναι οι ρεαλιστικές δυναμικές που θα μπορούσαν να του αποδοθούν;

Τα παραπάνω ερωτήματα προέκυψαν μέσα από την εξής διαδικασία: ορίστηκαν τρεις κεντρικοί άξονες – πολυπολιτισμικότητα, αστικός χώρος, γεωπολιτική – και στη συνέχεια διερευνήθηκε ο βαθμός αλληλεπίδρασης των τριών αυτών εννοιών κατηγοριοποιώντας τα ερωτήματα σε τρεις επιμέρους ενότητες, σύμφωνα με το περιεχόμενο και τη συσχέτιση τους με το θεωρητικό πλαίσιο:

1. Το πρώτο μέρος (Ερωτήσεις 1-8) αφορά στην αντίληψη των συμμετεχόντων ως προς την έννοια της πολυπολιτισμικότητας, της συνύπαρξης και στην κατανόηση της υφιστάμενης κατάστασης σχετικά με τον βαθμό αλληλεπίδρασης πλειονότητας-μειονότητας εστιάζοντας το ενδιαφέρον, κυρίως, στη σφαίρα της καθημερινής ζωής.
2. Το δεύτερο μέρος (Ερωτήσεις 9-14) διερευνά το χωρικό αποτύπωμα του πολυπολιτισμικού στοιχείου στην Κομοτηνή, εξετάζει το κατά πόσο έχουν γίνει βήματα προς μία πολυπολιτισμική προσέγγιση στις διαδικασίες οργάνωσης και παραγωγής του αστικού χώρου.
3. Το τρίτο μέρος (Ερωτήσεις 15-19) εξετάζει το κατά πόσο ο παράγοντας της γεωπολιτικής γίνεται αντιληπτός ως μετασχηματιστικός παράγοντας όσον αφορά στον θεσμοποιημένο αστικό σχεδιασμό και στις καθημερινές πρακτικές

Μετά από μία πιλοτική συνέντευξη που διεξήχθη και έναν σημαντικό αριθμό άτυπων συζητήσεων που έλαβαν χώρα κατά την επίσκεψη στην Κομοτηνή, έγινε αντιληπτό πως ορισμένες από τις ερωτήσεις δημιουργούσαν κάποια αμηχανία και εμπόδιζαν την ομαλή ροή της συζήτησης. Απόρροια των παραπάνω ήταν η σταδιακή απόσυρση από την πλευρά της ερευνήτριας, όποτε αυτό κρινόταν εφικτό κατά τη ροή των συζητήσεων, ώστε οι ερωτώμενοι να είναι ελεύθεροι να αναφέρουν οι ίδιοι τα σημαντικά και τα ουσιώδη σε σχέση με το θέμα. Σύμφωνα με τα παραπάνω, θα λέγαμε πως κατά τη ροή της έρευνας ακολουθήθηκε ένας συνδυασμός τύπων συνέντευξης ανάλογα με τις ανάγκες που προέκυπταν και τις διαθέσεις των συνομιλητών/τριών. Πραγματοποιήθηκαν, λοιπόν, συνεντεύξεις στις οποίες κατευθυντήριο ρόλο είχαν οι ερωτήσεις και άλλες στις οποίες τον ρόλο του καθοδηγητή έπαιξε η ροή της συζήτησης με τους ερωτώμενους. Η παραπάνω τακτική συνέβαλε σημαντικά στην κατανόηση του βαθμού στον οποίο οι ερωτώμενοι αντιλαμβάνονται τον παράγοντα της πολυπολιτισμικότητας και της γεωπολιτικής ως παράγοντες με μετασχηματιστική ισχύ για τον αστικό χώρο της Κομοτηνής.

Επιπλέον, όσον αφορά στις προγραμματισμένες συνεντεύξεις, από το σύνολο των 18 προγραμματισμένων, πραγματοποιήθηκαν, τελικά, μόνο οι 11 ενώ οι υπόλοιπες είτε ακυρώθηκαν λόγω έλλειψης χρόνου από την πλευρά των συνομιλητών είτε επειδή το θέμα άγγιξε ευαίσθητες πτυχές που ο/η συνομιλητής/τρια δεν ήθελε να θίξει.

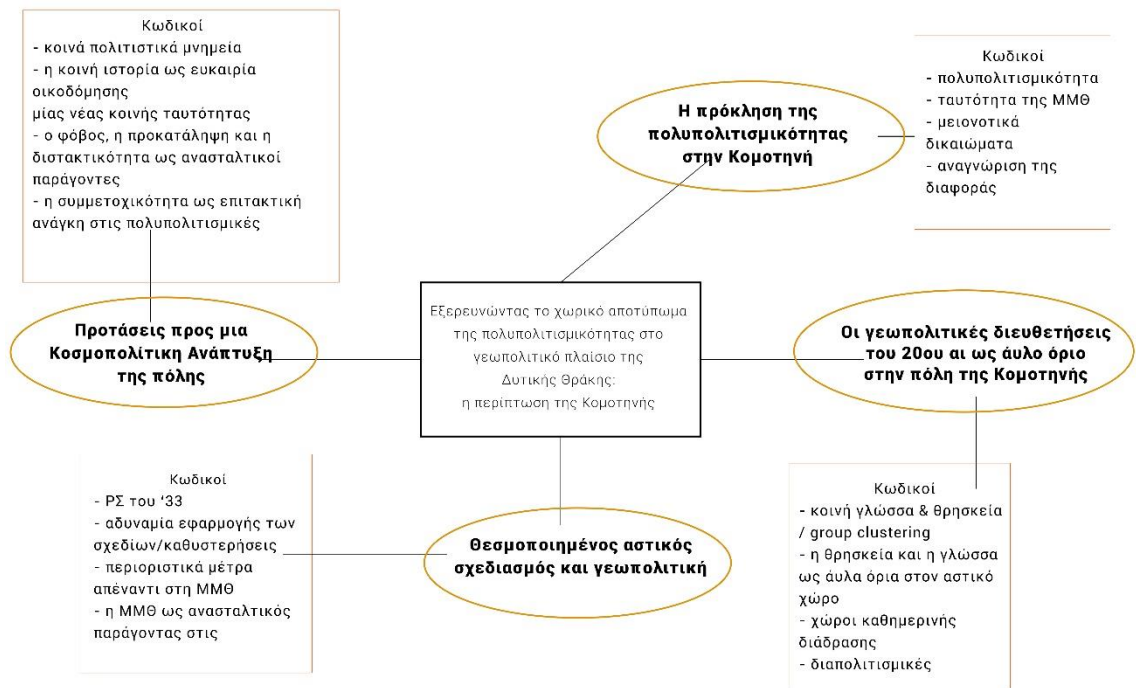
Από το σύνολο των συνεντεύξεων που πραγματοποιήθηκαν έξι (6) έγιναν δια ζώσης, εκ των οποίων οι τέσσερις (4) στην πόλη της Κομοτηνής, μία (1) στην πόλη της Ξάνθης και

μία (1) στην Αθήνα. Επίσης, μία (1) συνέντευξη δόθηκε ηλεκτρονικά και οι υπόλοιπες (4) μέσω διαδικτυακής πλατφόρμας επικοινωνίας (βλ. Παράρτημα Δ', Πίνακας 5). Η διάρκεια της κάθε συνέντευξης χρονομετρήθηκε και κυμαινόταν από 30 έως 90 λεπτά, εκτός από μία εξαίρεση που η συνέντευξη διήρκεσε 2,5 ώρες και περιέλαβε και μία ξενάγηση στην πόλη της Κομοτηνής. Η σχετικά μεγάλη διάρκεια των συνεντεύξεων αποδείχτηκε αναπόφευκτη δεδομένης της διστακτικότητας από πλευράς των συμμετεχόντων να μιλήσουν για το συγκεκριμένο θέμα. Τέλος, οι συνεντεύξεις μαγνητοφωνήθηκαν κατόπιν συνεννόησης με τους μετέχοντες και σε δεύτερο χρόνο κρίθηκε απαραίτητη η μετατροπή του ακουστικού ερευνητικού υλικού σε γραπτή μορφή, οπότε απομαγνητοφωνήθηκαν για περαιτέρω ανάλυση και καταγραφή των απόψεων και των δεδομένων.

Για την ανάλυση των δεδομένων επιλέχθηκε η μέθοδος της θεματικής ανάλυσης, ακολουθώντας τα εξής έξι στάδια (Braun & Clarke, 2006):

1. **Εξοικείωση με τα δεδομένα:** σε πρώτο στάδιο έγινε μία προσεκτική ανάγνωση του συνόλου των ερευνητικών δεδομένων με σκοπό την αναζήτηση νοημάτων, θεμάτων και μοτίβων που παρουσιάζουν ενδιαφέρον για το εξεταζόμενο θέμα.
2. **Κωδικοποίηση:** στη συνέχεια αποδόθηκε ένας εννοιολογικός προσδιορισμός – κωδικός στα αποσπάσματα εκείνα που παρουσίασαν κάποιο ενδιαφέρον, τέτοιος ώστε να εκφράζεται με συντομία το κεντρικό νόημα της απάντησης των ερωτηθέντων.
3. **Αναζήτηση των θεμάτων:** στο τρίτο στάδιο έγινε ένας πρώτος συνδυασμός των πολλαπλών κωδικών ώστε να προκύψουν τα πιθανά κεντρικά θέματα. Μία αρχική ομαδοποίηση των κωδικών φαίνεται στο (Διάγραμμα 3).
4. **Επανεξέταση των θεμάτων:** στη συνέχεια, οριστικοποιήθηκε ο θεματικός χάρτης των δεδομένων.
5. **Ορισμός και ονομασία θεμάτων:** Αφού οριστικοποιήθηκε ο θεματικός χάρτης των δεδομένων προσδιορίστηκε η ουσία του κάθε θέματος και η διάσταση των δεδομένων που συλλαμβάνει, προσδιορίστηκε το περιεχόμενο του κάθε θέματος και ο τρόπος με τον οποίο το κάθε θέμα συνδέεται με τα ερευνητικά ερωτήματα. Τέλος, αποδόθηκαν οι τελικές ονομασίες στα θέματα, όπως και αναγράφονται στον (Πίνακα 3).
6. **Έκθεση των δεδομένων-συγγραφή των ευρημάτων**

Διάγραμμα 3: Θεματικός χάρτης - στάδιο 3 της θεματικής ανάλυσης

Πηγή: (Ιδία επεξεργασία)

Πίνακας 3: Θεματικός χάρτης, στάδιο 4&5 της θεματικής ανάλυσης

Θέματα	Περιεχόμενο	Σύνδεση με ερευνητικά ερωτήματα
1. Η πρόκληση της πολυπολιτισμικότητας στην Κομοτηνή	Κατανόηση της αντίληψης που έχει η τοπική κοινωνία και οι επίσημες αρχές σχετικά με έννοιες όπως η πολυπολιτισμικότητα, η αναγνώριση της διαφοράς, η ισότητα κ.ά.	<ul style="list-style-type: none"> Η στατική, σχετικά, εικόνα που παρουσιάζει το αστικό τοπίο της Κομοτηνής, σε ποιον βαθμό απορρέει από την παρουσία της ΜΜΘ στην περιοχή, σήμερα;
2. Οι γεωπολιτικές διευθετήσεις του 20^{ου} αι ως άυλο όριο στην πόλη της Κομοτηνής	Ερμηνεία του σημερινού αστικού τοπίου που διατηρεί σε ένα σημαντικό βαθμό την εικόνα των δύο κόσμων, την εικόνα μιας διαιρεμένης πόλης	<ul style="list-style-type: none"> Ποια είναι τα πραγματικά χωρικά όρια της φαινομενικά διαιρεμένης πόλης της Κομοτηνής, σήμερα, και αν, όντως, υπάρχουν από που αντλούν τη δυναμική τους;

		<ul style="list-style-type: none"> • Σε ποιον βαθμό και με ποιον τρόπο συνδέονται αυτές οι τρεις έννοιες: ΜΜΘ/αστικός χώρος/γεωπολιτική, στην περίπτωση της Κομοτηνής; • Ποιο είναι το χωρικό αποτύπωμα της πολυπαραγοντικής, αυτής, σχέσης στο αστικό τοπίο της Κομοτηνής; • Με ποιους τρόπους η γεωπολιτική διαρρηγνύει τις διαδικασίες παραγωγής του αστικού χώρου, διαμορφώνει το αστικό βίωμα της ΜΜΘ και θέτει το πλαίσιο συνύπαρξης πλειονότητας/μειονότητας;
<p>3. Θεσμοποιημένος αστικός σχεδιασμός και γεωπολιτική</p>	<p>Αναζήτηση των βαθύτερων αιτιών που έχουν οδηγήσει στην απουσία εφαρμογής ενός καθολικού αστικού σχεδιασμού και στη μη συμπερίληψη του πολυπολιτισμικού κριτηρίου κατά τις διαδικασίες χάραξης των αστικών πολιτικών</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Σε ποιον βαθμό και με ποιον τρόπο συνδέονται αυτές οι τρεις έννοιες: ΜΜΘ/αστικός χώρος/γεωπολιτική, στην περίπτωση της Κομοτηνής; • Με ποιους τρόπους η γεωπολιτική διαρρηγνύει τις διαδικασίες παραγωγής του αστικού χώρου, διαμορφώνει το αστικό βίωμα της ΜΜΘ και θέτει το πλαίσιο συνύπαρξης πλειονότητας/μειονότητας; • Η στατική, σχετικά, εικόνα που παρουσιάζει το αστικό τοπίο της Κομοτηνής, σε ποιον βαθμό απορρέει από την παρουσία της ΜΜΘ στην περιοχή, σήμερα;

<p>4. Προτάσεις προς την Κοσμοπολίτικη Ανάπτυξη της πόλης</p>	<p>Προτάσεις ώστε να ξεπεραστούν τα εμπόδια και να υπάρξει ένα κοινό όραμα για την πόλη της Κομοτηνής</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Με ποιους τρόπους η γεωπολιτική διαρρηγνύει τις διαδικασίες παραγωγής του αστικού χώρου, διαμορφώνει το αστικό βίωμα της ΜΜΘ και θέτει το πλαίσιο συνύπαρξης πλειονότητας/μειονότητας; • Η στατική, σχετικά, εικόνα που παρουσιάζει το αστικό τοπίο της Κομοτηνής, σε ποιον βαθμό απορρέει από την παρουσία της ΜΜΘ στην περιοχή, σήμερα;
--	---	--

Πηγή: (Braun & Clarke, 2006), (Ισαρη & Πουρκός, 2015), (ιδία επεξεργασία)

4.4.1. Ανάλυση των δεδομένων με θεματική ανάλυση - Ευρήματα

- Η πρόκληση της πολυπολιτισμικότητας στην Κομοτηνή

Με σημείο αφετηρίας την αρχική παραδοχή της παρούσας έρευνας, σύμφωνα με την οποία σε κάθε πόλη στην οποία παρουσιάζονται υψηλά ποσοστά πολιτισμικής ποικιλομορφίας, είναι επιτακτική ανάγκη η εφαρμογή ενός πολυπολιτισμικού σχεδιασμού ή, διαφορετικά, απαραίτητη η συμπερίληψη του πολυπολιτισμικού κριτηρίου και της διαφοράς στις διαδικασίες παραγωγής του αστικού χώρου, χρειάστηκε να κάνουμε ένα βήμα πίσω στην παρούσα έρευνα. Σκοπός αυτού ήταν να μπορέσουμε να διερευνήσουμε τον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτή η έννοια της πολυπολιτισμικότητας, της διαφορετικής ταυτότητας και της ισότητας στην πόλη της Κομοτηνής, εστιάζοντας πάντα το ενδιαφέρον μας στην ΜΜΘ.

Σημείο σύγκλισης όλων των ερωτηθέντων ήταν ο χαρακτηρισμός της πόλης ως πολυπολιτισμικής και, μάλιστα, ως ανέκαθεν πολυπολιτισμικής πόλης, ως το σημείο συνάντησης πολλαπλών εθνοπολιτισμικών ομάδων και ως πόλης που δημιουργήθηκε μέσα από τις διαχρονικές μετακινήσεις πληθυσμών.

Αυτές οι πόλεις εδώ πάνω (Θράκη) είχαν δομηθεί με βάση την έννοια της συμβίωσης, συμβιώνουμε, είμαστε δίπλα στον άλλον.

Ωστόσο, το σημείο αυτό, της σύγκλισης, αφορούσε την περιγραφική χρήση του όρου που προκύπτει από τη στενά οριοθετημένη αντίληψή της πολυπολιτισμικότητας ως μιας κατάστασης που αποτυπώνει τη δημογραφική εικόνα μιας κοινωνίας. Εκπρόσωπος της ακαδημαϊκής κοινότητας που διεξήγαγε έρευνα την περιοχή αναφέρει πως

η άποψη που επικρατεί και σου λένε όλοι είναι ότι είμαστε όλοι μαζί και αγαπημένοι, με όποιον κι αν μιλήσεις είναι το πρώτο πράγμα που θα σου πει, είναι το μότο. Άμα αρχίσεις μετά και το ψάχνεις αντιλαμβάνεσαι το κατά πόσο υπάρχει αυτή η διάδραση, ας πούμε, ανάμεσα σε όλες τις ομάδες και τι σημαίνει μαζί, τι σημαίνει είμαστε φίλοι ...

Έτσι, λοιπόν, στην πορεία των συνεντεύξεων αναδύθηκαν πολλαπλά και ετερόκλητα αφηγήματα τόσο ως προς τη νοηματοδότηση της έννοιας, όσο και ως προς επιμέρους ζητήματα που άπτονται μιας πολυπολιτισμικής πόλης, όπως είναι αυτό της ταυτότητας, του αυτοπροσδιορισμού, της αναγνώρισης της διαφοράς κα.

Για τους εκπροσώπους των δημοτικών και περιφερειακών αρχών η Κομοτηνή αναφέρεται, σαφέστατα, ως μία πόλη πολυπολιτισμική. Σύμφωνα με τις απαντήσεις των παραπάνω, οι πολιτικές των διακρίσεων και η καταπίεση της μειονότητας αφορούν στο παρελθόν, το οποίο στον λόγο τους σου δίνει την εντύπωση ενός πολύ μακρινού παρελθόντος, το οποίο έχει αποκατασταθεί πλήρως. Αναφέρεται, χαρακτηριστικά, πως,

δεν έχουμε θέματα μεταξύ μας και όλα αυτά που λένε δεν ισχύουν. Ίσως είμαστε παγκοσμίως, η μοναδική πόλη που υπάρχει συμβίωση χωρίς θέματα [...] συνυπάρχουμε, είμαστε σε συλλόγους μαζί, στις εκδηλώσεις μας, και είμαστε αγαπημένοι

και εν συνεχεία, πως

μετά το '92-'93, με την Ισονομία & Ισοπολιτεία, μιλάμε για ένα καθεστώς αποκατάστασης (της ζωής της ΜΜΘ στην Κομοτηνή) σε όλα τα επίπεδα.

Επομένως, το πολυπολιτισμικό στοιχείο στην Κομοτηνή γίνεται αντιληπτό ή, τουλάχιστον, παρουσιάζεται, πλέον, από τις ελληνικές αρχές ως ένα συγκριτικό πλεονέκτημα της περιοχής και ως προστιθέμενη αξία αυτής.

Με μία πιο κριτική προσέγγιση τοποθετούνται οι εκπρόσωποι της ακαδημαϊκής κοινότητας οι οποίοι ναι μεν επισημαίνουν τις, ιδιαιτέρως, θετικές αλλαγές που έλαβαν χώρα σε θεσμικό επίπεδο, στη ΔΘ, από τη δεκαετία του '90 κι έπειτα και αναγνωρίζουν το σημαντικότατο αποτύπωμά τους στην καθημερινή ζωή και συνύπαρξη μειονότητας-πλειονότητας στην πόλη της Κομοτηνής, αλλά, παράλληλα, τονίζουν πως η σημερινή κατάσταση είναι

μια κατάσταση μεταβατική και όχι οριοθετημένη, καμία κοινωνία δεν έχει στατικά χαρακτηριστικά, έχει δυναμικά χαρακτηριστικά τα οποία αλλάζουν με την πάροδο του χρόνου.

Όσον αφορά στους εκπροσώπους της ΜΜΘ, επισημαίνουν και αυτοί με τη σειρά τους, ότι

από το 2000 έχει αλλάξει εντελώς η κοινή ζωή σε σχέση με το '80-'90, που ναι μεν ήταν εποχή που ζούσανε μαζί, αλλά χωρίς να έχουν ιδιαίτερη σχέση πέρα από τα επαγγελματικά, αλλά όχι κοινωνική συνένωση σε καθημερινή βάση. Σήμερα τα πράγματα έχουν αλλάξει πάρα πολύ

και ως σημείο τομής σε αυτές τις αλλαγές αναγνωρίζουν και αυτοί τη δεκαετία του '90, με την άρση των περιοριστικών μέτρων και τη θέσπιση της Ισονομίας & Ισοπολιτείας, αναφέροντας χαρακτηριστικά πως

μία ουσιαστική αλλαγή έγινε το '92-'93 με την Ισονομία & Ισοπολιτεία. Μέχρι τότε εμείς δεν είχαμε τη δυνατότητα να κάνουμε αγοραπωλησίες, να βγάλουμε τίτλους, οι μειονοτικοί. Όνειρό μας ήταν αλλά ούτε που το διανοούμασταν ότι θα μπορούσαμε να αποκτήσουμε σπίτι στην Κομοτηνή.

Ενώ υπάρχει, λοιπόν, μια σχετική σύγκλιση απόψεων σχετικά με τη σημερινή κατάσταση, διαπιστώνεται πως η χρονική διάσταση εισάγεται στη συζήτηση με πολύ δυναμικό τρόπο ανάλογα με τη θέση από την οποία μιλάει ο κάθε συμμετέχων. Αναλυτικότερα, για τους εκπροσώπους της ελληνικής πολιτείας η πολυπολιτισμικότητα αντιμετωπίζεται ως μία παγιωμένη κατάσταση εδώ και 30 περίπου χρόνια και ως μία κατάκτηση της τοπικής κοινωνίας. Με τη διερευνητική σκοπιά, των ακαδημαϊκών εκπροσώπων η πολυπολιτισμικότητα 'είναι κάτι που αλλάζει και κάτι που υπάρχει εδώ και πολύ καιρό', ενώ, επίσης, με ένα πιο αποστασιοποιημένο και αυστηρό βλέμμα μελετητών που δεν κατοικούν στην Κομοτηνή, αναφέρεται πως 'το μακρινό παρελθόν των καταπιέσεων, δεν είναι καν παρελθόν', αφήνοντας να εννοηθεί πως η άρση των περιοριστικών μέτρων το '90, σήμανε τη λήξη μια πολιτικής των διακρίσεων σε θεσμικό επίπεδο, αλλά όχι απαραίτητα και σε πρακτικό – σε αυτό της καθημερινής ζωής στην πόλη. Τέλος, για τα μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας που γνωρίζουν με βιωματικό τρόπο την κατάσταση πριν το '90, η ιστορία των περιορισμών και των διακρίσεων είναι ακόμα νωπή στις μνήμες τους, και αυτό δεν είναι κάτι αμελητέο στον παροντικό χρόνο, αναφέροντας, με μία δόση πίκρας αλλά και ρεαλισμού, πως

εύκολα χαλάνε οι καρδιές των ανθρώπων σε τέτοια ζητήματα και δύσκολα επανορθώνονται [...] νόσος της μνήμης είναι η αμνησία και η λήθη είναι θάνατος και για να χαράξουμε καλές πολιτικές θα πρέπει να θυμόμαστε και τα παλιά.

Ένα δεύτερο ζήτημα το οποίο αναδείχθηκε ως κυρίαρχο εξαιτίας των ιδιαιτέρως αντιφατικών απαντήσεων που συγκεντρώθηκαν είναι αυτό της ταυτότητας της ΜΜΘ και του αυτοπροσδιορισμού των μελών της. Πρώτα, απ' όλα κανένας εκ τους ερωτηθέντες δεν αμφισβήτησε το καθεστώς που έχει θεσπιστεί σε θεσμικό επίπεδο με την υπογραφή

της ΣτΛ, σύμφωνα με το οποίο σημείο αναφοράς των πολλαπλών ομάδων που συστήνουν τη ΜΜΘ είναι το θρησκευτικό κριτήριο.

Κανείς δεν αμφισβητεί τη Συνθήκη, για τους μειονοτικούς είναι σωσίβιο, άμα αρχίσουμε να συζητάμε σύνορα εμείς χαθήκαμε [...] θα ζοριστούμε πάρα πολύ. Για εμάς είναι η ασφάλειά μας. Οι ίδιοι οι μειονοτικοί στο δημοψήφισμα είπαν εμείς θέλουμε την Ελλάδα.

Ωστόσο, οι αποκλίνουσες απόψεις εντοπίζονται όσον αφορά στον ατομικό αυτοπροσδιορισμό των ατόμων που ανήκουν στη ΜΜΘ. Από τη μία πλευρά εκπρόσωποι της πλειονότητας αναφέρουν πως ‘οι άνθρωποι εδώ λένε είμαστε Έλληνες μουσουλμάνοι, δεν λένε είμαστε Τούρκοι’, ενώ από την άλλη πλευρά άτομα που προέρχονται από την πληθυσμιακή ομάδα των Τουρκογενών αναφέρουν πως

ιστορικά το Έλληνας μουσουλμάνος έχει συνδεθεί με τις χειρότερες πρακτικές και ενδομειονοτικά λέω, όταν άρχισε η λατινική αλφάβητος, και οι γυναίκες να βγάζουν τη μαντίλα, όσοι είχαν φύγει από το λεπίδι του Κεμάλ στην αρχή είχαν έρθει εδώ πέρα και ήταν αντίθετοι και με το αλφάβητο και με τον εκμοντερνισμό και αυτοί ονομάστηκαν Έλληνες μουσουλμάνοι.

Η σύγκυση αυτή ως προς το ζητούμενο του αυτοπροσδιορισμού ερμηνεύτηκε με δύο τρόπους. Ο πρώτος σχετίζεται με ζητήματα γεωπολιτικών διευθετήσεων και συγκεκριμένα του ελληνοτουρκικού διαλόγου, ο οποίος διαμορφώνει, σε κάθε ιστορική συγκυρία, το κυρίαρχο αφήγημα σχετικά με τους πληθυσμούς αυτούς. Ωστόσο, η συζήτηση αυτή προσγειώνεται με πολύ διαφορετικό τρόπο στο δημόσιο λόγο που αρθρώνεται σε αστικό επίπεδο και στη σφαίρα του καθημερινού. Χαρακτηριστικό είναι αυτό που αναφέρει εκπρόσωπος της ΜΜΘ, ‘εμείς ξέρουμε ότι είμαστε Τούρκοι στην καταγωγή [...] η ιδιοσυγκρασία μας εμάς, όμως, δεν ταιριάζει με αυτή των Τούρκων της Τουρκίας’. Ο δεύτερος, επικεντρώνεται, κυρίως στις διαδικασίες μέσα από τις οποίες συγκροτήθηκε η ταυτότητα του πολίτη στην Ελλάδα.

Η ταυτότητα του πολίτη σε αυτήν εδώ τη χώρα συγκροτήθηκε στη βάση των αποκλεισμών. Όταν αυτό έγινε είχε μία βάση πολιτική και κοινωνική. Ανταλλαγές πληθυσμών είχαμε. Ο αποκλεισμός ήταν κομμάτι της διαδικασίας, του τρόπου που διαχειριζόταν τότε η πολιτική και η κοινωνία τη διαφορετικότητα. Ωστόσο, έχει περάσει ένας αιώνας από τότε, δεν χρειάζεται φοβικά να προσεγγίζεις το διαφορετικό νομίζοντας ότι αν αναγνωρίσεις την ιδιαιτερότητα του άλλου θα αμφισβητηθεί κάτι από αυτό που εσύ θεωρείς και ξέρουμε πολύ καλά ότι το ακριβώς αντίθετο συμβαίνει: όταν αμφισβητείς τον άλλον, τον κάνεις πιο δυνατό, διεκδικώντας πια τις συνθήκες για να φύγει από τον εγκλωβισμό που εσύ τον έχεις βάλει

Πράγματι, το καθεστώς αμφισβήτησης μέσα στο οποίο δομήθηκαν και βιώθηκαν οι ταυτότητες κατά τον 20^ο αι, καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο οργάνωσης της

καθημερινής ζωής στην πόλη της Κομοτηνής. Όπως σχολιάζει κάτοικος της Κομοτηνής (από την πλειονότητα) για την εποχή που ακολούθησε την άρση των περιοριστικών μέτρων αυτό που συνέβη ήταν 'σταδιακά, η δημιουργία μιας κοινωνίας μέσα σε μια άλλη κοινωνία', συμπληρώνοντας πως 'μόλις δε επετεύχθη αυτό το πράγμα (Ισονομία & Ισοπολιτεία) άρχισε η μειονότητα να μπαίνει σε μια κατάσταση ομφαλοσκοπησης, δηλαδή όσο αναπτυσσόταν η μειονότητα τόσο κλεινόταν και περισσότερο στο καβούκι της'. Ως βασική αιτία αυτού του φαινομένου οικοδόμησης του καθημερινού τρόπου ζωής στη βάση της διαφοράς αναφέρονται 'οι εσφαλμένες πολιτικές του ελληνικού κράτους, κυρίως οι εκπαιδευτικές'.

Τέλος, ένα σημείο σύγκλισης όλων των ερωτηθέντων αφορά στη ρευστότητα και στην πολλαπλότητα της ταυτότητας της ΜΜΘ τόσο ως προς τα εθνοπολιτισμικά της χαρακτηριστικά, όσο και ως προς την εξέλιξή της στον χρόνο και στον χώρο και την επιρροή της από εσωτερικούς και εξωτερικούς παράγοντες. Ως προς την εθνοπολιτισμική της πολλαπλότητα προέκυψε μέσα από τη διαδικασία των συνεντεύξεων ακριβώς η ίδια τμηματοποίηση που είχε προκύψει και από τη βιβλιογραφική επισκόπηση: Τουρκογενείς, Πομάκοι, Ρομά. Ως προς την εξέλιξή της στον χώρο και στον χρόνο μία πρώτη παρατήρηση που παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι οι επιμέρους εσωτερικές τμηματοποιήσεις της μειονότητας που λαμβάνουν χώρα. Η ιστορία των περιορισμών που εφαρμόστηκαν κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αι φαίνεται πως πέρα από το αναπτυξιακό χάσμα που προκάλεσαν μέσα στην πόλη της Κομοτηνής μεταξύ πλειονότητας-μειονότητας, προκάλεσαν, παράλληλα, και ένα αφήγημα πολλαπλών ταχυτήτων ενδομειονοτικά, όπως επισημαίνει μέλος της ΜΜΘ πως

άλλο είναι η κουλτούρα της πόλης και άλλο είναι η κουλτούρα ανθρώπων που δεν είχαν δει καθόλου Έλληνες, δηλαδή ήταν ο χωροφύλακας, ο δάσκαλος, ο αγροφύλακας, δηλαδή αυτή ήταν η σχέση που είχαν με τους Έλληνες, έτσι υπάρχει και η εσωτερική διάσταση της μειονότητας.

Ως προς τη σχέση της μειονότητας με τη θρησκεία, σήμερα, προέκυψε ένας σαφής διαχωρισμός με ταξικά κριτήρια. Η αστική τάξη φαίνεται πως είναι σε μεγάλο βαθμό αποστασιοποιημένη από την άσκηση των θρησκευτικών της καθηκόντων. Σαφέστατα, υπάρχει κάποια σύνδεση, στον βαθμό που υπάρχει και αντίστοιχα από τον αστικό χριστιανικό πληθυσμό. Ωστόσο, η χρονική καθυστέρηση και η χωρική απομόνωση που βίωσε μέρος της μειονότητας και που αναφέρθηκε παραπάνω αποτυπώθηκε σε μεγάλο βαθμό στη συντηρητικοποίηση τμήματος αυτής. Όπως αναφέρει το ίδιο άτομο·

δεν αισθάνθηκα ποτέ την ανάγκη να πηγαίνω στο τζαμί. Είναι μεγάλο κέρδος για κάποιον να αποδεσμευτεί από τα θρησκευτικά δεσμά. Η σύνδεση με τη θρησκεία ξεκινάει περισσότερο στις παρυφές της Κομοτηνής, αυτοί που ήρθαν και εγκαταστάθηκαν τα τελευταία χρόνια στην Κομοτηνή. Το κοινωνικοοικονομικό και το μορφωτικό επίπεδο είναι που τους κάνει επιρρεπείς στο να αναζητήσουν μια τέτοια ταυτότητα.

Με τις παραπάνω θέσεις βρέθηκαν σύμφωνοι όλοι οι συμμετέχοντες. Ένα τελευταίο σημείο σύγκλισης είναι ο ξεκάθαρος εκμοντερνισμός της μουσουλμανικής μειονότητας τα τελευταία χρόνια ο οποίος αποδόθηκε στη συμμετοχή των νέων παιδιών στα ελληνικά πανεπιστήμια, στη σχετική οικονομική ευμάρεια, στην άρση των περιοριστικών μέτρων στην ελευθερία κίνησης προς άλλες χώρες αλλά και επιστροφής στην Κομοτηνή, ‘με άλλα μυαλά’.

Ο παράγοντας της Τουρκίας αναφέρθηκε ως ανασταλτικός παράγοντας προς τη διαδικασία εκμοντερνισμού της μειονότητας από όλους τους ερωτηθέντες. Συμμετέχων που προέρχεται από τη ΜΜΘ αναφέρει πως

η Τουρκία έχει αλλάξει πάρα πολύ από το 2000 και μετά στο κομμάτι αυτό. Το πολιτικό Ισλάμ παίζει πλέον έναν ρόλο τα τελευταία χρόνια που δεν έπαιζε αλλά και αυτό δεν είναι τόσο αυστηρό όσο νομίζει κάποιος ή όσο θέλει να το έχει στο μυαλό του, αυτό δεν έχει ισχυρές βάσεις και ισχυρές συνειδήσεις στη νεολαία, ό,τι έχει μείνει από τη δύναμη των θρησκειών είναι στις παλιότερες γενιές που ακόμα έχουν μια σχέση.

- **Οι γεωπολιτικές διευθετήσεις του 20^{ου} αι ως άυλο όριο στην πόλη της Κομοτηνής**

Το επόμενο θέμα που αναδείχθηκε ως κυρίαρχο σε όλες τις συνεντεύξεις που διεξήχθησαν, στα πλαίσια της ποιοτικής έρευνας, αφορούσε τον ρόλο της θρησκείας και της γλώσσας ως παράγοντες αστικής διαίρεσης στην κοινωνία της Κομοτηνής και το χωρικό τους αποτύπωμα στον αστικό χώρο, είτε με τη μορφή άυλων είτε φυσικών ορίων.

Από το σύνολο των συνεντεύξεων προέκυψε πως το εθνοπολιτισμικό κριτήριο καταλαμβάνει κεντρικό ρόλο στη χωρική οργάνωση των διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων στην πόλη της Κομοτηνής. Η εθνοπολιτισμική κατανομή του πληθυσμού στις γειτονιές δεν διαφέρει σε μεγάλο βαθμό από την εικόνα που προέκυψε από τη βιβλιογραφική επισκόπηση. Κατ’ αυτόν τον τρόπο, η οδός Χαριλάου Τρικούπη στο κέντρο της πόλης αναφέρεται ως ‘διαχωριστική γραμμή’ πάνω από την οποία αναπτύσσονται οι μουσουλμανικές γειτονιές (βόρειο τμήμα της πόλης), ενώ προς τα κάτω (νότιο τμήμα της πόλης) οι χριστιανικές γειτονιές.

Στην ερώτηση, ωστόσο, σχετικά με το κατά πόσον η τμηματοποιημένη – εθνοτικά και θρησκευτικά- αυτή εικόνα της πόλης είναι απόρροια μιας στοχευμένης και συστηματικής πολιτικής υποβάθμισης, σήμερα, από την πλευρά των ελληνικών αρχών σε βάρος της ΜΜΘ, οι απαντήσεις που ελήφθησαν ήταν στην πλειοψηφία τους (πέραν από μία) αρνητικές. Αναλυτικότερα, η συντήρηση της τμηματοποιημένης, αυτής, εικόνας αποδόθηκε στην πολύπλοκη ιστορικότητά της πόλης, αναφέροντας ενδεικτικά πως ‘έτσι ήταν πάντα η πόλη με γειτονιές, από την εποχή των μιλέτ την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, (οι κάτοικοι) ήταν χωρισμένοι ανάλογα με την εθνοπολιτισμική καταγωγή τους. Οπότε αυτό με κάποιον τρόπο διατηρήθηκε’.

Ως προς τον ρόλο της θρησκείας, αυτής καθαυτής, ως όριο προέκυψε από το σύνολο των απαντήσεων που ελήφθησαν πως δεν υφίσταται κάτι τέτοιο. Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, πως αμφισβητήθηκε το θρησκευτικό αποτύπωμα στις αρχιτεκτονικές μορφολογίες της πόλης. Όπως αναφέρουν εκπρόσωποι της ακαδημαϊκής κοινότητας και των ελληνικών αρχών, στα παρακάτω αποσπάσματα, αντίστοιχα:

Ο θρησκευτικός χαρακτήρας είναι ολοφάνερος μέσα στην πόλη, μπορούμε εύκολα να καταλάβουμε τις μουσουλμανικές γειτονιές που περιβάλλονται από ψηλούς τοίχους, δεν μπορούμε εύκολα να διακρίνουμε το εσωτερικό τους,

[...] των μουσουλμάνων τα σπίτια είναι κλειστά και κοιτούν προς τα μέσα, έχουν εσωτερικούς αύλιους χώρους [...] προκύπτει από το δόγμα που πίστευαν αυτοί - δεν επιτρεπόταν να βλέπει κάποιος γείτονα ή περαστικός τη ζωή μέσα στο σπίτι και κυρίως τις γυναίκες.

Εικόνα 5: Άποψη κατοικιών στις βόρειες μουσουλμανικές γειτονιές, ‘ο θρησκευτικός χαρακτήρας είναι ολοφάνερος’

Πηγή: Επεξεργασία προσωπικού αρχείου

Ο μουσουλμανικός χαρακτήρας του πληθυσμού της ΜΜΘ αποτυπώνεται, αναμφίβολα, σε χωρικό επίπεδο, μέσα από τις αρχιτεκτονικές μορφολογίες που συναντά κανείς στις βόρειες μουσουλμανικές γειτονιές. Ωστόσο, η ερμηνεία της ετερόκλητης, αυτής, εικόνας μεταξύ των μουσουλμανικών και των χριστιανικών γειτονιών - αδιαμφισβήτητο δεδομένο για την πόλη της Κομοτηνής -. αναδείχθηκε σε ένα πολυπαραγοντικό φαινόμενο, καταρρίπτοντας την αρχική υπόθεση που ήθελε το θρησκευτικό κριτήριο και την προσκόλληση σε κάποιο θρησκευτικό δόγμα ως κεντρικές αιτίες. Επιπλέον, καταρρίφθηκε και η δεύτερη υπόθεση σύμφωνα με την οποία η διαφοροποίηση αυτή θα μπορούσε να είναι απόρροια κάποιας υφιστάμενης ή υποβόσκουσας συγκρουσιακής κατάστασης. Έτσι, λοιπόν, οι απαντήσεις που συγκεντρώθηκαν συνοψίζονται σε τρεις

βασικές θεματικές: η αρχιτεκτονική ως πολιτισμικό κληροδότημα, η οικονομική κρίση και τα περιοριστικά μέτρα.

Η αρχιτεκτονική ως πολιτισμικό κληροδότημα αφορά, ουσιαστικά, στον τρόπο που ορισμένες πληθυσμιακές ομάδες κατοικούσαν στην πόλη πριν ακόμα λάβει χώρα η προσάρτηση της Κομοτηνής στο ελληνικό κράτος. Οι συγκεκριμένες αρχιτεκτονικές μορφολογίες παρέμειναν, ως είχαν, από την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά επανανοηματοδοτήθηκαν παράλληλα με τη δυναμική εξέλιξη στον χρόνο της ΜΜΘ με τα διάφορα θρησκευτικά δόγματα. Ως δυναμική χαρακτηρίζεται η σχέση, αυτή, από την άποψη ότι αυτό που σε πρώτο χρόνο ήταν μονοσήμαντο *αρχιτεκτονική/θρησκευτικό δόγμα*, εξελίχθηκε σε έναν βαθμό σε σχέση αρχιτεκτονικής πολιτισμικής κληρονομιάς/οικειότητας/προσωπικής επιλογής. Όπως, αναφέρει μέλος της ΜΜΘ,

το γιατί κατάφεραν να μείνουν τα σπίτια έτσι στην Κομοτηνή νομίζω ότι είναι και λίγο κληρονομικό, όσοι μεγάλωσαν σε αυτά τα σπίτια είτε δεν ήθελαν να φύγουν, είτε όσοι επιχειρήσανε να μείνουν στις καινούριες πολυκατοικίες δεν τα κατάφεραν. Έχω την εντύπωση ότι σε μία μονοκατοικία η ελευθερία είναι περισσότερη, υπάρχει μια απόσταση από τον διπλανό, μια αυλή που μπορείς να περπατήσεις, είναι πιο εύκολο να παρκάρεις το αυτοκίνητό σου.

Από τα παραπάνω δεν συνάγεται σε καμία περίπτωση το συμπέρασμα ότι η ΜΜΘ αποτελεί μία *κοινοτιστικού* τύπου ομάδα. Αυτή, είναι, απλώς άλλη μία ερμηνεία αυτής της ιδιόμορφης αστικής μορφολογίας που συναντά κανείς στην Κομοτηνή. Ενδιαφέρον, είχε και η ιστορική προσέγγιση στο παραπάνω ζητούμενο, που αποδόθηκε από άτομο του ακαδημαϊκού χώρου, σύμφωνα με το οποίο

οι μουσουλμανικές γειτονιές δεν άλλαξαν καθόλου αρχιτεκτονική φυσιογνωμία ποτέ και αυτό γιατί δεν έχασαν ποτέ τις περιουσίες τους τα άτομα που έμεναν εκεί, στην περιοχή τους δεν μετεγκαταστάθηκαν άλλοι, ήταν πάντα εδώ, ήταν πάντα δικές τους οι περιουσίες και γι' αυτό δεν μετεξελίχθηκαν. Βέβαια, σήμερα, βλέπει κανείς αλλαγές, άλλα κουφώματα, άλλα πατώματα και αυτό γιατί υπάρχει, σαφέστατα, ένας εκσυγχρονισμός.

Εν συνεχεία, η δεύτερη θεματική, της οικονομικής κρίσης, αναδείχθηκε, στις συνεντεύξεις, παράλληλα με αυτή των περιοριστικών μέτρων. Αυτό που επισημάνθηκε είναι πως η ανοικοδόμηση στις μουσουλμανικές γειτονιές και η εμφάνιση του δομικού στοιχείου της πολυκατοικίας εμφανίστηκε με μία σχετική καθυστέρηση εξαιτίας των περιοριστικών μέτρων που ίσχυαν πρωτότερα. Έτσι, ενώ από τα μέσα του '70, έχει ξεκινήσει, ήδη, η ανοικοδόμηση με γοργούς ρυθμούς με αποτέλεσμα τον εκσυγχρονισμό

των κεντρικών και νότιων γειτονιών, στο βόρειο τμήμα της πόλης η διαδικασία αυτή ξεκινάει στα μέσα της δεκαετίας του '90, διαρκεί περίπου μία δεκαετία όταν και διακόπτεται με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης. Η οικοδομική δραστηριότητα, στις μουσουλμανικές γειτονιές γίνεται, κυρίως, από το πιο εύπορο τμήμα της μειονότητας, τους Τουρκογενείς. Άτομο από την πληθυσμιακή αυτή ομάδα αναφέρει χαρακτηριστικά πως στην εποχή της ευμάρειας είχαν αρχίσει και οι μειονοτικοί να σκέφτονται λίγο τα εγκόσμια. Μετά όλα αυτά σταμάτησαν και τώρα έχουν ξεχαστεί. Πολύς κόσμος πηγαίνει για το μεροκάματο στο εξωτερικό.

Αυτό που έχει ενδιαφέρον και σημειώθηκε ως γεγονός από όλους τους ερωτηθέντες/κατοίκους της Κομοτηνής είναι πως το χρονικό διάστημα που έπεται της άρσης των περιοριστικών μέτρων και με την εμφάνιση της πολυκατοικίας στις μουσουλμανικές γειτονιές αρχίζει να παρατηρείται μία σχετική ώσμωση – σε χωρικό επίπεδο - πλειονότητας/μειονότητας. Η τάση μετεγκατάστασης, ωστόσο, δεν είναι αμφίδρομη, όπως επιβεβαίωσαν άτομα και των δύο πληθυσμιακών ομάδων, χωρίς βέβαια αυτό να είναι ο κανόνας και με σημαντικές διαφοροποιήσεις, επίσης, στον νέο πληθυσμό. Έτσι, λοιπόν, αναφέρεται πως είναι πιο συχνό φαινόμενο η μετακίνηση των Ελλήνων Χριστιανών, είτε για αγορά, είτε για ενοικίαση, στις μουσουλμανικές γειτονιές παρά το αντίστροφο. Χαρακτηρίστηκε, επίσης, ως ιδιαιτέρως, σπάνια η μειονοτική παρουσία στις νότιες χριστιανικές γειτονιές. Όπως αναφέρεται, από κάτοικο της Κομοτηνής

στις μειονοτικές γειτονιές υπάρχουν ποσοτώσεις, σε μία μειονοτική γειτονιά μπορεί να είναι το 20% χριστιανοί, σε άλλη το 30%' [...] αντίστροφα, ο μειονοτικός πληθυσμός μετακινείται, αλλά μετακινείται στις δικές του γειτονιές, δεν θα ψάξουν να βρουν σπίτι στον σιδηροδρομικό σταθμό, για παράδειγμα

και, εν συνεχεία, άλλος κάτοικος συμπληρώνει πως

υπάρχει μια ώσμωση στις μεγάλες πολυκατοικίες, αλλά προς τα κάτω (νότιο τμήμα) δεν υπάρχει μειονοτική παρουσία, ούτε και σε μαγαζιά ούτε και σε κατοικία, τώρα το να βρει κάποιος σπίτι και να μείνει εντάξει δεν υπάρχει πρόβλημα [...] αλλά σαφέστατα στο βόρειο τμήμα υπάρχει μία συντριπτική πλειοψηφία των μειονοτικών και στα νότια και στο κέντρο είναι αμιγείς ελληνικοί πληθυσμοί.

Μία άλλη διάσταση και ερμηνεία επιχειρήθηκε να αποδοθεί σε αυτή τη διαφορετική συμπεριφορά των δύο πληθυσμιακών ομάδων, από εκπρόσωπο της ακαδημαϊκής κοινότητας, σύμφωνα με την οποία η τάση ομογενοποίησης της ΜΜΘ σε αμιγώς

μουσουλμανικές γειτονιές ή η παραμονή τους στις παραδοσιακά μουσουλμανικές γειτονιές ενδέχεται να αποτελούν συνέπειες της γκετοποίησης που βίωσαν καθ' όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αι. Όπως λέει,

δεν νομίζω ότι άμα θελήσουν να νοικιάσουν ένα διαμέρισμα αλλού δεν θα τους επιτραπεί όπως πριν από το '90, δεν ξέρω αν θέλουν, ή αν μπορούν οικονομικά. Οπότε βλέπουμε τις συνέπειες της γκετοποίησης και της συγκρότησης μιας πολύ ισχυρής ταυτότητας η οποία είναι απόρροια της γκετοποίησης και από την πλευρά πια της μειονότητας της ίδιας. Οπότε δεν ξέρω πια εάν αυτό αναπαράγεται ως τέτοιο ή αν βλέπουμε τις συνέπειες της γκετοποίησης στις μέρες μας και όσον αφορά στις δυνατότητες και πιθανότητες της εξέλιξης της κοινωνικής και οικονομικής που έχουν αυτά τα άτομα αλλά και της αίσθησης του ανήκειν που έχουν οι ίδιοι και αν θέλουν να φύγουν από αυτή την γειτονιά.

Εικόνα 6: Από τα μέσα του '90 ξεκινά να εμφανίζεται η πολυκατοικία στις μουσουλμανικές γειτονιές

Πηγή: Επεξεργασία προσωπικού αρχείου

Τα ερωτήματα που τέθηκαν, στη συνέχεια, στους συμμετέχοντες προσέβλεπαν στην κατανόηση του κατά πόσο αυτή η σχετική ώσμωση που λαμβάνει χώρα σε χωρικό επίπεδο τα τελευταία 30 χρόνια υποδηλώνει και μία ώσμωση σε κοινωνικό επίπεδο. Σε αυτή την ερώτηση, οι απαντήσεις που ελήφθησαν, παρουσίασαν σημαντικές αποκλίσεις.

Για τους εκπροσώπους των δημοτικών και περιφερειακών αρχών η πολιτισμική και κοινωνική συνδιαλλαγή πλειονότητας/μειονότητας παρουσιάστηκε ως ένα κεκτημένο που απορρέει άμεσα από τις πολιτικές εξελίξεις της δεκαετίας του '90, με τη θέσπιση της Ισονομίας & Ισοπολιτείας. Αντίθετα, για τους κατοίκους της Κομοτηνής που δεν εκπροσωπούν με αυτόν τον τρόπο την πόλη, το παραπάνω ζήτημα έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά. Αναφέρθηκε, χαρακτηριστικά, πως *μπορεί η γειτόνισσά σου να είναι μουσουλμάνα και να μην λες ούτε καλημέρα ή και να λες, αλλά δεν υπήρξε ώσμωση ποτέ, ακόμα και σήμερα σε γειτονιές που τους βλέπεις ότι είναι ο ένας δίπλα στον άλλον*. Μία ενδιαφέρουσα προσέγγιση που προέκυψε μέσα από τη συζήτηση με κάτοικο της Κομοτηνής/μέλος της ΜΜΘ ήταν η δυναμική πολυπλοκότητα του φαινομένου της μη ώσμωσης σε κοινωνικό επίπεδο, ή με άλλα λόγια η ερμηνεία του φαινομένου διαχρονικά.

[...] ενώ παλιά υπήρχε συν-ζωή, μεσολάβησε η δικτατορία, τα διάφορα μέτρα, το '74 με την εισβολή στην Κύπρο υπήρξε και μία πολιτική που προέτρεπε τους Έλληνες να αγοράζουν μειονοτικές γαίες, σπίτια κλπ. για να φύγουμε. Αυτά είναι κακές παρεμβάσεις, χαλάνε τις ψυχές των ανθρώπων. Έτσι, σήμερα, αντί να λέμε συν-ζούμε, υπάρχει ένας κύκλος, υπάρχει κι άλλος ένας, λίγη είναι αυτή η επαπτομένη, ας πούμε. Δηλαδή μικρό τμήμα αποτελούμε εμείς από τη μειονότητα που συμμετέχουμε και στις δύο ζωές.

Συνεπώς, μέσα από την απόπειρα κατανόησης και ερμηνείας του, εκ πρώτης όψεως, τμηματοποιημένου – εθνοτικά και θρησκευτικά – αστικού τοπίου της Κομοτηνής, αναδείχθηκαν τα εξής:

α) η μετασχηματιστική δυναμική του παράγοντα της γεωπολιτικής τόσο ως προς τη διαμόρφωση του αστικού χώρου και την αστική εξέλιξη της πόλης, όσο και ως προς τον καθημερινό τρόπο ζωής σε αυτήν,

β) η ένταση και ο τρόπος με τα οποία τα εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά λειτουργούν ως άυλα όρια σε αστικό επίπεδο βρίσκονται σε διαλεκτική σχέση με τις γεωπολιτικές εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στην ευρύτερη περιοχή και θα πρέπει να διερευνώνται μέσα στο γεωπολιτικό πλαίσιο της Κομοτηνής.

Σύμφωνα, με τα παραπάνω, λοιπόν, λαμβάνουν χώρα δύο ταυτόχρονες διαδικασίες που εξηγούν τη σημερινή εικόνα. Η πρώτη σχετίζεται με την ώσμωση των πληθυσμιακών ομάδων (Τουρκογενών - πλειονότητας) σε χωρικό επίπεδο, από το '90 κι έπειτα, η οποία εξηγήθηκε παραπάνω. Η δεύτερη αφορά στην ιδιόμορφη ιστορικότητα της πόλης η οποία καθιστά το κυρίαρχο γεωπολιτικό αφήγημα του παρελθόντος παράγοντα διαίρεσης στον παροντικό χρόνο. Υπό αυτή την έννοια τα άυλα πολιτισμικά όρια υπάρχουν στην πόλη

της Κομοτηνής ως απόρροια μίας ήπιας αλλά διαχρονικής και συνεχούς επίδρασης των γεωπολιτικών διευθετήσεων στη διαμόρφωση της καθημερινής ζωής.

Ως προς τον παράγοντα της διαφορετικής γλώσσας υπήρχε μία σημαντική σύγκλιση απόψεων από όλους τους ερωτηθέντες στον χαρακτηρισμό της ως πολιτισμικό στοιχείο με σαφή διαχωριστική δυναμική στην πόλη της Κομοτηνής, τόσο σε χωρικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Ο τρόπος με τον οποίο ο παράγοντας της διαφορετικής γλώσσας διέρρηξε τις παραπάνω συζητήσεις ήταν διττός:

α) η γλώσσα ως διαμεσολαβητής των γεωπολιτικών διευθετήσεων Ελλάδας -Τουρκίας κατά τον 20^ο αι,

β) η γλώσσα ως εργαλείο συντήρησης των ορίων στη βάση της διαφορετικής ταυτότητας όπως αυτό εξυπηρετεί τους εκάστοτε εμπλεκόμενους γεωπολιτικούς φορείς εξουσίας.

Ο διττός της ρόλος αποτυπώνεται, εύστοχα, στα λόγια ενός κατοίκου της Κομοτηνής, όπου αναφέρει πως

ως διαχωριστικός παράγοντας, σήμερα, λειτουργεί η γλώσσα (και η θρησκεία), όχι με αυτοτελή δυναμική. Με μια δυναμική που προέρχεται κυρίως από αστοχίες των ελληνικών κρατικών επιλογών που έγιναν επί δεκαετίες και που συνεχίζονται καμιά φορά και σήμερα, αλλά και από τη στρατηγική της Τουρκίας - αφομοίωσης των Πομάκων και των Ρομά και, στη συνέχεια, δημιουργίας τειχών φραγμών εκπαιδευτικών, οικονομικών κοινωνικών εσωτερικά.

Αποτέλεσμα των παραπάνω είναι πως μέχρι και σήμερα εντοπίζεται ένα σημαντικό μέγεθος του μειονοτικού πληθυσμού το οποίο δεν μιλά την ελληνική γλώσσα. Όποιες και να είναι οι γενεσιουργές εξωτερικές δυνάμεις οι οποίες οδήγησαν, σε κάθε ιστορική και γεωπολιτική συγκυρία, σε αυτή την κατάσταση, γεγονός είναι πως ο παράγοντας της γλώσσας αποτελεί έναν επιπρόσθετο λόγο που προσδίδει στη συζήτηση σχετικά με την τάση ομογενοποίησης της ΜΜΘ στις βόρειες μουσουλμανικές γειτονιές και μία νέα διάσταση, της λειτουργικότητας στην καθημερινή ζωή και της εύκολης και απρόσκοπτης επικοινωνίας για την κάλυψη των βασικών αναγκών.

Μία άλλη ενδιαφέρουσα διάσταση των ορίων, που αναδείχθηκε μέσα από τις συζητήσεις ήταν η δυναμική τους σχέση με τον χώρο. Κατ' αυτή την έννοια, στις απαντήσεις που ελήφθησαν τονίστηκαν ορισμένοι χώροι στους οποίους τα διαχρονικά, αυτά, κατασκευασμένα όρια, διαρρηγνύονται, άλλοτε με αργό αλλά συστηματικό τρόπο και

άλλοτε με πιο έντονο.. Όπως επισημάνθηκε τα όρια πολλές φορές είναι διαπραγματεύσιμα, δηλαδή βρίσκονται σε διαλεκτική σχέση με το περιβάλλον.

Ως προς το γλωσσικό όριο επισημάνθηκαν από το σύνολο των συμμετεχόντων η παρουσία του ΔΠΘ σε συνδυασμό με την αυξανόμενη κινητικότητα των νέων ατόμων της ΜΜΘ προς τα ελληνικά πανεπιστήμια μετά την άρση των περιοριστικών μέτρων και με τον κοσμικό χαρακτήρα που αποκτά όλο και περισσότερο η πληθυσμιακή ομάδα των νέων Τουρκογενών στην Κομοτηνή.

Από τους εκπροσώπους των τοπικών και περιφερειακών αρχών επισημάνθηκε ο ρόλος της εκπροσώπησης της ΜΜΘ σε θεσμικό επίπεδο και της συμμετοχής τους στις εκδηλώσεις και στις δράσεις του δήμου. Θα πρέπει να επισημάνουμε, βέβαια, πως στο σύνολο των απόψεων που ακούστηκαν από την ομάδα αυτή η έννοια της συμμετοχής παρουσιάστηκε με όρους πρόσκλησης στα δρώμενα της πόλης και όχι συνδιαμόρφωσης σε αυτά.

Από το σύνολο των ερωτηθέντων επισημάνθηκαν οι τόποι καθημερινής διάδρασης οι οποίοι αφορούν στα πέριξ της πλατείας, στη μικτή αγορά της Ερμού, στο εβδομαδιαίο παζάρι, στους συλλόγους επαγγελματιών και εμπόρων (βλ ιατρικός σύλλογος, δικηγορικός κα), στις εμπορικές συναλλαγές και στην κεντρική πλατεία της πόλης.

Εικόνα 7: χώροι καθημερινής πολιτισμικής διάδρασης

Πηγή: Επεξεργασία προσωπικού αρχείου

Εικόνα 8: Εβδομαδιαίο παζάρι Κομοτηνής

Πηγή: Επεξεργασία προσωπικού αρχείου

Κλείνοντας, αξίζει να αναφερθούν τα δύο και μοναδικά παραδείγματα που αναφέρθηκαν ως τόποι συνύπαρξης απαλλαγμένοι από τις ασύμμετρες σχέσεις εξουσίας. Τα παραδείγματα αυτά ήρθαν στην επιφάνεια μέσα από δύο επίσημες και καταγεγραμμένες συνεντεύξεις (με κατοίκους της Κομοτηνής, τόσο της πλειονότητας όσο και της μειονότητας) και η εγκυρότητά τους διαπιστώθηκε μέσα από την επιτόπια αναζήτησή τους και από σχολιασμούς που προέκυψαν στις άτυπες συζητήσεις. Ο πρώτος αφορά σε ένα παλιό καφενείο στο οποίο

ήταν όλος ο φοιτητικός κόσμος εκεί και μειονοτικοί, δηλαδή έβλεπες σε έναν μικρό χώρο να είναι κοινές παρέες, που δημιούργησαν και σχέσεις, οικογένειες [...] αυτό ήταν ένα πρώτο βήμα - αν δεν ήταν αυτό το πρώτο βήμα δεν θα

υπήρχε και αυτή η ευκολία των μειονοτικών να κατέβουν από τις γειτονιές να είναι άνετοι, ήταν ένα μαγαζί που άνοιξε δρόμους.

Ο δεύτερος, υπό την ευρεία έννοια αυτού που μπορεί να θεωρηθεί ως τόπος πολιτισμικής διάδρασης αφορά ένα μουσικό σχήμα στην Κομοτηνή το οποίο

έχει αυτή την κοινή αντίληψη που είναι μισοί μουσουλμάνοι/μειονοτικοί και μισοί από την πλειοψηφία. Ξεκίνησαν να διασκευάζουν ελληνικά και τουρκικά τραγούδια, σε δίγλωσση, αρχικά, εκδοχή και, πλέον, σε τρίγλωσση εκδοχή - ελληνικά, τούρκικα και βουλγάρικα - το οποίο αποτυπώνει και την πολυπολιτισμικότητα που εκ των πραγμάτων η περιοχή έχει και δεν μπορεί να την αποφύγει, αυτός είναι και ο πλούτος.

- **Θεσμοποιημένος αστικός σχεδιασμός και γεωπολιτική**

Μία άλλη θεματική που αναδείχθηκε μέσα από τη διαδικασία των ημι-δομημένων συνεντεύξεων σχετίζεται με τον ρόλο του θεσμοποιημένου αστικού σχεδιασμού στην πόλη της Κομοτηνής και τις ιδιαιτερότητες που οδήγησαν στη μη εφαρμογή ενός καθολικού σχεδιασμού. Αναδείχθηκε, και σε αυτό το σημείο, η δυναμική σχέση του σχεδιασμού με το εκάστοτε κυρίαρχο γεωπολιτικό αφήγημα σχετικά με τη ΜΜΘ.

Όλοι εκ των ερωτηθέντων στην προσπάθειά τους να αιτιολογήσουν την καθυστερημένη αστική ανάπτυξη της πόλης και να ερμηνεύσουν το σύγχρονο αστικό τοπίο, ανέτρεξαν στον 20^ο αι και συγκεκριμένα σε δύο χρονικές περιόδους. Η πρώτη είναι η περίοδος εκπόνησης του ΡΣ του '33 και η δεύτερη είναι η μακρά περίοδος των περιορισμών στο διάστημα των δεκαετιών '50 - '90, εστιάζοντας στο διάστημα 1974 - 1992.

Για την πρώτη περίοδο, επισημάνθηκαν, από τους συμμετέχοντες στην πλειοψηφία τους, οι σημαντικότερες αστοχίες που έγιναν κατά την εκπόνηση του ΡΣ, οι οποίες και το κατέστησαν ανεφάρμοστο, γεγονός που οδήγησε σε σημαντικές καθυστερήσεις την αστική εξέλιξη της πόλης. Όσον αφορά τους λόγους που ελήφθησαν οι αποφάσεις εκείνες τη συγκεκριμένη εποχή κανείς δεν πήρε κάποια σαφή θέση και κανείς δεν μίλησε για στοχευμένες πολιτικές προς την εκδίωξη της ΜΜΘ. Οι απόψεις που ακούστηκαν έμειναν σε υποθέσεις όπως:

δεν είναι σίγουρο εάν αυτό (οι διανοίξεις σε μουσουλμανικές γειτονιές που σήμαινε αλλοίωση του αστικού ιστού σε πολύ μεγάλο βαθμό) αποτελούσε μία κίνηση βελτίωσης ή αν θα μπορούσε να γίνει αντιληπτό ως μια απόφαση που ήταν συνέχεια άλλων πολιτικών,

από μια ανάλυση που προκύπτει από εμάς εκ των υστέρων, και συμφωνούν όσοι, τουλάχιστον, ασχολήθηκαν [...] Προφανώς δεν μπορούσες να κάνεις ένα

στοιχειώδες ρυμοτομικό το '33 και να ακολουθήσεις την υφιστάμενη ρυμοτομία αλλά αυτό ήταν το άλλο άκρο. [...] Τώρα τι οδηγίες είχαν πάρει το '33, να εφαρμόσουν ένα τέτοιο σχέδιο για να τους αναγκάσουν να φύγουν, να εφαρμόσουν ένα τέτοιο σχέδιο επειδή ήταν τόσο κακή η ρυμοτομία; Κανείς δεν μπορεί να το πει με σιγουριά.

Από τη μία, λοιπόν, αναδείχθηκε ο ενδεχόμενος ρόλος του σχεδιασμού την εποχή εκείνη ως εργαλείο ελληνοποίησης της περιοχής και ως μέσο για την επίτευξη των επιθυμητών γεωπολιτικών διευθετήσεων, από πλευράς του ελληνικού κράτους. Από την άλλη, αναδείχθηκαν δύο πρακτικές δυσκολίες οι οποίες ισχύουν μέχρι και σήμερα στην Κομοτηνή. Η πρώτη σχετίζεται με την παρουσία μίας τόσο γεωπολιτικά φορτισμένης μειονότητας με αποτέλεσμα να υπάρχει προκατάληψη και αμφισβήτηση και από πλευράς της ίδιας ως προς τις πολιτικές του ελληνικού κράτους. Ο φόβος της εκδίωξης που κουβαλούσε ο μειονοτικός πληθυσμός δημιούργησε, ενδεχομένως, μία επιπρόσθετη καχυποψία απέναντι προς οποιαδήποτε παρέμβαση στις μουσουλμανικές γειτονιές. Όπως αναφέρουν και διερωτώνται ορισμένοι εκ των συμμετεχόντων:

Ο δήμος Κομοτηνής έκανε 20 χρόνια να απαλλοτριώσει ένα μουσουλμανικό σπίτι που έκοβε τον δρόμο και σταματούσε ο δρόμος στο πουθενά.

Γιατί όλα αυτά στάθηκαν εμπόδιο στο να εφαρμοστεί το σχέδιο; Στάθηκαν όπως θα στέκονταν εμπόδιο στην περίπτωση ενός τέτοιου σχεδίου στην Αθήνα όπου αν πας στον απλό μικρομεσαίο Έλληνα και του πεις σου παίρνει ο δρόμος το σπίτι και θα σου δώσω κάτι άλλο κάπου αλλού - που και εκεί θα έχεις αντίδραση; Αλλά εδώ το θέμα είναι μήπως υπήρξαν από πίσω και άλλα στοιχεία που το εμπόδισαν. Στοιχεία πιο έντονα. Ο φόβος μήπως γινόταν αντιληπτό κάπως αλλιώς;

Στο τελευταίο απόσπασμα, ο φόβος αφορά στον τρόπο που τέτοιες κινήσεις θα γίνονταν αντιληπτές, την εποχή εκείνη, από τη γείτονα χώρα στην οποία εντοπιζόταν, ακόμα, μία μεγάλη ελληνική μειονότητα. Επομένως, ο φόβος απέρρευε από την ενδεχόμενη απάντηση του τουρκικού κράτους στον ελληνικό μειονοτικό πληθυσμό της Κων/πολης.

Η δεύτερη πρακτική δυσκολία αφορά στον πραγματικά ιδιόμορφο τρόπο που διαρθρώνεται ο αστικός χώρος στην περίπτωση των βόρειων μουσουλμανικών γειτονιών, απόρροια του οθωμανικού παρελθόντος της πόλης και, που, αναμφίβολα, καθιστά επιτακτική την ανάγκη μιας εναλλακτικής προσέγγισης ως προς την αναμόρφωση και τον σχεδιασμό του, που σε καμία περίπτωση δεν μπόρεσε να εκφραστεί μέσα από τον αυστηρό γερμανικό ορθολογισμό που ακολουθούσε το σχέδιο του '33.

Στη δεύτερη περίοδο, καταλογίζονται οι ευθύνες της καθιέρωσης, πλέον, της όψης μιας διαχωρισμένης πόλης, της παλιάς και της νέας. Η περιορισμένη έκδοση των οικοδομικών

αδειών προς τα άτομα της ΜΜΘ που λειτούργησε ως επί το πλείστον, ως απαγόρευση, ειδικά την περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας (1967-1974), σε συνδυασμό με την παράλληλη καθοριστική αναδιαμόρφωση του χριστιανικού τμήματος της πόλης και του κέντρου (εκσυγχρονισμός της πόλης, περίοδος αντιπαροχής/έντονη οικοδομική δραστηριότητα, μετατροπή του κεντρικού ποταμού σε οδικό άξονα ταχείας κυκλοφορίας, κατασκευή δημόσιων κτιρίων) την ίδια περίοδο οδήγησε στη δημιουργία μιας πόλης δύο ταχυτήτων.

Συνοψίζοντας αυτήν τη σύντομη αναδρομή στο παρελθόν που έκριναν απαραίτητο να κάνουν οι ερωτώμενοι στην πλειοψηφία τους, στην προσπάθεια να ερμηνεύσουν τον τρόπο που διαρθρώνεται σήμερα το αστικό τοπίο της πόλης, προέκυψε ότι η παρουσία της μουσουλμανικής μειονότητας στην περιοχή λειτούργησε ως ανασταλτικός παράγοντας στην αστική εξέλιξη της πόλης με τους εξής τρόπους:

- οι αστοχίες του ΡΣ του '33 κατέστησαν ανεφάρμοστο το σχέδιο στις μουσουλμανικές γειτονιές,
- η αδυναμία των αρμόδιων φορέων να προτείνουν αποτελεσματικές λύσεις προσαρμοσμένες στις ανάγκες των ιδιόμορφων μουσουλμανικών γειτονιών, οδήγησαν στη γενικότερη μη εφαρμογή ενός καθολικού σχεδιασμού στην πόλη,
- τα περιοριστικά μέτρα που εφαρμόστηκαν κατά της ΜΜΘ στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αι κατέστησαν αδύνατο το να συμβαδίσει το βόρειο τμήμα της πόλης με τα όσα έλαβαν χώρα, το ίδιο χρονικό διάστημα στο κεντρικό και νότιο τμήμα αυτής (ανέγερση πολυκατοικιών, επισκευές παλιών κτιρίων, έργα εξυγίανσης της πόλης).

Ως προς τις απαντήσεις που ελήφθησαν σχετικά με τη σημερινή προβληματική κατάσταση σε επίπεδο σχεδιασμού και αστικής ανάπτυξης της πόλης, εντοπίστηκε ένα σημαντικό χάσμα απόψεων και αντίληψης μεταξύ των εκπροσώπων των δημοτικών και περιφερειακών αρχών και των υπολοίπων συμμετεχόντων. Αναλυτικότερα, οι πρώτοι εντοπίζουν τις δυσκολίες σε πρακτικά ζητήματα και σε γενικότερες παθογένειες του σχεδιασμού οι οποίες δεν διαφέρουν καθόλου με αυτές άλλων ελληνικών πόλεων. Αναφέρουν ως βασικό πρόβλημα τις καθυστερήσεις στην εκπόνηση, θεσμοθέτηση και εφαρμογή των ΠΣ, την έλλειψη χρηματικών πόρων ώστε να γίνουν οι απαραίτητες πολεοδομικές μελέτες αλλά και την ανησυχία ως προς τις εκ νέου καθυστερήσεις που θα

επιφέρουν οι αλλαγές στη νομοθεσία. Όπως αναφέρει, χαρακτηριστικά, εκπρόσωπος των δημοτικών αρχών,

ενώ ήμασταν σε αναμονή εύρεσης χρηματοδότησης για να γίνουν οι Πολεοδομικές Μελέτες (ΠΜ) εφαρμογής του ΓΠΣ στο μεταξύ άλλαξε η νομοθεσία και υπάρχει πλέον το Τοπικό Χωρικό Σχέδιο (ΤΧΣ) που είναι κάτι καινούριο. Το ΤΧΣ που θα είναι πλέον σε επίπεδο δήμου και όχι πόλης μας πάει πίσω σε αυτό που λέγαμε για τις ΠΜ. Θα πρέπει, λοιπόν, να γίνει το ΤΧΣ – 4 ή 5 χρόνια στην καλύτερη. Δεκαοχτώ κράτησε το ΓΠΣ με ότι μπορεί να σημαίνει αυτό, διότι ξεκινάν κάποιες παραδοχές, προβλέψεις, στοιχεία και φτάνει να συντάσσεται μετά από χρόνια ένα σχέδιο με στοιχεία και δεδομένα παλιά. Όσο και αν τα επικαιροποιείς είναι δύσκολο, Οπότε αυτό σημαίνει ότι πάμε πίσω τώρα.

Ως προς το ερώτημα σχετικά με τη συμπερίληψη πολιτισμικών κριτηρίων στις διαδικασίες παραγωγής του αστικού χώρου ή, διαφορετικά, την ύπαρξη ενός πολυπολιτισμικού σχεδιασμού, οι απαντήσεις που ελήφθησαν από αυτή την ομάδα συμμετεχόντων ανέτρεξαν στο σύνολό τους στη δεκαετία του '90 και στη θέσπιση της πολιτικής της Ισονομίας & Ισοπολιτείας. Με άλλα λόγια, η κάλυψη των ιδιαίτερων πολιτισμικών αναγκών που, αναμφίβολα, έχει μία τέτοια πληθυσμιακή ομάδα ανάγεται στην ικανοποίηση τους καθαρά σε θεσμικό και νομοθετικό επίπεδο, χωρίς να υπάρχει κάποια αντίληψη της επιτακτικής ανάγκης για μια διαφοροποιημένη προσέγγιση σε σχεδιαστικό επίπεδο, στην αστική κλίμακα. Ως προς το κατά πόσο ο σχεδιασμός προκύπτει μέσα από συμμετοχικές διαδικασίες, απαραίτητες για έναν τόσο ετερόκλητο αστικό πληθυσμό, οι απαντήσεις περιορίστηκαν στη διενέργεια διαβουλεύσεων, στη δημοσιοποίηση των ήδη προτεινόμενων σχεδίων και στη διαδικασία των ενστάσεων, χωρίς να προσδιοριστεί η γλώσσα στην οποία γίνονται τα παραπάνω, δεδομένης της περιορισμένης γνώσης της ειδικά από τις άμεσα εμπλεκόμενες μειονοτικές υποομάδες (Πομάκοι & Ρομά) στις οποίες αφορούν οι αστικές παρεμβάσεις. Μάλιστα, σημειώθηκε πως κατά την εκπόνηση σχεδίου μετεγκατάστασης των Ρομά, από τον οικισμό του Αλάν Κουγιού σε οικισμό εκτός της πόλης, η διαδικασία της διαβούλευσης παρακάμφθηκε καθώς κρίθηκε ως δύσκολη και χρονοβόρα διαδικασία η επικοινωνία μαζί τους.

Από την άλλη, βέβαια, τα πράγματα περιπλέκονται και εδώ, καθώς σε άλλη περίπτωση, αυτή των Ρομά που κατοικούν στον Ήφαιστο, στη συζήτηση με τον Δήμο Κομοτηνής για τη συμπερίληψή τους σε πρόγραμμα της ΕΕ απευθυνόμενο στην ειδική, αυτή πληθυσμιακή ομάδα, η έκβαση από τη διαβούλευση που διενεργήθηκε ήταν αρνητική με την τοποθέτηση από πλευράς τους να είναι η εξής: *όχι, είμαστε Τούρκοι, κι επομένως δεν μας αφορά.*

Εντελώς διαφορετικά προσέγγισαν το θέμα οι υπόλοιποι συμμετέχοντες οι οποίοι εντόπισαν ως ιδιαίτερα επιβλαβές το γεγονός ότι δεν υπάρχει καμία κατεύθυνση και συμπερίληψη των πολιτισμικών κριτηρίων κατά την εκπόνηση των ΠΣ και τη χάραξη των αστικών πολιτικών. Ο προβληματισμός έγκειται στην επιτακτική ανάγκη ανάπτυξης, για την πόλη της Κομοτηνής, διαφοροποιημένων πολιτικών στις υποβαθμισμένες μουσουλμανικές γειτονιές.

Δεν μπορεί να πει κανείς πως υπάρχει κάποια στοχευμένη πολιτική της υποβάθμισης (στις μουσουλμανικές γειτονιές). Τώρα το κατά πόσο είναι σωστό να αντιμετωπίζουμε με τον ίδιο τρόπο αυτούς που είναι υποβαθμισμένοι, χωρίς να κάνουμε εξτρά ενέργειες για να βοηθήσουμε στο να έρθουν όλοι στην ίδια κατάσταση αυτό είναι ένα άλλο ερώτημα.

Δεν μπορούμε, βέβαια, να μην σχολιάσουμε σε αυτό το σημείο πως η στάση ουδετερότητας ως προς τη διευθέτηση των ειδικών αναγκών των μειονοτικών πληθυσμών, η οποία είχε αποτελέσει, ουσιαστικά και το βασικό σημείο της ρήξης μεταξύ των φιλελεύθερων στοχαστών της πολυπολιτισμικότητας στα τέλη του 20^{ου} αι, δεν πρόκειται για απλή αφέλεια, αλλά ξεκάθαρα για χάραξη πολιτικής. Η χάραξη τέτοιων πολιτικών αποδόθηκε στην έλλειψη της αναγνώρισης της διαφοράς και της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας ως παράγοντες καθοριστικούς και μετασχηματιστικούς για τον σχεδιασμό της πόλης, αλλά και της άγνοιας από πλευράς των αρμόδιων φορέων για τις διαφοροποιημένες πρακτικές που προτείνονται σε μία πολυπολιτισμική προσέγγιση στον σχεδιασμό. Ως προς τις συμμετοχικές διαδικασίες οι ευθύνες αποδόθηκαν στις δημοτικές αρχές και συγκεκριμένα, αναφέρθηκαν τα παρακάτω που αντιπροσωπεύουν τις τοποθετήσεις της δεύτερης αυτής ομάδας συμμετεχόντων:

δεν γίνεται αντιληπτή η διαφορετικότητα της μειονότητας σε επίπεδο σχεδιασμού της πόλης από τον φορέα που έχει αναλάβει τη διαδικασία αυτή και που θα έπρεπε να το φέρνει στο προσκήνιο ως ζήτημα. Ούτε έχουμε τις πόρτες αυτές που θα επέτρεπαν σε αυτές τις ομάδες να κάτσουν στο ίδιο τραπέζι ως «ισότιμοι φορείς» της πόλης [...] ο δήμος θα έπρεπε να είναι αυτός που θα έφτιαχνε ένα συγκροτημένο πρόγραμμα με δομές συμμετοχικότητας για να μπορούν να μπουν μετά οι μειονότητες και να αρθρώσουν τον δικό τους λόγο.

- **Προτάσεις προς μια Κοσμοπολίτικη Ανάπτυξη της πόλης**

Διανύοντας τον 21^ο αι, το κυρίαρχο αφήγημα, πλέον έχει απομακρυνθεί από την αντίληψη της ΜΜΘ ως ανασταλτικό παράγοντα και, πλέον, η τελευταία γίνεται αντιληπτή ως προστιθέμενη αξία για την περιοχή. Τα σημεία στα οποία εντοπίζεται η

προστιθέμενη δυναμική που προσδίδει στην περιοχή και που επισημάνθηκαν από τους συμμετέχοντες είναι πολλαπλά. Σε επίπεδο εθνικό και περιφερειακό, οι πολλαπλές εθνοπολιτισμικές ομάδες που συστήνουν τη ΜΜΘ δύνανται να δημιουργήσουν νέες αναπτυξιακές ευκαιρίες για την περιοχή και εκλαμβάνονται ως πιθανές γέφυρες προς νέες διακρατικές συνεργασίες. Όπως αναφέρει εκπρόσωπος της ΠΑΜΘ,

σήμερα μιλάμε για μία πολυπολιτισμική κοινωνία, διαπολιτισμική η οποία έχει γέφυρες προς όλες τις αντίστοιχες κοινωνίες και τώρα πλέον αυτό που ήταν μειονέκτημα τη δεκαετία του '70 και στις αρχές της δεκαετίας του '80, είναι πλεονέκτημα. Έχεις γέφυρες με την Τουρκική αγορά - έχεις τους Τουρκομουσουλμάνους, με την αραβική αγορά - έχεις τους Αλεβίτες, οι Πομάκοι έχουν συγγενείς στη Βουλγαρία, σταδιακά αυτή η ποικιλία ωφελεί.

Αναζητώντας την προστιθέμενη αξία της ΜΜΘ για την πόλη της Κομοτηνής στον 21^ο αι, στις περισσότερες από τις συζητήσεις, η βαρύτητα στη γεωπολιτική σκακιέρα μετατοπίστηκε από τον βαλκανικό στον ευρωπαϊκό χώρο. Αυτό συνέβη, κυρίως, για τον εξής λόγο: μέσα σε ένα κλίμα εντεινόμενων δια-θρησκευτικών συγκρούσεων που αναδύεται, τα τελευταία χρόνια, σε πολλές από τις ευρωπαϊκές χώρες, το παράδειγμα της Θράκης μετεξελίσσεται σε υπόδειγμα ειρηνικής συμβίωσης μουσουλμάνων/χριστιανών. Δομείται, λοιπόν, ένα νέο αφήγημα σε ευρωπαϊκό επίπεδο, αυτό της *συν-ζωής τα τελευταία 100 χρόνια*. Μέλος της ΜΜΘ αναφέρει πως

υπάρχουν πάρα πολλά πράγματα που είναι αισιόδοξα για το μέλλον, όπως λένε και πολλοί πολιτικοί που ανακαλύψαν τα τελευταία χρόνια ότι σε πάρα πολλές περιοχές υπήρξαν δια-θρησκευτικές συγκρούσεις και πως μόνο η Θράκη ήταν ένα καλό παράδειγμα μέσα στην ΕΕ. Αυτή είναι μια καινούρια ανακάλυψη.

Παράλληλα, όμως, φαίνεται να συντηρείται και μία κατάσταση κατά την οποία η ΜΜΘ διαδραματίζει, ακόμα, τον ρόλο του διαμεσολαβητή των ελληνοτουρκικών σχέσεων και βρίσκεται ως τέτοια στο επίκεντρο των γεωπολιτικών διευθετήσεων των δύο χωρών. Ενώ, λοιπόν, η απουσία συγκρούσεων, με την κυριολεκτική έννοια, προωθείται ως εξέχουσα σε ευρωπαϊκό επίπεδο, σε εθνικό και πολιτικό επίπεδο επιδιώκεται η συντήρηση της έντασης. Σημαντικό ρόλο, στη διαίωνιση της έντασης αυτής, διαδραματίζει, όπως επεσήμαναν όλοι εκ των ερωτηθέντων, η συντηρητικοποίηση του πολιτικού καθεστώτος της Τουρκίας τα τελευταία 20 χρόνια. Μέσα σε αυτό το κλίμα, και ανάλογα με τα συμφέροντα και τις διευθετήσεις της εκάστοτε γεωπολιτικής συγκυρίας, υποβόσκει, λοιπόν, το αφήγημα το οποίο θέλει τη ΔΘ ως τον 'φύλακα των ελληνοτουρκικών συνόρων' και τη ΜΜΘ ως 'μία εν δυνάμει απειλή για τη χώρα'.

Βέβαια, όλα τα παραπάνω προκύπτουν μέσα από διαδικασίες που συμβαίνουν από τα-πάνω-προς-τα-κάτω. Όπως, επισημαίνεται από κάτοικο της ΔΘ (Ξάνθη),

στο κάτω υπάρχει μια συνεκτική δομή η οποία δεν εκφράζεται, με τον τρόπο που θα θέλαμε εμείς - οι από τα κάτω, για πολιτικούς λόγους. Στα πάνω υπάρχει δυσκολία η οποία επιτρέπει να διαιωνίζεται το αφήγημα το οποίο είναι πολύ μακριά από αυτό που ζούμε εμείς καθημερινά.

Μέσα, λοιπόν, σε αυτό το παιχνίδι με τις διάφορες κλίμακες, έγινε μία απόπειρα κατανόησης των πραγματικών δυναμικών της περιοχής και της προστιθέμενης αξίας που προσδίδει η ΜΜΘ, μέσα από την αντίστροφη διαδικασία, από-τα-κάτω-προς-τα-πάνω.

Από τα κάτω, λοιπόν, όπως αναφέρει κάτοικος της Κομοτηνής,

[...] τώρα καταλαβαίνουμε τη σημασία αυτής της δομής που έχουμε εδώ, ενώ άλλοι ακόμα προσπαθούν να τη χτίσουν. Τώρα καταλαβαίνουμε το πώς μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε σε πολιτικό επίπεδο την ειρηνική συμβίωση - δεν θέλαμε να το ξέρουμε και να το βλέπουμε τόσα χρόνια. Προσοχή, όμως, όχι τη δημιουργική, την ειρηνική. Για τη δημιουργική έχουμε ακόμα δρόμο.

Η διάκριση μεταξύ ειρηνικής και δημιουργικής συμβίωσης αναλύεται ως εξής σύμφωνα με τις τοποθετήσεις των ερωτηθέντων. Για τους εκπροσώπους η ειρηνική συμβίωση απορρέει από την αντίληψη της πολυπολιτισμικότητας ως μία στατικής κατάστασης κεκτημένης, πλέον, στην πόλη της Κομοτηνής. Για τους κατοίκους της Κομοτηνής η δημιουργική συμβίωση απορρέει από την εστίαση και την ουσιαστική αναγνώριση των προβλημάτων που απορρέουν από την πολυτάραχη και εντασιακή ιστορία της πόλης κατά τον 20^ο αι και που λειτουργούν μέχρι και σήμερα ως παράγοντες διαίρεσης και διαχωρισμού.

Σε γενικές γραμμές, η αντίληψη της Θράκης ως ‘κοινωνία υπόδειγμα’ για την ΕΕ δεν αμφισβητήθηκε από κανέναν συνομιλητή (υπήρξε, βέβαια, μία διστακτικότητα εκείνων που δεν κατοικούν ή κατάγονται από την Κομοτηνή). Ωστόσο, αυτό που επισημάνθηκε είναι πως

μέχρι να φτάσουμε να υπάρχουν πάρα πολλοί σύλλογοι που να έχουν ανθρώπους από όλες τις πληθυσμιακές ομάδες, που να φτιάχνουν πράγματα μαζί, έχουμε δρόμο. Πρώτα έχουμε να λύσουμε κάποια τεχνικά προβλήματα, τα οποία είναι τεχνικά και όχι σημαντικά για την περιοχή, δεν τα λύνουμε γιατί έχει στηθεί αυτή η περιοχή πάνω σε αυτή την ένταση που ακόμα συνεχίζεται εν μέρει.

Εμφανίζονται, λοιπόν, αυτά τα δύο αντικρουόμενα αφηγήματα που καλλιεργούνται και συντηρούνται σε γεωπολιτικό επίπεδο και επιδρούν ως ανασταλτικοί παράγοντες προς την αστική ανάπτυξη της περιοχής και τη δημιουργία των συνθηκών προς τη δημιουργική

συμβίωση. Αναλυτικότερα, η αμφισβήτηση, η καχυποψία και η διστακτικότητα, ή όπως αναφέρθηκε η γενικότερη ανασφάλεια που υπάρχει σε σχέση με τα ελληνοτουρκικά, είναι βαθιά ριζωμένες έννοιες οι οποίες αναδύονται με πολλαπλούς τρόπους στην καθημερινή ζωή των διαφόρων εθνοπολιτισμικών ομάδων μέχρι και σήμερα.

Οι σημαντικότερες προτάσεις οι οποίες επισημάνθηκαν από τους εκπροσώπους της ακαδημαϊκής κοινότητας και της ΜΜΘ προς την ανατροπή αυτής της παγιωμένης συνθήκης αμφισβήτησης και καχυποψίας και τη διάρρηξη του κυρίαρχου γεωπολιτικού αφηγήματος συνοψίζονται παρακάτω:

- *Προώθηση μίας κοινής αστικής ταυτότητας και συνείδησης*

Ως επιτακτική ανάγκη για την πόλη της Κομοτηνής αναφέρθηκε η ανάδειξη του αισθήματος συμβίωσης των τελευταίων 100 χρόνων. Η κοινή ιστορία αποτελεί τη βάση για την οικοδόμηση μίας κοινής αστικής ταυτότητας στην περίπτωση της Κομοτηνής. Σε αυτή την κατεύθυνση, προτάθηκε η σύναψη κοινών πολιτιστικών συνεργασιών με σκοπό τη διοργάνωση κοινών πολιτιστικών εκδηλώσεων και ημερίδων τοπικής ιστορίας με σκοπό την προβολή της τοπικής ιστορίας με όσο το δυνατόν πιο αντικειμενικό τρόπο γίνεται, σε άρρηκτη συνεργασία με το ΔΠΘ. Η κοινή ιστορία των διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων θα πρέπει να αποτυπώνεται και στον δημόσιο χώρο μέσα από αστικές παρεμβάσεις συμβολικού χαρακτήρα. Ένα παράδειγμα που δόθηκε προς αυτή την κατεύθυνση, είναι η δημιουργία ενός κοινού θρησκευτικού μνημείου που θα αποτελεί σύμβολο και σημείο αναφοράς της συνύπαρξης των παλαιότερων εποχών (μουσουλμανικό/εβραϊκό/χριστιανικό). Μία άλλη συμβολική παρέμβαση που θα μπορούσε να γίνει αφορά στη χρήση συμβόλων στο δημόσιο χώρο (πχ οδοποιία) που να αντανακλούν την πολιτισμική κληρονομιά της ΜΜΘ. Ένα παράδειγμα που αναφέρθηκε σε μία εκ των συνεντεύξεων, ήταν αυτό του Σαμπαχατίν Αλί – ο πρώτος δολοφονηθείς Τούρκος ποιητής, δολοφονήθηκε το '49 στην Τουρκία, φεύγοντας προς τη Βουλγαρία – του οποίου η καταγωγή ήταν από την Κομοτηνή, και ο οποίος -ως διεθνούς φήμης, πλέον, φιλοευρωπαίος μαρξιστής διανοούμενος του 20^{ου} αι- θα μπορούσε να λειτουργήσει ως αντανάκλαση της πολιτισμικής κληρονομιάς εκείνου του πιο κοσμικού τμήματος του μειονοτικού πληθυσμού.

- *Επιδοκιμασία της ποικιλομορφίας των πολιτισμικών συνδέσεων*

Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας που επισημάνθηκε προς την επίτευξη της δημιουργικής συμβίωσης των διαφόρων εθνοπολιτισμικών ομάδων που κατοικούν

στην Κομοτηνή αφορά στη δημιουργία αποτελεσματικών δομών συμμετοχικότητας. Το εγχείρημα αυτό βασίζεται σε πολυεπίπεδες και παράλληλες δράσεις. Πρώτα απ' όλα τονίστηκαν οι ευκαιρίες που διανοίγονται, σήμερα, μέσα από τον εκτεταμένο διάλογο που λαμβάνει χώρα σε διεθνές επίπεδο σχετικά με τις συμμετοχικές πρακτικές στον σχεδιασμό, τον τρόπο που προσεγγίζονται οι ευαίσθητες πληθυσμιακά ομάδες (Πομάκοι & Ρομά) και που χτίζεται μία σχέση εμπιστοσύνης ως ένα πρώτο βήμα, ώστε σε δεύτερο χρόνο να συνταχθεί μία ομάδα που θα αποτελείται από ένα πλήρες καταρτισμένο δυναμικό πάνω σε τέτοια ζητήματα και να δημιουργηθεί μία αντίστοιχη πλατφόρμα. Η πολυπλοκότητα της συγκεκριμένης πόλης καθιστά απαραίτητη τη διενέργεια κάποιων πρωτύπων δράσεων, των οποίων σημείο αφετηρίας θα είναι η αναγνώριση των ζητημάτων που ταλαιπωρούν σήμερα τη σχέση πλειονότητας/μειονότητας. Με αυτόν τον τρόπο, το αίσθημα του φόβου, της καχυποψίας και της διστακτικότητας θα παύσει να αποτελεί μία υπόγεια ιστορία και θα ανοίξει στον δημόσιο διάλογο ώστε να προσεγγιστεί από τη βάση του με όρους που θα τίθενται από τα κάτω.

- *Ενδυνάμωση της κοινωνίας των πολιτών μέσω κοινωνικών και κοινοτικών οργανισμών*

Αρχικά, αναφέρθηκε η ανάγκη για την πλήρη αποκατάσταση του δικαιώματος στον ατομικό αυτοπροσδιορισμό, ώστε να υπάρξει και πάλι η δυνατότητα λειτουργίας, με νόμιμο τρόπο, συλλόγων που θα φέρουν το εθνικό ή εθνοτικό πρόσημο. Ένα παράδειγμα θα μπορούσε να είναι ο τουρκικός εμπορικός σύλλογος. Η ύπαρξη ενός τέτοιου συλλόγου έχει την εξής δυναμική. Η ύπαρξη ενός τέτοιου συλλόγου έχει την εξής δυναμική. Αρχικά, με τη χρήση του όρου 'τουρκικός', ουσιαστικά, τα άτομα εκπροσωπούνται στον δημόσιο διάλογο με τον τρόπο που οι ίδιοι αισθάνονται και αυτοπροσδιορίζονται, απαραίτητη προϋπόθεση για τη μετέπειτα συμμετοχή τους σε άλλες δράσεις με ισότιμους όρους. Παράλληλα, η χρήση του όρου εμπορικός διανοίγει νέους ορίζοντες για τη συνεργασία με άλλους εμπορικούς συλλόγους της περιοχής. Η συνεργασία σε ένα τέτοιο επίπεδο ενδυναμώνει, από τη μία, την πολιτισμική διάδραση μέσα από κοινές δράσεις των διαφόρων εμπορικών αντιπροσωπειών και δημιουργεί, από την άλλη, τις προϋποθέσεις για τη συνομιλία των εμπορικών αντιπροσωπειών με τις κυβερνητικές αντιπροσωπείες με τους πρώτους να συμμετέχουν με ισότιμο τρόπο και να παρουσιάζονται ως ένα συνεκτικό και αντιπροσωπευτικό σύνολο της κοινωνίας που εκπροσωπούν. Για να γίνει κάτι τέτοιο είναι απαραίτητο να ξεπεραστούν τα ζητήματα εκείνα που προέρχονται από

τις κρατικές αποφάσεις και επιλογές, εξυπηρετούν εθνικά και γεωπολιτικά συμφέροντα και που, όπως συστηματικά, επισημάνθηκε στις συνεντεύξεις, λειτουργούν ως τροχοπέδη για τη συνεκτική λειτουργία της πόλης.

- *Διευκόλυνση πολιτισμικών συνδέσεων, και αύξηση της ικανότητας αποδοχής νέων ομάδων σε μία ανοιχτή κοινωνία των πολιτών*

Τέλος, τονίστηκε η ανάγκη για τη δημιουργία ενός πανεπιστημίου το οποίο θα αποτελεί εκπαιδευτικό και σύγχρονο ίδρυμα το οποίο θα αποτελέσει πόλο έλξης τόσο σε διαβαλκανικό επίπεδο όσο και σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο. Η στρατηγική θέση της Κομοτηνής στον βαλκανικό χώρο προσδίδει πολλές δυνατότητες σε ένα τέτοιο εγχείρημα. Είναι σημαντικό, επίσης, να χτιστούν σχέσεις και συνεργασίες με τα πανεπιστήμια της γείτονας χώρας (Τουρκίας) σε επίσημο επίπεδο (σε ατομικό συμβαίνει ήδη μέσα από προσωπικές γνωριμίες και φιλίες), ξεπερνώντας τη γενικότερη διστακτικότητα που υπάρχει προς τη σύναψη ελληνοτουρκικών συνεργασιών, ώστε να δημιουργηθεί το έδαφος για τη διοργάνωση κοινών συνεδρίων και συγγραφικών έργων προς τον επαναπροσδιορισμό του κυρίαρχου διακρατικού αφηγήματος μέσα από μία επιστημονική προσέγγιση.

5.ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην παρούσα διπλωματική εργασία επιχειρείται μία διεπιστημονική προσέγγιση μελέτης των γεωπολιτικά φορτισμένων πόλεων του Βαλκανικού χώρου και, συγκεκριμένα, της Κομοτηνής. Διερευνώνται οι παράγοντες οι οποίοι συμβάλλουν στον μετασχηματισμό του αστικού του χώρου, ο ρόλος των πρακτικών που υιοθετούνται κατά τον πολεοδομικό σχεδιασμό και οι πολλαπλές πτυχές οι οποίες διαμορφώνουν το αστικό βίωμα των διαφόρων πληθυσμιακών ομάδων σε αυτές. Σκοπός είναι η κατανόηση της αλληλεπίδρασης της αστικής και γεωπολιτικής κλίμακας και η διερεύνηση του χωρικού τους αποτυπώματος στον αστικό χώρο.

Η παρουσία μιας ισχυρής, πληθυσμιακά, μουσουλμανικής μειονότητας στη ΔΘ κατεύθυνε, σε αρχικό στάδιο, την παρούσα έρευνα στη διερεύνηση θεωρητικών εργαλείων στο θεωρητικό πεδίο της πολυπολιτισμικής θεωρίας. Ανεξάρτητα από την πολυσημία, που όπως επισημάνθηκε, χαρακτηρίζει τις θεωρίες της πολυπολιτισμικότητας, η συνεισφορά των απόψεων που διατυπώθηκαν από τους διάφορους εκφραστές της έγκειται στο γεγονός ότι μέσα από αυτές τέθηκαν οι βάσεις ώστε να ανοίξει ένας νέος διάλογος σε επίπεδο πολιτικών επιστημών σχετικά με το μειονοτικό ζήτημα. Η νέα, αυτή, συζήτηση ανέδειξε τη μεταστροφή προς την ιδέα μιας πλουραλιστικής κοινωνίας, η οποία θα ενθαρρύνει τον *διαπολιτισμικό διάλογο* και τη *δημοκρατική συμμετοχή* όλων των πολιτών ως επιτακτική ανάγκη και επαναπροσδιόρισε έννοιες όπως αυτή του σεβασμού, της ισότητας και της αναγνώρισης και συμπερίληψης της διαφορετικότητας.

Ο παραπάνω διάλογος που ξεκίνησε στα τέλη του 20^{ου} αι, στο πεδίο των πολιτικών επιστημών με σκοπό να απαντήσει στο ερώτημα του *πώς θα μπορούσαμε να ζήσουμε μαζί* είχε, ιδιαιτέρως, σημαντικές προεκτάσεις και στο πεδίο των αστικών επιστημών, με πολλά από τα εργαλεία που χρησιμοποιούσε να παρουσιάζουν δυνατότητες πρακτικής εφαρμογής στις διαδικασίες μελέτης και παραγωγής του αστικού χώρου των πολυπολιτισμικών πόλεων. Σε ένα δεύτερο, λοιπόν, στάδιο, διερευνήθηκαν οι ενδεχόμενες συνδέσεις των πολυπολιτισμικών με των αστικών θεωριών. Από αυτή τη διαδικασία προέκυψε πως *το δικαίωμα στη διαφορά* και *το δικαίωμα στην πόλη* οφείλουν να εκλαμβάνονται από κοινού ως ο βασικός στόχος του πολεοδομικού σχεδιασμού στις πόλεις με υψηλά ποσοστά πολιτισμικής ποικιλομορφίας.

Όσον αφορά στη μελέτη περίπτωσης, κατά την παραδοχή πως η ιδιόμορφη γεωγραφική θέση, γεωστρατηγικού χαρακτήρα, της ΔΘ στον Βαλκανικό χώρο, σε συνδυασμό με την

παρουσία της ΜΜΘ, η οποία λειτουργεί ως γεωπολιτική συνιστώσα αντανακλώντας τις διμερείς σχέσεις Ελλάδας-Τουρκίας σε κάθε ιστορική συγκυρία, καθιστούν την πόλη της Κομοτηνής παράγωγο μιας πολυδύναμης διαδικασίας σε πολλαπλές κλίμακες, αναδείχθηκε η αναγκαιότητα μετατόπισης των θεωρητικών αναζητήσεων στα πεδία της βαλκανικής ιστοριογραφίας και της αστικής γεωπολιτικής.

Οι παραπάνω θεωρητικές αναζητήσεις έθεσαν, αναμφίβολα, τις βάσεις για μία διαφοροποιημένη προσέγγιση στη μελέτη μιας γεωπολιτικά φορτισμένης πόλης του Βαλκανικού χώρου, της Κομοτηνής.

Συνθέτοντας το γεωπολιτικό πλαίσιο της Κομοτηνής αναδείχτηκαν ορισμένα ιστορικά σημεία τομής. Το πρώτο αφορά στην υπογραφή της ΣτΛ, που σήμανε τη λήξη του ελληνοτουρκικού πολέμου στις αρχές του 20^{ου} αι, σύμφωνα με την οποία εδραιώθηκε η παρουσία της ΜΜΘ στην πόλη της Κομοτηνής. Ως επόμενο σημείο τομής χαρακτηρίστηκε το Κυπριακό ζήτημα που έχει τις απαρχές του στη δεκαετία του '50 και έκτοτε δρα ως γεωπολιτική συνιστώσα με έντονη μετασχηματιστική δυναμική, η οποία άλλοτε με άμεσο και άλλοτε με έμμεσο τρόπο, επιδρά στην αστική εξέλιξη της πόλης και στους όρους συνύπαρξης πλειονότητας/μειονότητας σε αστικό επίπεδο. Μία τελευταία ιστορική τομή αποτελεί η δεκαετία του '90 με τη θέσπιση της Ισονομίας & Ισοπολιτείας, σύμφωνα με την οποία παύουν να ισχύουν τα περιοριστικά μέτρα, που είχαν εφαρμοστεί τις προηγούμενες δεκαετίες στα πλαίσια μιας πολιτικής των αντιποίνων που απέρρευε άμεσα από τις εξελίξεις στο Κυπριακό και τίθενται οι νέοι όροι προς τη συν-ζωή πλειονότητας και μειονότητας στην πόλη της Κομοτηνής. Ο 20^{ος} αι αποτελεί, αναμφίβολα μία σκοτεινή εποχή για την πόλη της Κομοτηνής, ο οποίος ναι μεν θέτει, στα τέλη του, τους όρους προς την ειρηνική συνύπαρξη το οποίο συνεχίζεται μέχρι και σήμερα, αλλά, παράλληλα, παγιώνει και ένα καθεστώς υπόκωφης έντασης (όχι σύγκρουσης), αμφισβήτησης, φόβου, καχυποψίας και διστακτικότητας οι επιπτώσεις του οποίου διερευνώνται στην παρούσα έρευνα.

Στο πλαίσιο αυτό διενεργήθηκε επιτόπια έρευνα στην περιοχή αναφοράς, όπου πραγματοποιήθηκαν ημι-δομημένες συνεντεύξεις με κατοίκους, εκπροσώπους της ΜΜΘ (Τουρκογενείς), εκπροσώπους των δημοτικών και περιφερειακών αρχών και της ακαδημαϊκής κοινότητας. Με τη χρήση των εργαλείων που αποκτήθηκαν από το θεωρητικό πεδίο της αστικής γεωπολιτικής καταλήγουμε στα παρακάτω συμπεράσματα.

Ένα πρώτο εργαλείο είναι η εθνογραφική παρατήρηση της χρήσης του αστικού χώρου και, κυρίως, του δημόσιου χώρου, από τις διάφορες εθνοπολιτισμικές ομάδες, στα πλαίσια της καθημερινής αστικής γεωπολιτικής προσέγγισης. Δεδομένων των περιορισμών που επιβλήθηκαν ως απόρροια της έξαρσης του COVID-19 κατά τη διάρκεια εκπόνησης της παρούσας διπλωματικής εργασίας, η μετακίνηση προς την περιοχή αναφοράς ήταν για ένα μεγάλο διάστημα ανέφικτη, καθιστώντας αδύνατο να διερευνηθεί η ένταση και ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιούνται οι αστικοί δημόσιοι χώροι ως απόρροια της συστηματικής παρατήρησης. Ως εκ τούτου, τα δεδομένα αυτά προέκυψαν μέσα από το βλέμμα και τις υποκειμενικές απόψεις των κατοίκων/ερωτηθέντων που συμμετείχαν στην ποιοτική έρευνα. Μέσα από αυτή τη διαδικασία αναδείχτηκε η εθνο-θρησκευτική κατανομή του πληθυσμού στα διάφορα αστικά υποσύνολα της πόλης. Στην Κομοτηνή, σήμερα, παρατηρείται, σαφέστατα, η χωρική οργάνωση του πληθυσμού στις γειτονιές της σύμφωνα με το εθνο-θρησκευτικό κριτήριο. Έτσι, υπάρχουν αμιγώς μουσουλμανικές γειτονιές (βόρειο τμήμα), συνοικισμοί Πομάκων, δύο συνοικισμοί Ρομά, αμιγώς χριστιανικές γειτονιές (νότιο τμήμα), ένας συνοικισμός Ελλήνων παλιννοστούντων (ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ) και κάποιες λίγες μικτές γειτονιές (κυρίως στο κεντρικό τμήμα). Όσον αφορά στην κεντρική πλατεία της Κομοτηνής δεν χαρακτηρίστηκε ως το βασικό σημείο πολιτισμικής διάδρασης. Τόσο το μέγεθος όσο και η κεντρικότητα της δεν λειτουργούν ως *εκ φύσεως υπηρέτες μιας πολυπολιτισμικής δέσμευσης* (Amin, 2002). Συμπερασματικά προκύπτει πως οι αισθητικές και αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις που έλαβαν χώρα μετά το 2000 δεν συνάδουν με τις ανάγκες του πολιτισμικά ποικιλόμορφου πληθυσμού της πόλης. Ο μονοσήμαντος συσχετισμός των λειτουργιών της Πλατείας Ειρήνης με τον τομέα της εστίασης σε συνδυασμό με την αισθητή μείωση του πρασίνου στο Άλσος Αγίας Παρασκευής δεν αντανακλά τα μοτίβα κοινωνικής ζωής ενός μεγάλου μέρους της μειονότητας, κυρίως του πιο συντηρητικού (ιδίως των γυναικών). Αντίστροφα, η κεντρική αγορά της Ερμού χαρακτηρίστηκε ως μία, πράγματι, μικτή αγορά τόσο σε επίπεδο καταστημάτων όσο και σε επίπεδο επισκεπτών. Το σχολείο και το πανεπιστήμιο δημιουργούν, επίσης, ένα πρόσφορο έδαφος για την πολιτισμική διάδραση των νεότερων μελών της πλειονότητας και της μειονότητας. Σύμφωνα με τα παραπάνω, θα λέγαμε πως είναι περισσότερο η ανάγκη για κάλυψη των βασικών αναγκών που λειτουργεί ως διαπολιτισμική γέφυρα, παρά κάποια οργανωμένη αστική παρέμβαση προς την κατεύθυνση αυτή. Το γεγονός αυτό, βέβαια, δεν θεωρείται σε καμία περίπτωση δευτερεύον καθώς, όπως προκύπτει και από το θεωρητικό σκέλος οι κοινές καθημερινές ανάγκες και επιθυμίες δύνανται να

δημιουργήσουν το περιβάλλον εκείνο μέσα στο οποίο επιτυγχάνεται η διαπραγμάτευση της διαφοράς και οι διαφορετικές κοινότητες οικειοποιούνται από κοινού τον χώρο.

Ένα άλλο εργαλείο ανάγνωσης, κατανόησης και ερμηνείας του αστικού χώρου της Κομοτηνής, προκύπτει από την προσέγγιση της *ειρηνικής αστικής γεωπολιτικής*. Η αντίληψη της ειρηνικής συμβίωσης, ως μία διαδικασία δυναμική και μετασχηματιστική η οποία διαμορφώνει και διαμορφώνεται από τον χώρο, δεν εντοπίστηκε στους αρμόδιους φορείς του ελληνικού κράτους. Συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε πως η αντίληψη των ελληνικών αρχών - τόσο σε επίπεδο τοπικής αυτοδιοίκησης, όσο και σε περιφερειακό επίπεδο – εγκλωβίζεται στα στενά όρια της εξίσωσης της ειρηνικής συμβίωσης με την απουσία πολέμου ή κάποιας άλλης συγκρουσιακής κατάστασης. Η ειρηνική συμβίωση παρουσιάστηκε, σε αυτό το πλαίσιο, ως μία κεκτημένη συνθήκη στον παροντικό χρόνο και ως μία μεταβλητή, απόλυτα εξαρτώμενη, με παθητικό τρόπο, από τις εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα σε εθνικό και διακρατικό επίπεδο. Αντίστροφα, η δυναμική προσέγγιση της ειρηνικής συμβίωσης αποδόθηκε από την πλειοψηφία των υπόλοιπων ερωτηθέντων (κυρίως των κατοίκων). Ωστόσο, δεν εντοπίζονται σύμφωνα με τους τελευταίους χώροι στην πόλη της Κομοτηνής στους οποίους να επιδιώκονται και να επιτυγχάνονται οι διακοινοτικές σχέσεις και η διαπολιτισμική συνεργασία, εκτός από ορισμένες περιπτώσεις που αυτό προκύπτει από κάποια ατομική πρωτοβουλία. Ως τέτοια παραδείγματα μικρής κλίμακας μεν, αλλά με σημαντικό χωρικό και κοινωνικό αποτύπωμα δε, σημειώθηκαν ένα παλιό καφενείο και ένα διαπολιτισμικό μουσικό συγκρότημα τα οποία φαίνεται να λειτούργησαν και να λειτουργούν με σαφή μετασχηματιστικό ρόλο στη διαμόρφωση του αστικού βιώματος, επαναπροσδιορίζοντας τους όρους διαπραγμάτευσης της διαφοράς στον χώρο. Συνεπώς, αυτό που αναδεικνύεται ως καίριο ζήτημα, σε αυτό το σημείο, είναι η απουσία χάραξης και εφαρμογής πολιτικών από τους αρμόδιους φορείς προς την κατεύθυνση δημιουργίας χώρων στους οποίους θα επιτυγχάνονται οι διακοινοτικές σχέσεις και η συνεργασία. Δεν θα μπορούσε να παραλειφθεί, ωστόσο, η ενεργός συμμετοχή των εκλεγμένων αντιπροσώπων της ΜΜΘ σε όλα τα διοικητικά επίπεδα. Σαφέστατα στους χώρους αυτούς, η συνεργασία πλειονότητας/μειονότητας είναι δεδομένη. Αυτό δεν αμφισβητείται με κανέναν τρόπο αλλά, ταυτόχρονα, δεν συνεπάγεται την ολοκλήρωση των στόχων που οφείλει να θέτει μία πολυπολιτισμική κοινωνία ως προς τα ζητήματα ισότητας. Αρκεί να αναλογιστεί κανείς τους τρεις άξονες που θέτει η Fraser (2007) προς την κατάκτηση της ισότητας –

εκπροσώπηση, αναγνώριση, αναδιανομή - για να αντιληφθεί την πολυπλοκότητα του παρόντος εγχειρήματος.

Η εκπροσώπηση και συμμετοχή στο κοινωνικο-πολιτικό γίνεσθαι αποτελεί δικαίωμα του μειονοτικού πληθυσμού που ασκείται έμπρακτα στην περίπτωση της ΔΘ σύμφωνα με την πολιτική της Ισονομίας & Ισοπολιτείας η οποία τέθηκε σε εφαρμογή στα τέλη του 20^{ου} αι. Η αναγνώριση άπτεται ζητημάτων ταυτότητας και αυτοπροσδιορισμού και αφορά στον τρόπο με τον τρόπο διαμεσολαβούνται στον χώρο. Οι ταυτότητες, κατά τη Fraser, θα πρέπει να υιοθετούνται και να αποδίδονται στα άτομα μέσα από διαδικασίες από-τα-κάτω. Προφανώς η τοποθέτηση αυτή δεν υιοθετείται με τρόπο που να υποδηλώνει την καταπάτηση των ρυθμίσεων της ΣτΛ, σύμφωνα με την οποία η συλλογική ταυτότητα της μειονότητας είναι η μουσουλμανική, καθώς ένας τέτοιος σχολιασμός δεν συγκαταλέγεται στις ερευνητικές αναζητήσεις της παρούσας έρευνας. Ωστόσο, η αναγνώριση, στα πλαίσια της παρούσας έρευνας, αφορά στο δικαίωμα έκφρασης της διαφορετικής ταυτότητας (εκείνης που επιθυμούν να έχουν τα άμεσα εμπλεκόμενα άτομα, της μειονότητας στη συγκεκριμένη περίπτωση) στον χώρο κάτι το οποίο φαίνεται να καταπατάται από τη δεκαετία του '80 κι έπειτα, με την απαγόρευση λειτουργίας συλλόγων που φέρουν τον όρο τουρκικός στην επιγραφή τους. Τέλος, η αναδιανομή σχετίζεται με την αναδιανομή των πόρων με ισότιμο τρόπο σε όλες τις πληθυσμιακές ομάδες. Η αναπτυξιακή καθυστέρηση των μουσουλμανικών γειτονιών της Κομοτηνής, να μεν απορρέει από τις αστοχίες στον σχεδιασμό και τους περιορισμούς κατά της ΜΜΘ, που έλαβαν χώρα τον 20^ο αι, ωστόσο, διανύοντας πλέον την τρίτη δεκαετία του 21^ο αι, η συντήρηση της κατάστασης αυτής δημιουργεί πολλαπλά ερωτηματικά σε σχέση με τους πόρους που διατίθενται, σήμερα, προς την αναδιαμόρφωση αυτών.

Ως προς τον τρόπο που αποτυπώθηκαν οι κρατικές πολιτικές στην πόλη της Κομοτηνής, η κατεύθυνση που προτείνει ο Rokem προς τη διερεύνηση του ιστορικού και νομοθετικού πλαισίου των αστικών φαινομένων έριξε, πράγματι, πολύ φως στην παρούσα μελέτη περίπτωσης. Η παράλληλη διερεύνηση του αστικού φαινομένου του χωρικού διαχωρισμού που προέκυψε στα πλαίσια της αρχικής μας παραδοχής, με εκείνο της αστικής κινητικότητας επαναπροσδιόρισε την αρχική μας υπόθεση. Αναλυτικότερα, αυτό που ερμηνεύει καλύτερα τη σημερινή εικόνα της πόλης είναι το αστικό φαινόμενο του group clustering, όπως έχει προσδιοριστεί από τη Young (1999). Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι η συντήρηση του εθνο-θρησκευτικού πρόσημου στις περισσότερες από

τις γειτονιές της Κομοτηνής προκύπτει σε μεγάλο βαθμό από την προσωπική επιθυμία των ατόμων να διαμένουν πλησίον με τους οικείους τους. Με άλλα λόγια τα άτομα δεν επιθυμούν να μετεγκατασταθούν σε κάποιο άλλο σημείο της πόλης στο οποίο να μην τους επιτρέπεται. Βέβαια, οι διαπιστώσεις αυτές αφορούν στη χρονική περίοδο που ξεκινά από τη δεκαετία του '90 και μετά, όταν η αστική κινητικότητα αποτελεί, πλέον, ρεαλιστική συνθήκη καθότι πριν εξαιτίας των περιοριστικών μέτρων ήταν ανέφικτη. Στο πλαίσιο αυτής της αναζήτησης, προέκυψε ότι τα άτομα της ΜΜΘ μπορούν πλέον να πάνε όπου θέλουν, και υπό αυτή την έννοια το δεδομένο που προκύπτει είναι ότι δεν θέλουν, το οποίο στα πλαίσια της ποιοτικής έρευνας αναδείχθηκε ως ένα ξεκάθαρα πολυπαραγοντικό φαινόμενο και ανέδειξε, παράλληλα, τα άυλα όρια που ορθώνονται μέσα στην πόλη. Τα όρια αυτά δομούνται πάνω στο αίσθημα της αμφισβήτησης, του φόβου και της καχυποψίας έναντι των κακίθων, αλλά και της πίκρας, από πλευράς της ΜΜΘ ως προς την αντιμετώπιση που είχε από την ελληνική πολιτεία κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αι. Η ήπια, αλλά διαχρονική επίδραση των γεωπολιτικών εξελίξεων στην πόλη της Κομοτηνής αναφέρθηκε ως το βασικό όριο το οποίο ορθώνεται τόσο σε χωρικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Η θρησκεία και η γλώσσα, συνεπώς, λειτουργούν δευτερευόντως, πλέον, με την πρώτη να χάνει τη δυναμική της σε συνδυασμό με τον εκσυγχρονισμό της μειονότητας και τη δεύτερη να λειτουργεί περισσότερο ως αντανάκλαση της μακράς περιόδου των περιορισμών, στην οποία αποδίδεται ο σημαντικός αριθμός που δεν μιλά την ελληνική γλώσσα αλλά και ως διαμεσολαβητής των τουρκικών επιδιώξεων μέσα από τη συντήρηση της κατάστασης αυτής.

Προφανώς, η ένταση και ο τρόπος που τα παραπάνω συμπεράσματα αφορούν στις τρεις επιμέρους υποκατηγορίες της μειονότητας (Τουρκογενείς, Πομάκοι, Ρομά) διαφέρει και θα πρέπει να μελετηθεί διεξοδικά, πράγμα που δεν συμπεριλαμβάνεται στην παρούσα μελέτη δεδομένης της περιορισμένης έκτασής της. Θεωρείται χρήσιμο να γνωστοποιηθεί ότι οι ερωτηθέντες/μέλη της ΜΜΘ προέρχονται από την πληθυσμιακή ομάδα των Τουρκογενών, ώστε να υπάρξει και η αντίστοιχη αξιολόγηση των συμπερασμάτων.

Εν συνεχεία, τα εργαλεία που προέκυψαν από το πεδίο της αστικής γεωπολιτικής ανέδειξαν πολλαπλές πτυχές της καθημερινής συμβίωσης πλειονότητας/μειονότητας τα οποία δύνανται να συνεισφέρουν στο που πρέπει κανείς να αναζητήσει τα προβλήματα σήμερα στην πόλη, προς ποιες κατευθύνσεις θα πρέπει να αναζητήσει τις λύσεις, αλλά και ποιος θα πρέπει να είναι ο καινούριος διάλογος γύρω από τα ζητήματα παραγωγής του αστικού χώρου. Ο πολυπολιτισμικός σχεδιασμός αποτελεί, αναμφίβολα, μία καλή

πρακτική η οποία διανοίγει αρκετές δυνατότητες, με τα εργαλεία που προτείνει για μία Κοσμοπολίτικη ανάπτυξη της πόλης. Η εστίαση στα ζητήματα της σωστής ιχνηλάτησης των προβλημάτων αλλά και στις δομές συμμετοχικότητας και συμπερίληψης, όπως προέκυψαν από τα διεθνή παραδείγματα πολυπολιτισμικών και διαιρεμένων πόλεων, αποτελεί και για την περίπτωση της Κομοτηνής τη βάση για τον μετασχηματισμό των αστικών πρακτικών από πλευράς των αρμόδιων φορέων.

Τέλος, μέσα από τη διεθνή εμπειρία αναδείχθηκε μία σειρά από χρήσιμα εργαλεία και διαφοροποιημένες προσεγγίσεις και πρακτικές σχετικά με τις διαδικασίες παραγωγής του αστικού χώρου. Οι διαφορές των ελληνικών πόλεων σε σχέση με αυτές που μελετήθηκαν είναι κομβικές τόσο ως προς το μέγεθος όσο και ως προς το κοινωνικό, πολιτικό, ιστορικό, γεωπολιτικό πλαίσιο στο οποίο εντοπίζονται. Παρ' όλα αυτά η διερεύνηση των διαφορετικών φαινομένων αστικής διαίρεσης που εμφανίζονται στη Βηρυτό, την Ιερουσαλήμ και τη Λευκωσία και η πολυπολιτισμική προσέγγιση που εφαρμόστηκε, στις περιπτώσεις των πολυπολιτισμικών πόλεων του Καναδά, της Αμερικής και της Αυστραλίας ως προς τα ζητήματα του πολεοδομικού σχεδιασμού και της χάραξης αστικών πολιτικών δημιουργεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορεί να διερευνηθεί η απάντηση στο εξής καίριο ερώτημα: *πώς από τη διαίρεση μπορούμε να φτάσουμε στην πολυπολιτισμικότητα;* Η πόλη της Κομοτηνής, αναμφίβολα εντάσσεται σε αυτό το πλαίσιο συζήτησης με φαινόμενα αστικής διαίρεσης που θυμίζουν περισσότερο την περίπτωση της Βηρυτού και πολύ λιγότερο της Ιερουσαλήμ και πόσο μάλλον της Λευκωσίας. Επιπρόσθετα, εντάσσεται στη συζήτηση αυτή καθότι οι πρακτικές που υιοθετούνται στα παραδείγματα των πολυπολιτισμικών πόλεων που επισημάνθηκαν παραπάνω δεν μπορούν παρά να φανούν χρήσιμα για την υιοθέτηση μιας διαφοροποιημένης προσέγγισης όσον αφορά στα ζητήματα του πολεοδομικού σχεδιασμού, των αστικών παρεμβάσεων και της χάραξης των αστικών πολιτικών, συνολικά.

Κλείνοντας, αξίζει να αναφέρουμε πως η προσέγγιση και μελέτη της Κομοτηνής ως μία πόλη διαιρεμένη, όχι με την έννοια της ύπαρξης κάποιου αυστηρού φυσικού ορίου στον χώρο αλλά με την έννοια της ύπαρξης ήπιων μορφών διαίρεσης που αναφέρθηκαν παραπάνω δεν αποσκοπεί να πολώσει τη φαινομενικά ειρηνική συμβίωση που υποστήριξαν όλοι εκ των ερωτηθέντων ότι λαμβάνει χώρα. Αντίθετα, αποσκοπεί στον εντοπισμό εκείνων των δυναμικών που δρουν υπόγεια οι οποίες αποτελούν, πλέον, περισσότερο κληροδότημα ενός πολυτάραχου παρελθόντος παρά επικαιρότητα, ώστε να

ανοίξει ένας νέος διάλογος προς την κατάρριψη του κυρίαρχου γεωπολιτικού αφηγήματος που προκύπτει από τις διμερείς σχέσεις των δύο άμεσα εμπλεκόμενων γεωπολιτικών φορέων εξουσίας και τη δημιουργία μιας ισχυρής αστικής ταυτότητας δομημένης πάνω στη συν-ζωή η οποία θα ανοίξει τον δρόμο προς την αστική ανάπτυξη της Κομοτηνής.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Aarbakke, V., 2000. *The Muslim Minority of Greek Thrace*, Διδακτορική Διατριβή, s.l.: University Of Bergen.
- Agnew, J., 2007. No Borders, No Nations: Making Greece in Macedonia. *Annals of the Association of American Geographers* 97(2), pp. 398-422.
- Alexander, J. C., 2001. Theorizing the "Modes of Incorporation": Assimilation, Hyphenation, and Multiculturalism as Varieties of Civil Participation. *Sociological Theory* 19(3), pp. 237-249.
- Amin, A., 2002. Ethnicity and the multicultural city: living with diversity. *Environment and Planning A*, vol 34, pp. 959-980.
- Amin, A. & Thrift, N., 2002. Cities and Ethnicities. *Ethnicities*, September, pp. 291-300.
- Anderson, J., 2008. *From Empires to Ethno-National Conflicts: A framework for studying 'divided cities' in 'contested states'- Part I*. Working Paper Series επιμ. Queens University Belfast: s.n.
- Bădescu, G., 2018. Post-War Reconstruction in Contested Cities: Comparing Urban Outcomes in Sarajevo and Beirut. Στο: J. Rokem & C. Boano, επιμ. *Urban Geopolitics: Rethinking Planning in Contested Cities*. London and New York: Routledge, pp. 33-48.
- Bahcheli, T., 1987. The Muslim-Turkism community in Greece: problems and prospects. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 8:1, pp. 109-120.
- Bollens, S. A., 2000. *On Narrow Ground: Urban Policy and Ethnic Conflict in Jerusalem and Belfast*. Albany: State University of New York Press.
- Bollens, S. A., 2001. Role of Public Policy in Deeply Divided Cities: Belfast, Jerusalem, and Johannesburg. Στο: T. Sisk & I. Koryakov, επιμ. *Democracy At The Local Level: The International IDEA Handbook on Participation, Representation, Conflict Management, and Governance*. Stockholm: Institute for Democracy and Electoral Assistance., pp. 82-89.
- Bourgeault, I. L., 2012, vol 7. Critical Issues in the Funding of Qualitative Research. *Journal of Ethnographic & Qualitative Research*, pp. 1-7.
- Braun, V. & Clarke, V., 2006. Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, (3), pp. 77-101.
- Caner, G. & Bölen, F., 2014. Multiculturalism versus Division: Socio-Spatial Transformations and the City. Στο: A. Milne & D. Mansour, επιμ. *Negotiating Boundaries in Multicultural Societies*. Oxford: Inter-disciplinary Press, pp. 101-121.
- CE, 2016. *Factsheet on the Framework Convention for the Protection of National Minorities*. [Ηλεκτρονικό]
Available at: <https://www.coe.int/en/web/minorities/at-a-glance>
[Πρόσβαση 15 12 2020].
- Chorianopoulos, I., Tsetsiou, I. & Petracou, E., 2014. Revisiting the EU's social exclusion discourse: Residential segregation, Greek Roma and the participatory governance lock in. *Geoforum* (55), 26 06, pp. 100-109.

- Chousein, A., 2005. *Continuities and changes in the minority policy of Greece: the case of Western Thrace*. Ankara: Department of International Relations.
- Conflict in Cities, 2012. *Sharing Space in Divided Cities*. [Ηλεκτρονικό]
Available at: <https://www.urbanconflicts.arct.cam.ac.uk/system/files/documents/briefing-paper-4.pdf>
[Πρόσβαση 05 16 2021].
- Conflict in Cities, 2012. *Urban Conflicts from Local to Global*. [Ηλεκτρονικό]
Available at: <https://www.urbanconflicts.arct.cam.ac.uk/system/files/documents/briefing-paper-10.pdf>
[Πρόσβαση 25 04 2021].
- CSCE, 1996. *Turkish Minority in Western Thrace*. Washington, DC, 104th Congress, 2nd session,.
- CSCE, 1996. *Turkish Minority in Western Thrace, A Briefing Paper of the Commission on Security and Cooperation in Europe (CSCE)*. [Ηλεκτρονικό]
Available at: <https://www.csce.gov>
[Πρόσβαση 16 06 2021].
- Eisner, E. W., 1991. *The enlightened eye. Qualitative Inquiry and the Enhancement of Educational Practice*. New York: Macmillan.
- EUMC, 2002. *Summary Report on Islamophobia Summary Report on Islamophobia in the EU after 11 September 2001*, Vienna: Centre for the Study of Islam and Christian-Muslim Relations, Department of Theology. The University of Birmingham.
- Fainstein, S. S., 2005. Planning Theory and the City. *Journal of Planning Education and Research* 25:2, 01 December, pp. 121-130.
- Fenster, T., 2004. *The Global City and the Holy City: Narratives on Knowledge, Planning and Diversity*. London: Pearson.
- Fincher, R., Iveson, K., Leitner, H. & Preston, V., 2014. Planning in the multicultural city: Celebrating diversity or reinforcing difference?. *Progress in Planning* 92, pp. 1-55.
- Flyvberg, B., 2006. Five Misunderstandings About Case-Study Research. *Qualitative Inquiry*, vol.12 (2), April, pp. 219-245.
- Fraser, N., 2007. Re-framing justice in a globalizing world. Στο: T. Lovell, επιμ. *(Mis)recognition, Social Inequality and Social Justice*. New York: Routledge, pp. 17-35.
- Fraser, N., 2009. Social justice in the age of identity politics: redistribution, recognition, and participation. Στο: G. Henderson & M. Waterstone, επιμ. *Geographic Thought: A praxis perspective*. New York: Routledge, pp. 72-90.
- Fregonese, S., 2012. Urban Geopolitics 8 Years on. Hybrid Sovereignities, the Everyday, and Geographies of Peace. *Geography Compass* 6/5, pp. 290-303.
- Fregonese, S., 2018. Forward. Στο: J. Rokem & C. Boano, επιμ. *Urban Geopolitics: Rethinking Planning in Contested Cities*. London and New York: Routledge, pp. 5-10.
- Gaffikin, F. & Morrissey, M., 2011. *Planning in Divided Cities: Collaborative Shaping of Contested Space*. Chichester: Wiley-Blackwell.

- Genberg, D., 2002. Borders and boundaries in post-war Beirut. Στο: A. Erdentug & F. Colombijn, επιμ. *Urban Ethnic Encounters: The spatial consequences*. London: Routledge, pp. 81-96.
- Graham, S., 2004a. Cities as Strategic Sites: Place Annihilation and Urban Geopolitics. Στο: S. Graham, επιμ. *Cities, War and Terrorism*. Oxford: Blackwell, pp. 31-53.
- Graham, S., 2004b. *Cities, war and terrorism*. Oxford: Blackwell.
- Graham, S., 2004c. Postmortem city. *City*, 8(2), pp. 165-196.
- Harvey, D., 2013. *Εξεγερμένες Πόλεις: Από το δικαίωμα στην πόλη στην επανάσταση της πόλης*. 1η επιμ. Αθήνα: ΚΨΜ.
- Hellyer, H., 2006. Muslims and Multiculturalism in the European Union. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 26(3), pp. 329-351.
- Hellyer, H., 2009. *Muslims of Europe. The 'Other' Europeans*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Holloway, I. & Todres, L., 2003. The status of method: flexibility, consistency and coherence. *Qualitative Research*, vol. 3(3), pp. 345-357.
- Keith, M., 2005. Introduction: Globalisation, urbanism and cosmopolitanism fever. Στο: M. Keith, επιμ. *After the Cosmopolitan? Multicultural cities and the future of racism*. New York: Routledge, pp. 1-22.
- Kettani, M. A., 1980. Muslims in Southern Europe. *Journal of Muslim Minority Affairs*, pp. 145-157.
- Kymlicka, W., 1995. *Multicultural Citizenship. A liberal theory of minority rights*. Oxford: Clarendon Press.
- Kymlicka, W., 2005. *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας. Μία εισαγωγή*. Αθήνα: ΠΟΛΙΣ.
- Lefebvre, H., 1977. *Το δικαίωμα στην πόλη*. μτφ. από γαλλικά από Π. Τουρνικιώτη & Κ. Λωράν Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση.
- Low, S., 1996. The anthropology of cities: imagining and theorizing the city. *Annual Review of Anthropology*, 25, pp. 383-409.
- Luz, N. & Stadler, N., 2018. Urban planning, religious voices and ethnicity in the contested city of Acre: The Lababidi mosque explored. Στο: J. Rokem & C. Boano, επιμ. *Urban Geopolitics: Rethinking Planning in Contested Cities*. London: Routledge, pp. 138-151.
- Massey, D., 1999. Cities in the world. Στο: D. Massey, J. Allen & S. Pile, επιμ. *City Worlds*. London: Routledge, pp. 93-150.
- Mechmet, C., 2012. Urban development of Komotini: Mapping of multiculturalism and social segregation of the urban area. *MEGARON*, 7(1), pp. 15-26.
- Miller, W., 1898. *Travels and Politics in the Near East*. Λονδίνο: T. Fischer Unwin.
- Nagle, J., 2017. Ghosts, Memory, and the Right to the Divided City: Resisting Amnesia in Beirut City Centre. *Antipode*, 49 (1), pp. 149-168.

- Parekh, B. C., 2006. *Rethinking multiculturalism: cultural diversity and political theory (2nd ed.)*. New York: Palgrave Macmillan.
- Pratt, M.-B., 1984. *Identity: Skin, Blood, Heart*. Στο: E. Bulkin, M. Pratt & B. Smith, επιμ. *Yours in Struggle: Three Feminist Perspectives on Anti-Semitism and Racism*. New York: Long Haul Press.
- Qadeer, M. A., 1997. Pluralistic Planning for Multicultural Cities: The Canadian Practice. *Journal of the American Planning Association*, 63:4, pp. 481-494.
- Qadeer, M. A. & Agrawal, S. K., 2011. The Practice of Multicultural Planning in American and Canadian Cities, Vol 20:1. *Canadian Journal of Urban Research*, pp. 132-156.
- Ringelheim, J., 2010. Minority Rights in a Time of Multiculturalism - The Evolving Scope of the Framework Convention on the Protection of National Minorities 10:1. *Human Rights Law Review*, 21 January, pp. 99-128.
- Rokem, J. & Boano, C., 2018. Introduction: Towards Contested Urban Geopolitics on a Global Scale. Στο: J. Rokem & C. Boano, επιμ. *Urban Geopolitics: Rethinking Planning in Contested Cities*. London and New York: Routledge, pp. 1-13.
- Rokem, J. και συν., 2017. Interventions in urban geopolitics. *Political Geography* 61, 15 April, pp. 253-262.
- Safier, M., 1996. The cosmopolitan challenge in cities on the edge of the millennium. *City*, pp. 12-29.
- Samman, K., 2007. *Cities of God and Nationalism: Rome, Mecca, and Jerusalem as Contested Sacred World Cities*. 1st επιμ. New York: Routledge.
- Sandercock, L., 1998. *Towards Cosmopolis. Planning for Multicultural Cities*. Chichester: Wiley.
- Sandercock, L., 2000. Cities of (In)difference and the Challenges for Planning. *The Planning Review*, 01 11, pp. 7-15.
- Sarraf, M., 2015. *Spatiality of Multiculturalism*. Stockholm: Doctoral Thesis, Department of Urban Planning and Environment.
- Silver, H., 2010. Divided Cities in the Middle East. *City & Community*, 9(4), 12, pp. 345-357.
- Taylor, P. j., 1999. Places, Spaces and Macy's: Place-Space Tensions in the Political Geography of Modernities. *Progress in Human Geography* 23(1), pp. 7-26.
- Todorova, M., 2000. *Βαλκάνια: η Δυτική φαντασίωση*. α' έκδοση επιμ. Θεσσαλονίκη: παρατηρητής.
- Tsibiridou, F., 2005. «Comment peut-on être Pomak» en Grèce aujourd'hui?». *Ethnologie Française* 35:2, pp. 291-304.
- URBAN II, 2001. *Υποπρόγραμμα: «Κομοτηνή: Βιώσιμη Πόλη για όλους 2001-2006»*. σ.λ.:Δίοψις ΕΠΕ.
- Viswanathan, L., 2009. 'Postcolonial Planning' and Ethno-Racial Diversity in Toronto: Locating Equity in a Contemporary Planning Context. *Canadian Journal of Urban Research*, 18(1), pp. 162-182.

Young, I. M., 1990. *Justice and the politics of difference*. New Jersey: Princeton University Press.

Young, I. M., 1999. Residential Segregation and Differentiated Citizenship. *Citizenship Studies* 3:2, pp. 237-252.

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

Ακαδημία Αθηνών, 1994. *Η Ανάπτυξη της Θράκης. Προκλήσεις και προοπτικές*. Αθήνα: Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας.

Αλεξανδρής, Α., 1991. Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων, 1923-1955. Στο: Α. Αλεξανδρής & Θ. Βερέμης, επιμ. *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις, 1923-1987*. Αθήνα: Γνώση, pp. 31-172.

Αμερικάνου, Ε. & Εξαρχόπουλος, Π., 2020. *Ο αρχιτέκτονας Χρήστος Γ. Αθανασόπουλος (1938-2020)*. [Ηλεκτρονικό]

Available at: <https://www.archetype.gr/blog/arthro/o-architektonas-christos-g-athanasopoulos-1938-2020>

[Πρόσβαση 06 04 2021].

Βαΐου, Ν. & Χατζημιχάλης, Κ., 2012. *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*. Αθήνα: Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς και Εκδόσεις νήσος.

Βουλή των Ελλήνων, 1992. *Πόρισμα της Διακομματικής Επιτροπής της Βουλής για τη Θράκη και το Αν.Αιγαίο*. [Ηλεκτρονικό]

Available at: <http://www.ipet.gr/vouli/porisma.cfm>

[Πρόσβαση 27 05 2021].

Δαλκαβούκης, Β., 2015. Πολιτισμικές εκφράσεις στην ευρύτερη περιοχή της Ξάνθης. Μια απόπειρα εθνογραφικής προσέγγισης. Στο: Π. Κεραμάρης, Γ. Τζάστας, Ε. Αυγητίδης & Λ. Ηλιόπουλος, επιμ. *Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης*. Κομοτηνή: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, pp. 349-362.

Ζαφείρης, Κ., 2015. Η Θράκη κατά την απογραφή του 1928: μέγεθος και δομή του πληθυσμού. Στο: Π. Κεραμάρης, Γ. Τζάστας, Ε. Αυγητίδης & Λ. Ηλιόπουλος, επιμ. *Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης*. Κομοτηνή: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, pp. 391-420.

Ίσαρη, Φ. & Πουρκός, Μ., 2015. *Ποιοτική μεθοδολογία έρευνας*. [ηλεκτρ.βιβλίο]. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/5826> επιμ. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.

Καλαντζής, Γ. Ξ., 2008. Η απογραφή των πληθυσμών της δυτικής Θράκης από το διασυμμαχικό καθεστώς το 1919. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Τομ.15*, pp. 337-354.

Καραδήμου-Γερολύμπου, Α., 1989. Μεταρρυθμιστικές αντιλήψεις στην οργάνωση των αστικών χώρων, 1917-1920. *Σύγχρονα Θέματα, (39)*, pp. 55-60.

Καραδήμου-Γερολύμπου, Α. & Παπαμίχος, Ν., 1992. Ρύθμιση του χώρου: Πολιτικές Πρωτοβουλίες και Θεσμικές Ρυθμίσεις. Στο: Γ. Μαυρογορδάτος & Χ. Χατζηιωσήφ, επιμ.

Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, pp. 113-132.

Κατσιμίγας, Κ., 2006. *Πολεοδομική οργάνωση και ιστορική εξέλιξη της Κομοτηνής*, Κομοτηνή και ευρύτερος χώρος (παρελθόν - παρόν-μέλλον). Επιστημονικό Συνέδριο Πρακτικά, Κομοτηνή, Εταιρεία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής.

Κατσιμίγας, Κ., χ.χ. Πολεοδομική και Ιστορική εξέλιξη της Κομοτηνής. Στο: s.l.:s.n.

Κηπουρός, Σ. & Κιοσσές, Ι., 2003. *Κοινωνικές Συνιστώσες και Πολεοδομική Πραγματικότητα Στους Μειονοτικούς Οικισμούς της Θράκης, Διπλωματική Εργασία*, Βόλος: ΤΜΧΠΠΑ.

Κουτσούκος, Β., 2012. *Από την αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος: χωρικές όψεις της ενσωμάτωσης της Θράκης*. Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης - Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

Κουτσούκος, Β., 2015. Το πλαίσιο έφαρμογής τής προσφυγικής εγκατάστασης και άποκατάστασης και ή έπιβολή έθνοτικής και χωρικής όμοιογένειας στή Θρακική έπαρχία (1922-1930). *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 19, pp. 161-190.

Λαλένης, Κ., Φραγκόπουλος, Ι., Κιοσσές, Ι. & Κηπουρός, Σ., 2012. Εθνο-πολιτισμική ετερότητα, κοινωνικές δομές και πολεοδομική οργάνωση στους μειονοτικούς οικισμούς της Θράκης. *Γεωγραφίες*, No 20, pp. 117-138.

Λαμπριανίδης, Λ., 1997. Τοπική Ανάπτυξη και Περιοριστικές Ρυθμίσεις: η περίπτωση της επιτηρούμενης ζώνης στα χωριά των Πομάκων της Ξάνθης. *ΤΟΠΟΣ - Επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών*, Τόμος 13, pp. 17-46.

Λούβη, Λ., 1994. Πολιτικές ισορροπίες και μειονότητες: το πρόβλημα των σχέσεων με τη Σερβία και τη Βουλγαρία μετά τις συνθήκες ειρήνης (1920-1930). *Σύγχρονα Θέματα*, 50-51 (B), pp. 24-38.

Μαλκίδης, Θ., 2002. *Οι Πομάκοι στη Θράκη*. [Ηλεκτρονικό]
Available at: <http://www.patrides.com/march02/pomaki.htm>

Παπαγιαννάκης, Λ., Ζολώτας, Ξ. Ε., Αγγελόπουλος, Α. Θ. & Πεσμαζόγλου, Ι. Σ., 1994. *Η Ανάπτυξη της Θράκης. Προκλήσεις και προοπτικές*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών. Κέντρο Έρευνας της Ελληνικής Κοινωνίας.

Πετρονώτη, Μ., 2005. Παρουσίαση και Κριτική Βιβλίου. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 116, pp. 193-199.

Ραφαηλίδης, Β., 1994. *Οι λαοί των Βαλκανίων*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Τοπάλογλου, Λ. & Πετράκος, Γ., 2008. *Σύνορα. Ολοκλήρωση και Ανάπτυξη. Η νέα γεωγραφία των διασυνοριακών οικονομικών σχέσεων*. 1η επιμ. Αθήνα: Κριτική.

Τσιμπιρίδου, Φ., 1999. «ΜΑΣ ΛΕΝΕ ΠΟΜΑΚΟΥΣ!» ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ, ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ ΚΑΙ ΒΙΩΜΑΤΑ ΣΕ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΕΣ, ΠΕΡΙΘΩΡΙΑΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ. *Μνήμων*, Τομ.21, pp. 163-182.

Τσιμπιρίδου, Φ., 2005. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ 20ΟΥ ΑΙΩΝΑ. Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ "ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑ" ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΘΡΑΚΗΣ. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Τομ.118, pp. 59-93.

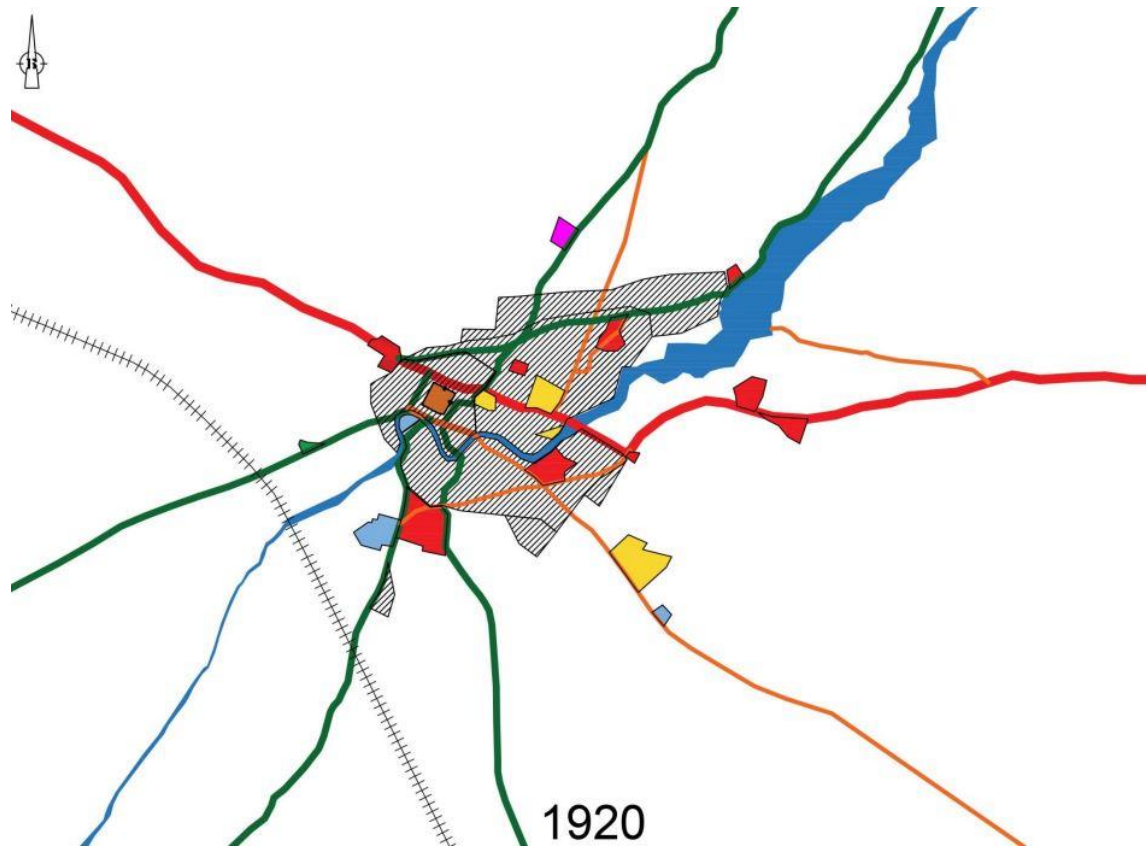
Φραγκόπουλος, Γ., 2019. *Κοινωνικοχωρικές σχέσεις, αναπαραστάσεις και πολιτικές της διαφοράς. Η Μουσουλμανική μειονότητα και οι Πομάκοι*. 1η επιμ. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Φραγκόπουλος, Ι., 2006. Από το τοπικό στο παγκόσμιο: Κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές διαστάσεις της μετάβασης για τους Πομάκους της συνοριακής ζώνης της Ξάνθης. *Αειχώρος*, 5 (1), Μάιος, pp. 92-121.

Παράρτημα Α'

Η πολεοδομική εξέλιξη της Κομοτηνής

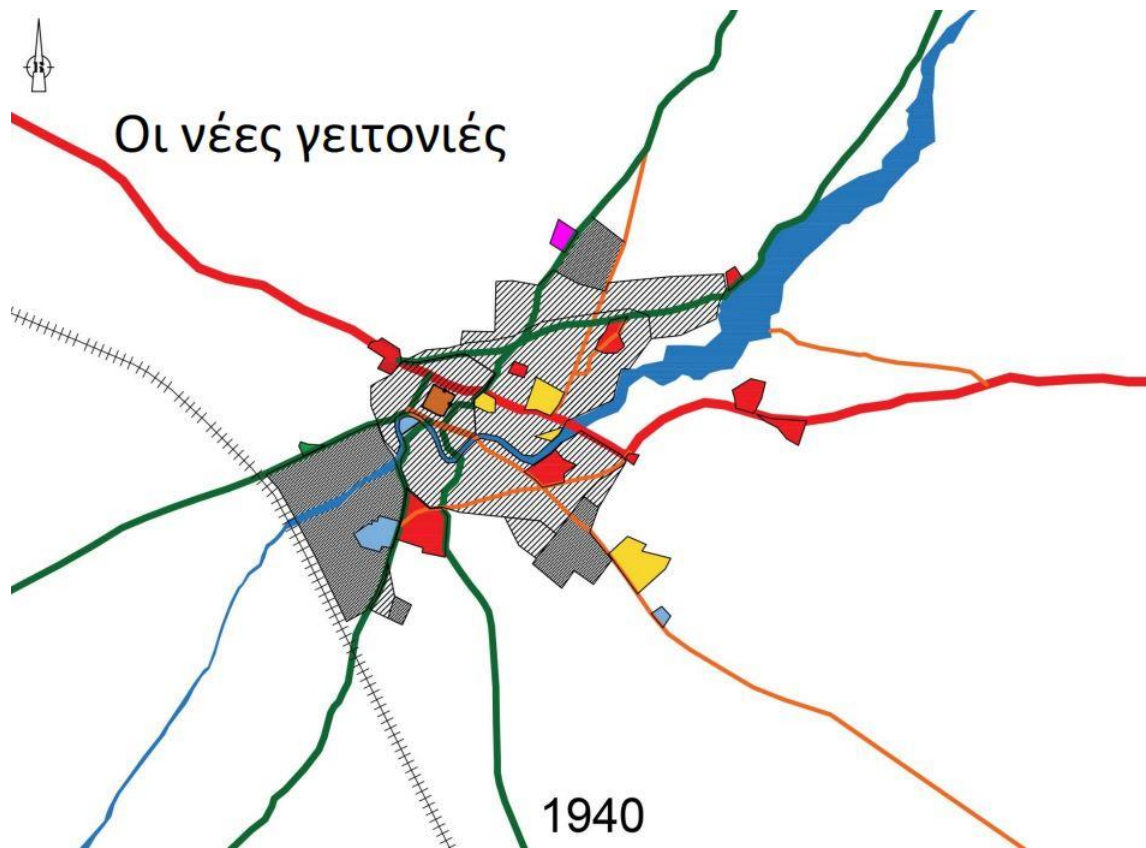
Εικόνα 9: Η Κομοτηνή πριν την έλευση των προσφύγων και την ανταλλαγή πληθυσμών με την Τουρκία

Πηγή: Κατσιμίγας, 2006

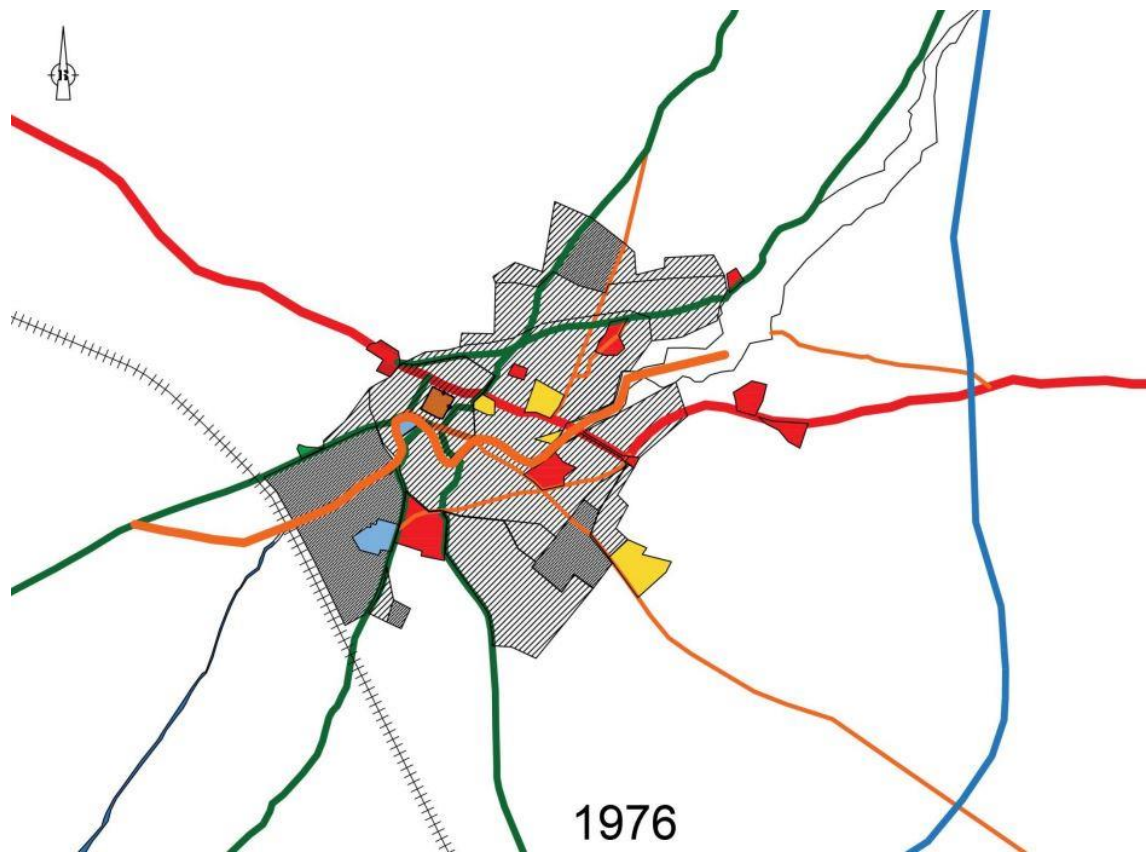

Εικόνα 10: Η Κομοτηνή μετά το έργο της προσφυγικής αποκατάστασης από την ΕΑΠ

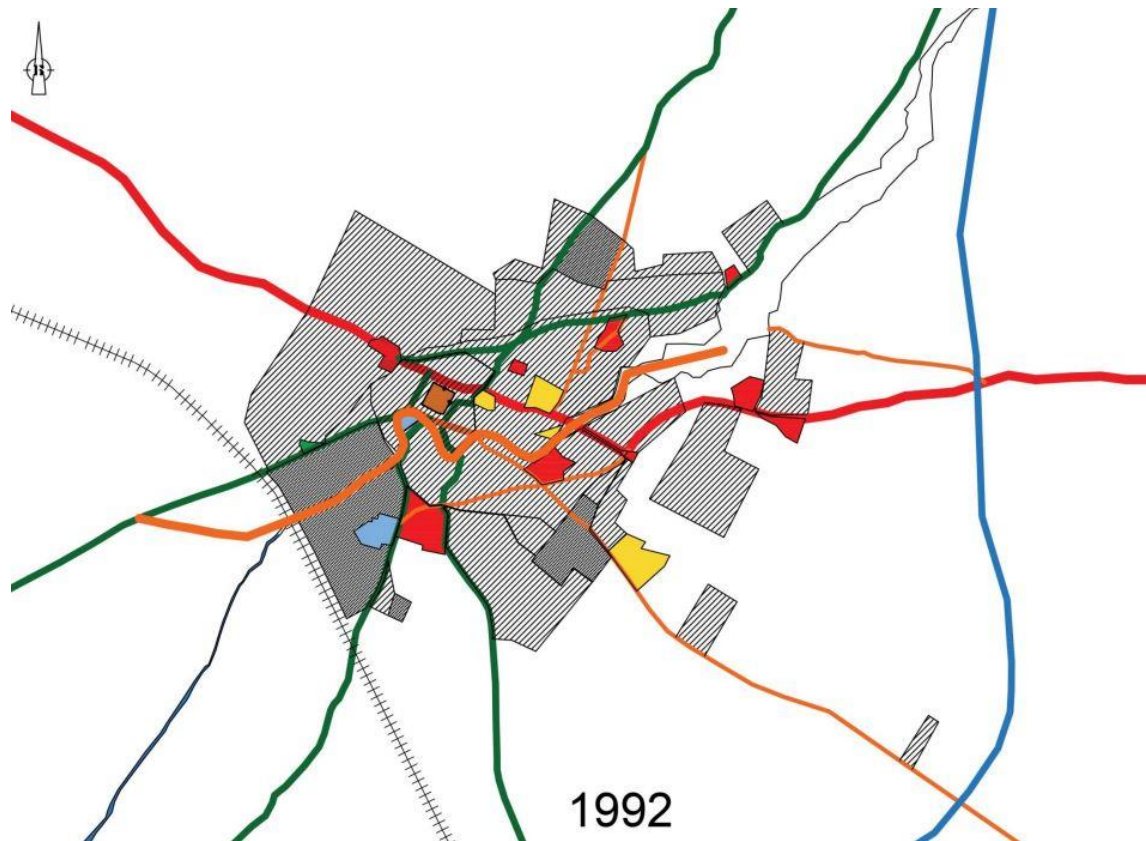
Πηγή: Κατσιμίγας, 2006

Εικόνα 11: Τροποποιήσεις του σχεδίου πόλης το 1976 / σημαντικές επεκτάσεις προς τον Νότο

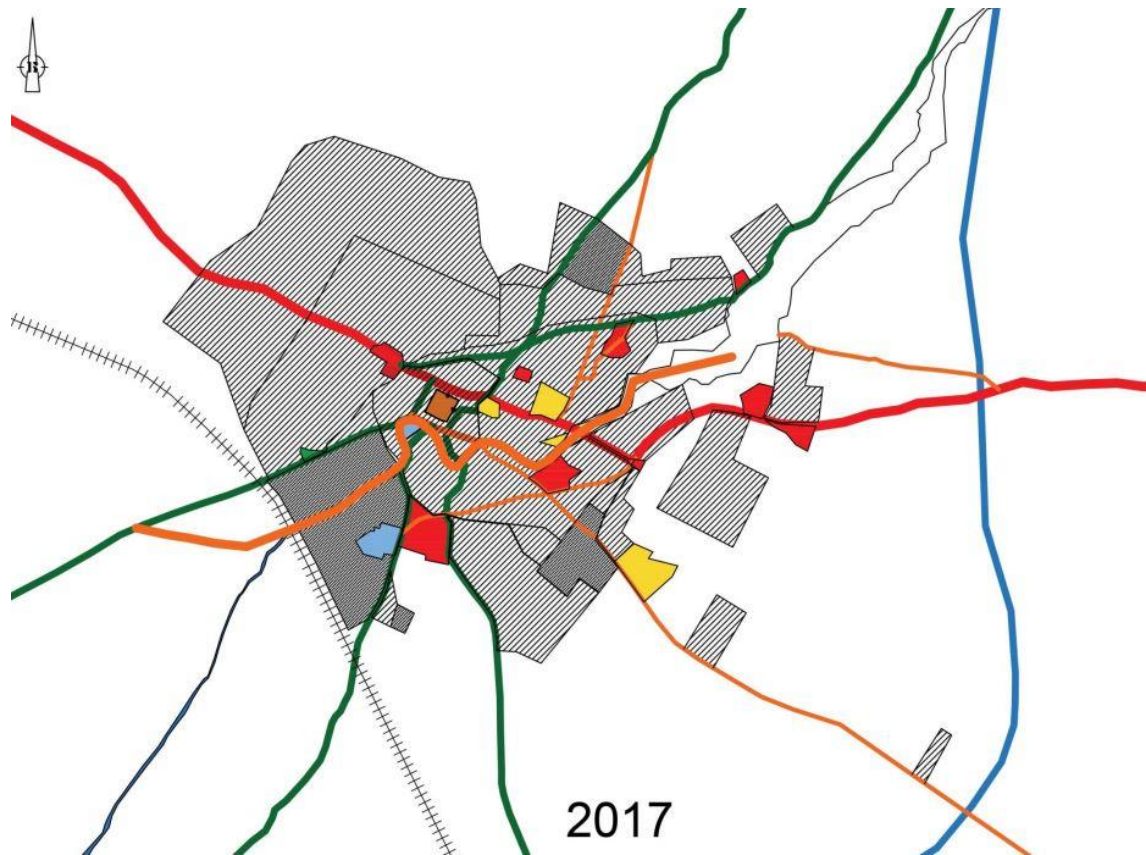
Πηγή: Κατσιμίγας, 2006

Εικόνα 12: Δημιουργία ΖΕΠ / εκτέλεση έργων στην ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ (1984)

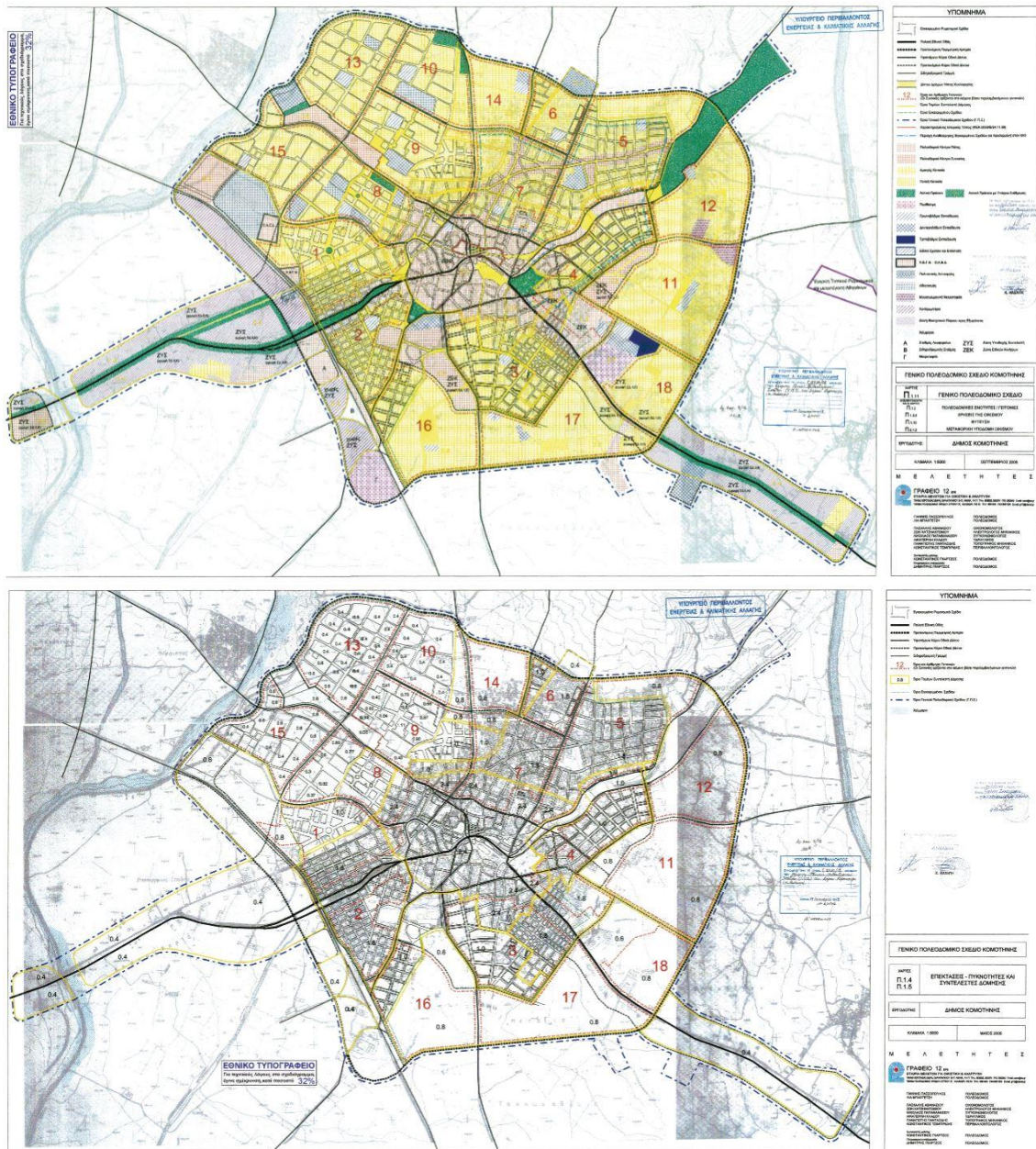
Πηγή: Κατσιμίγας, 2006

Εικόνα 13: Σχέδιο πόλης / Νέες επεκτάσεις

Πηγή: Κατσιμίγας, 2006

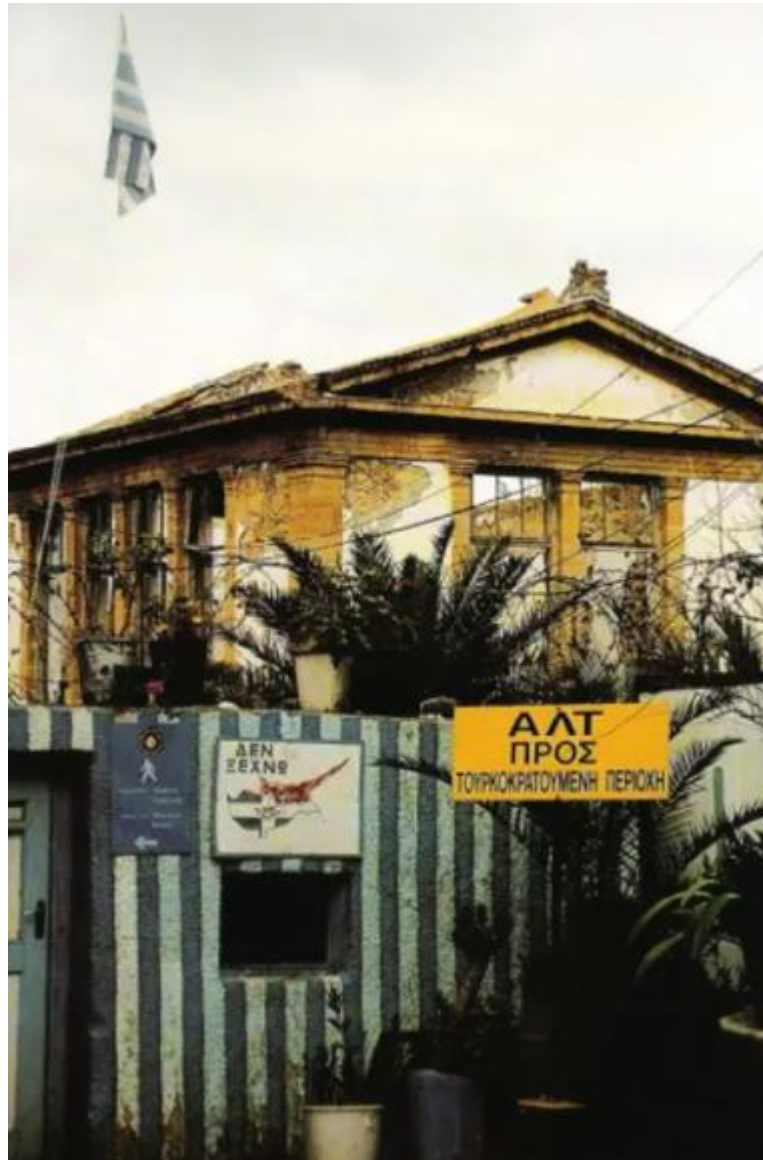
Εικόνα 14: Απόφαση 2931/2012: Έγκριση Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου του Δήμου Κομοτηνής (νομού Ροδόπης)

Πηγή: nomoskorio.gr

Παράρτημα Β'

Εικόνα 15: Λευκοσία: Ο πολιτισμός ως φυσικό όριο στον χώρο

Πηγή: *Christodoulou, 2002, σ. 81*

Εικόνα 16: Πλατεία Τζαμιών, Ιερουσαλήμ: Οι δια-θρησκευτικές συγκρούσεις και τα αρχιτεκτονικά σύμβολα ως όριο

Πηγή: *Liberal.gr* - 10/05/2021

Εικόνα 17: Συγκρούσεις του '90 στην κεντρική αγορά της Κομοτηνής

Πηγή: Προσωπικό αρχείο

Εικόνα 18: Συγκρούσεις του '90 στην κεντρική αγορά της Κομοτηνής

Πηγή: Προσωπικό αρχείο

Εικόνα 19: Τύπος κατοικίας μονομπλόκ που εισάγει η ΕΑΠ

Πηγή: Κατσιμίγας, 2006

Εικόνα 20: Η παλιά/μουσουλμανική αγορά στο κέντρο της πόλης

Πηγή: Προσωπικό αρχείο

Εικόνα 21: Παραδοσιακό καφενείο μέσα στην παλιά αγορά

Πηγή: Προσωπικό αρχείο

Εικόνα 22: Κατοικίες στις βόρειες μουσουλμανικές γειτονιές / ψιλοί τοίχοι, περικόμιστες προσόψεις, νέα κουφώματα

Πηγή: Προσωπικό αρχείο

Εικόνα 23: Πανοραμική άποψη μουσουλμανικής γειτονιάς

Πηγή: Ντόντη, 2006

Εικόνα 24: Η κεντρική πλατεία της Κομοτηνής

Πηγή: Προσωπικό αρχείο

Εικόνα 25: Ο οικισμός του Αλάν Κουγιού, δίπλα στο κέντρο της πόλης

Πηγή: Προσωπικό αρχείο

Εικόνα 26: Μνημείο / τα ονόματα μαρτυρούν την πολιτισμική ποικιλομορφία της περιοχής

Πηγή: Προσωπικό αρχείο

Παράρτημα Γ'

3019

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ
ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Εν Αθήναις τῆ 18 Δεκεμβρίου 1936

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Ἀριθμὸς φύλλου 546

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ἀναγκαστικοὶ Νόμοι

Table listing various laws and decrees with page numbers, including 'Περὶ τιμωρίας τῶν ἐγκλημάτων κατασκοπίας...' and 'Περὶ ἀναγκαστικῆς ἀπολιτοποίησης...'.

Διατάγματα

Table listing royal decrees with page numbers, including 'Περὶ ἀναγκαστικῆς ἀπολιτοποίησης...' and 'Περὶ ἀναγκαστικῆς ἀπολιτοποίησης τοῦ ἑσπερίου 2 τοῦ 1ου ἁφθου...'.

ΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΟΙ ΝΟΜΟΙ

(1)

Ἀναγκαστ. Νόμος ὅτι ἀριθ. 3755. 1936

Περὶ τιμωρίας τῶν ἐγκλημάτων κατασκοπίας καὶ τῶν ἐγκληματικῶν ἐνεργειῶν τῶν ἀπειλοῦσάν τὴν ἐξωτερικὴν ἀσφάλειαν τῆς χώρας.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Β'
ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Προτάσει τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου ἀπερσιζομένου καὶ δεκτοῦ.

Ἄρθρον 1.

Τιμωρεῖται μὲ φυλάκισην τοῦλάχιστον δύο ἐτῶν καὶ μὲ χρηματικὴν ποινὴν 3.000 — 30.000 δραχμῶν.

1. Πᾶς ὅστις ἤθελε παραδοῦν εἴτε ἐν Ἑλλάδι εἴτε ἐκτὸς αὐτῆς ἐν ἑλίῳ ἢ ἐν μέρει, πρὸς πρόσωπον μὴ ἐξουσιοδοτημένον διὰ τὴν παραδοχὴν ἢ γνῶσιν ὕλικά στρατιωτικῆς φύσεως, σχέδια, ἢ σχεδιαγράμματα, χάρτας, γραπτὰ, ἔγγραφα, μέσα κρυπτογραφικῆς συνεννόησεως (λεξικὰ κώδικας, κλειδὸς κλπ.) ἢ μεταδόσει πληροφορίας περὶ μεταφερομένων στρατιωτικῶν εἰδῶν ἢ ὕλικῶν ἐχθροσύνης, ἢ μυστικῆς πληροφορίας σημασίας στρατιωτικῆς (ἢ διπλωματικῆς ἢ οικονομικῆς), ἐπιφέροντα τὴν ἄμυναν ἢ τὴν οικονομικὴν ἐπιστράτειον ἢ τὴν ἐξωτερικὴν ἀσφάλειαν τῆς χώρας καὶ τὰ ὅποια ἔχουσι ἐμπιστευθῆ αὐτῶ ἢ τῶν ὁποίων ἔχει λάβη γνῶσιν εἴτε ἐπιτίμως εἴτε λόγω τῆς εἰδικότητός του, τοῦ ἐπαγγέλματός του

τῆς ἀναθέσεως αὐτῶ ἐργοληθῆς ἢ ἐργασίας, ἢ λόγω τῆς ἀναθέσεως αὐτῶ ἀποστολῆς.

2. Πᾶς ὅστις διατελῶν εἰς μίαν τῶν ἐν τῇ προηγουμένῃ παραγράφῳ προβλεπόμενων περιπτώσεων ἤθελε ἀνακοινῶσαι, κινολογήσει, δημοσιεύσει ἢ διαφρῆσαι καθ' οὐδὲν τρόπον, ἄνευ ἀδείας τῆς ἀρμοδίας ἀρχῆς, ἐν ἑλίῳ ἢ ἐν μέρει, ὕλικά, στρατιωτικὰ σχέδια, ἢ σχεδιαγράμματα, χάρτας, γραπτὰ, ἔγγραφα μέσα κρυπτογραφικῆς συνεννόησεως, εἰς καὶ τὰς ἀνωτέρως ἀναφερομένας πληροφορίες, ἢ ἤθελε λάβει ἀντίγραφον, ἀντίτυπον ἢ φωτογραφίαν τῶν ἀνωτέρω ἀντικειμένων.

Ὡς ἰδιαίτερα ἐπιβαρυντικὴ αἰτία θεωρεῖται, ἐὰν τὰ ἐπὶ τῶν δύο προηγουμένων παραγράφων προβλεπόμενα ἀδικήματα διαπραχθῶσαν παρὰ προσώπου ὑπηρετούντος ἢ ὑπηρετούντος ὅς' οὐδὲν τρόπον ἰδιότητα ἐν τῷ Στρατῷ τῆς Ἑλλάδος, τῆς Θαλάσσης ἢ τοῦ Ἀέρος ἢ ἐν τῇ Χωροφυλακῇ, ἢ δημοσίου ὑπαλλήλου ἢ πρῶτον τοιαύτου ἢ παρὰ διαρισμένου τοῦ τῆς Κυβερνήσεως, ἢ πράκτορος ἢ παρὰ τινος ἐργολητῆ, ἐργολητῆ ἔργου ἢ ὑπαλλήλου αὐτοῦ, ἀρχολογμένου ἢ ἀρχοληθέντος εἰς ἔργα σχετικὰ ἔχοντα μὲ τὴν ἄμυναν τῆς χώρας, πρὸς τὸ ὅποιον πρόσωπον τὰ εἰρημένα στρατιωτικὰ ὕλικά, σχέδια, ἢ σχεδιαγράμματα, χάρτας, γραπτὰ, ἔγγραφα, μέσα κρυπτογραφικῆς συνεννόησεως, ἢ πληροφορίες ἐπίτυχον διαποτιστομένα, ἢ τὸ ὅποιον ἔλαβεν γνῶσιν τούτων ὡς ἐκ τῆς ὑπηρεσίας του.

Ἡ δημοσίευσις ἢ κινολογήσις μόνι: ἀτιμωρητος, ἐν ἐλίῳ ἀνεῖς τῆς ἀρμοδίας στρατιωτικῆς ἀρχῆς.

Ὡς πληροφορίες μυστικῆς σημασίας στρατιωτικῆς θεωροῦνται αἱ ἀναγόμεναι εἰς τὰ σχέδια τῆς ἐπιστρατεύσεως ἢ κινήσεως, τῆς ἐν πολέμῳ ἢ ἐπιστρατεύσει ἢ εἰρήνῃ ἐργασίας καὶ συνθέσεως τῶν στρατιωτικῶν ναυτικῶν καὶ ἀεροπορικῶν δυνάμεων καὶ ὑπηρεσιῶν, ὡς καὶ εἰς ἔργα ἐχθροσύνης χρησίμων διὰ τὴν ἄμυναν τῆς Χώρας ἀπὸ ἐπὶ τῆς θαλάσσης καὶ ἀέρος, αἱ ἀναγόμεναι εἰς προστασκευαστικὰ μέτρα, ἄγοντα εἰς ἐπιστράτειον, κινήσειον, ἀχίρωσιν ἢ πρὸς κινήσεις στρατιωτικῶν, ναυτικῶν καὶ ἀεροπορικῶν δυνάμεων, ἢ εἰς τὴν πολεμικὴν ἐτοιμότητα τοῦ Κράτους ἐπὶ τῶν ἐπὶ μελέτῃ ἢ ἐκτέλεσιν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων, ἢ εἰς τὸ ἠθικόν τοῦ Στρατοῦ καὶ τὴν κατάστασιν τοῦ πολεμικοῦ ὕλικου, ἢ εἰς τὸ δίκτυον τῶν στρατιωτικῶν συγκοινωνιῶν καὶ τὴν κατάρτισιν αὐτῶν, ἢ εἰς προμήθειαν πολεμικῶν μέσων ἢ ὕλικῶν οὐδὲν τρόπον χρησίμων πρὸς τοὺς ἀνωτέρω σκοποὺς ὡς καὶ αἱ ἀναγόμεναι εἰς ἐκτέλεσιν γυμνασίου ἢ ἀσκήσεων, ἢ εἰς πᾶσαν ἄλληλη πληροφορίαν σχετικὴν τοῖς ἀνωτέρω ἢ τῆς ἤθελε χαρακτηρηθῆ ὡς τοιαύτη διὰ Β. Διατάγματος, προκαλουμένου ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν, Ναυτικῶν ἢ Ἀεροπορίας.

Διὰ τῶν ἐκ στρατιωτικοῦ ἔγγραφου φέροντος τὴν ἐπισημείωσιν ἐπιβαρυντικῶν λαμβάνοντα γνῶσιν εἰδόμενος τῆς, θεωρεῖται ἡ εἰδησις αὕτη ὡς τοιαύτη μυστικὴ πληροφορία,

(2)
Αναγκαστ. Νόμος υπ' αριθ. 376. 1936

Περί μέτρων ασφαλείας όχρωσών θύσεων.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Β'
ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Πρόστασι τοῦ Ἡμετέρου Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου ἀπορροδοῦσιν καὶ διατάσσουσιν:

Ἄρθρον 1.

Αἱ περιοχαί, εἰς ἃς ὑπάρχουσιν ἢ πρόκειται νὰ ἐκτελεσθῶσιν ἔργα ἀσφαλείας, ἀρμολογήτως Ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν χαρακτηρίζονται ὡς «Ἀμυντικαὶ περιοχαί» (Α. Π.), αἱ δὲ ἀρμολογήτως Ὑπουργεῖο Ναυτικῶν ὡς «Ναυτικὰ ὄχρωα».

Τὰ ἔργα τῶν Ἀμυντικῶν περιοχῶν καὶ τῶν Ναυτικῶν ὄχρωσιν καθορίζονται διὰ Β. Διατάξεως, προκαλουμένου ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν ἢ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Ναυτικῶν.

Ἄρθρον 2.

Πῶσα Ἀμυντικὴ περιοχὴ ἢ Ναυτικὸν ὄχρωσιν περιλαμβάνει:

α) Μίαν πρώτην (ἐσωτερικὴν) ἐν ἐγγύτητι περὶ τὰ ἔργα ἀμύνης περιμετρικὴν ζώνην, περιλαμβάνουσα ταῦτα καὶ καλουμένην «Ἀπηγορευμένην Ζώνην» (Α. Ζ.).

β) Μίαν δευτέραν (ἐξωτερικὴν) ζώνην, καλουμένην «Ἐπιτηρομένην Ζώνην» (Ε. Ζ.) ἢς τὰ ἔξωτερικὰ ἔργα ταυτίζονται μὲ τὰ ἔργα τῆς Ἀμυντικῆς περιοχῆς ἢ τοῦ Ναυτικοῦ ὄχρωσιν.

Ἀρκετέρων σκοπῶν εἶναι ἡ ἀπόκρυψις καὶ διασφάλισις τῶν ἔργων ἀμύνης.

Ἄρθρον 3.

Αἱ Ἀμυντικαὶ περιοχαὶ καὶ τὰ Ναυτικὰ ὄχρωα τελεῶσιν ἀπὸ ἀσφῆως μέτρων ασφαλείας ὅταν ἀρρῶν τὴν εἰς τὸ ἐν τῷ ἄρθρῳ 2 καθοριζόμενον σκοπὸν ὑπὸ τὴν ἀποκλειστικὴν δικαιοδοσίαν Στρατιωτικῶν ἢ Ναυτικῶν ὄχρωσιν, καθοριζομένων ὑπὸ τῶν Ὑπουργῶν τῶν Στρατιωτικῶν ἢ τῶν Ναυτικῶν.

Ἄρθρον 4.

Ἡ εἰς τὴν Ἀπηγορευμένην Ζώνην εἰσοδος προσώπων μὴ στρατιωτικῶν ἢ καὶ προσώπων στρατιωτικῶν μὴ ἀλλὰ μὴ ἔχοντων ἰσχυροῖς ἐν αὐτῇ ἀπαγορεύεται ἀπολύτως.

Ἄρθρον 5.

1. Ἡ εἰς τὴν Ἐπιτηρομένην Ζώνην εἰσοδος καὶ κυκλοφορία προσώπων (περιλαμβανομένων καὶ τῶν μονίμων ἐν αὐτῇ οἰκόντων) ἢ ἰχθυοσταν, ὡς καὶ ἡ διέλευσις δι' ὁδῶν διερχομένων διὰ τῆς Ἐπιτηρομένης Ζώνης γίνεται ὑπὸ ὄρου, διατυπώσεως (δι' ἃς οὐδὲν τέλος χροτοσῆμος καταβάλλεται) καὶ περιορισμῶν, καθοριζομένων ἐκαστοτα, κατὰ μὲν τὰς γενικὰς γραμμάς ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν ἢ Ναυτικῶν, κατὰ δὲ τὰς λεπτομερεῖας δι' ὄχρωσιν ἐπιδομένων ὑπὸ τῆς κατὰ τὸ ἄρθρον 3 Στρατιωτικῆς ἢ Ναυτικῆς ἀρχῆς. Εἰς ἀρμολογήτως κατηγορίας προσώπων δύνανται ν' ἀπαγορευθῇ ἀκόλουθως ἡ εἰσοδος, ἢ νὰ ταχθῶσι μείζονες περιορισμοὶ διὰ τὴν εἰσοδὸν ἢ τὴν κυκλοφορίαν.

Εἰς ἐκαστοτα, κατὰ τὴν κρίσιν τῆς Στρατιωτικῆς Ἀρχῆς, περιπτώσεις δύνανται ν' ἀπαγορευθῇ ἢ αὐτῆς ἢ κατὰ τὴν νόκτα κυκλοφορία τῶν κατοικῶν καθ' ἑμάθας ἢ καὶ μερονομίως.

2. Οὐδεὶς τῶν ἐκτὸς τῆς Ἐπιτηρομένης Ζώνης δύνανται ν' ἀπέθῃ ἀπὸ τῆς ἀσφαλείας ἐν αὐτῇ, ἀν μὴ ἦ ἐφοδιασμένος δι' εἰδικῆς ἀδείας τῆς κατὰ τὸ ἄρθρον 3 Στρατιωτικῆς ἢ Ναυτικῆς Ἀρχῆς.

3. Ἐγκατάστασις ἐν τῇ αὐτῇ ζώνῃ ἀπαγορεύεται ἀπολύτως

εἰς πάντα ἀλλοδαπὸν ἢ μὴ Ἑλλῆνα τὴν Ἐθνικότητα. Ἡ ἀπαγόρευσις δὲ αὐτῆ δύνανται διὰ Β. Διατάξεως νὰ ἐκτεθῇ καὶ ἐπὶ τῶν ἐπὶ ἐγκατεστημένων τοιούτων ἀλλοδαπῶν ἢ ἀλλογενῶν.

4. Διὰ τὴν ἐξ ἄλλου τύπου ἐγκατάστασιν ἡμεδαπῶν ἐν τῇ Ἐπιτηρομένην Ζώνῃ, ὡς καὶ διὰ τὴν μεταβολὴν κατοικίας ἐντὸς αὐτῆς ἀπὸ χωρίου εἰς ἕτερον, ἀπαιτεῖται ἀδεία τοῦ ἀρμοδίου Νομάρχου ἐπιδομένη μετὰ τὴν γνώμην τῆς κατὰ τὸ ἄρθρον 3 Στρατιωτικῆς ἢ Ναυτικῆς Ἀρχῆς.

5. Πῶς ἀντιλαμβάνομενος πρόσωπον, εἰσελθὼν ἢ κυκλοφορῶν ἐν τῇ Ἀμυντικῇ περιοχῇ ἢ τῷ Ναυτικῷ ὄχρωσιν κατὰ τὰς ἀνωτέρω διατάξεις καὶ ὄχρωσιν ὄφειλε παράστα ν' ἀναφέρῃ εἰς τὴν ἐγγυτέραν Ἀστυνομικὴν ἢ Κοινοτικὴν Ἀρχὴν, ἀπαιτούμενην καὶ ταύτην ν' ἀναφέρῃ ἀμέσως εἰς τὴν Στρατιωτικὴν ἢ Ναυτικὴν τοιαύτην ἀπαγορευμένην καὶ αὐτῆς τῆς παροχῆς στήγης, προῆς καὶ περιβάλλουσιν ἐν προηγουμένως ὁ παρῶν ταύτην δὲν εἰδοποιῆσεν σχετικῶς.

Ἄρθρον 6.

Ἡ ἐντὸς τῆς Ἀμυντικῆς περιοχῆς ἢ τοῦ Ὀχρωσιν κυκλοφορία τοῦ ἐργατικοῦ προσωπικοῦ, κατὰ τὴν περίοδον ἐκτέλεσεως ἢ συμπληρώσεως τῶν ἔργων, γίνεται ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπιτήρησιν καὶ τὴν ἐλεγχον τῆς Διοικήσεως τοῦ Φρουρίου ἢ τῆς ἀρμοδίας Ν. Διοικήσεως.

Ἄρθρον 7.

Ἡ παράστασις τῆς διατάξεως τῶν ἄρθρων 4, 5 παρ. 2 καὶ 4 καὶ 5 ὡς καὶ ἡ παράστασις τῶν διατάξεων τῶν κατὰ τὸ αὐτὸ ἄρθρον 5 παρ. 1 Διαταγῶν τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν ἢ Ναυτικῶν καὶ ὄχρωσιν τῆς Στρατιωτικῆς ἢ Ναυτικῆς Ἀρχῆς, τηροῦνται διὰ φυλακίσεως ἢ διὰ χροματικῆς ποινῆς μέχρι ὄχρωσιν πάντα χρομάτων, ἢ δι' ἀρκετέρων τῶν ποινῶν ἢς ὅταν δὲν προβλέπεται καὶ τιμοῦνται βροδύτερον ὑπ' ἄλλης τῶν Νόμων διατάξεως. Ἀρμόδια δὲ Δικαστήρια εἶναι τὰ Στρατιωτικὰ ἢ τὰ Ναυτικὰ, οἰσδοῦνται καὶ ἐν ἢ ὁ παραβάτης.

Ἄρθρον 8.

Εἰς τὴν ἔδραν ἐκαστοῦ Νομοῦ, ἐν τῇ περιφέρειᾳ τοῦ ὅπουσιν καίται Ἀμυντικὴ Περιοχὴ, λειτουργεῖ Ἐπιτροπὴ Στρατιωτικῆς Ἀσφαλείας, ἀποτελουμένη ἐκ

- 1) Τοῦ Νομάρχου, ὡς Προέδρου.
- 2) Τοῦ Ἐπιτελλάρχου τῆς οἰκείας Μεραρχίας ἢ τοῦ Διοικητοῦ τοῦ Συνοριακοῦ Τμήματος.
- 3) Τοῦ ἐν τῇ ἔδρᾳ τοῦ Νομοῦ Εἰσαγγελέως Πλημμελειοδικῶν.
- 4) Τοῦ ἐν τῇ ἔδρᾳ τοῦ Νομοῦ Διοικητοῦ Χωροφυλακῆς καὶ
- 5) Ἐξ ἐνὸς ἀνωτέρου Ἀξιωματικοῦ, ὀρίζομενον ὑπὸ τῆς κατὰ τὸ ἄρθρον 3 Στρατιωτικῆς Ἀρχῆς, ἀνακληρομένου ἢ τῶντων ἐν κωλύματι ἢ ἐν ἀπουσίᾳ ὑπὸ τῶν κατὰ Νόμον ἀνακληρομένων αὐτῶν.

Χρὸς Εἰσαγγελοῦ παρ' αὐτῇ, ὅπου ὄφρου, ἐκτελεῖ Ἀξιωματικὸς τῆς αὐτῆς Μεραρχίας, ὀρίζομενος ὑπὸ τοῦ Μεραρχοῦ ἢ Ἀξιωματικοῦ τῆς Διοικήσεως Φρουρίου ὀρίζομενος παρ' αὐτῆς.

Ἡ Ἐπιτροπὴ αὐτῆ ἀπορροδοῖ καὶ ἐκποσίσεως μέχρι πάντων ἐτῶν ἐκ τῆς Ἐπιτηρομένης Ζώνης ὀδοῦσιν διὰ τὴν ἀσφάλειαν αὐτῆς προσώπων μόνων ἢ μετὰ τῶν οἰκονομῶν τῶν (ἐξαιρουμένων τῶν ἐν αὐτῇ ἐπιτηρομένων δημοσίων ὀκαλλῶν) τῆς ἀσφαλείας δὲ τὴν ἐκτέλεσιν διατάξεως ὁ ἀρμόδιος Γενικὸς Διοικητῆς ἢ, τοιούτου μὴ ὑπάρχοντος, ὁ Νομάρχος.

Προκαλούμενος περὶ Ναυτικῶν Ὀχρωσιν λειτουργεῖ ἀντίστοιχος Ἐπιτροπὴ Ναυτικῆς Ἀσφαλείας εἰς ἢν ἀντὶ τοῦ Ἐπιτελλάρχου τῆς Μεραρχίας μετέχει ὁ Διοικητῆς τῆς Ναυτικῆς Ἀμυντικῆς Περιοχῆς (πλήν, προκαλούμενος περὶ τοῦ Β. Ναυ-

στάθμου, όπότε άντι τούτου μετέχει ό 'Αρχιεπιστολέας Ναυτοόθμου) και άντι τού άνωτέρου 'Αξιωματικού τού όριζόμενου υπό τής Στρατιωτικής 'Αρχής, 'Αξιωματικός όριζόμενος υπό τής κατά τόν άρθρον 3 Ναυτικής 'Αρχής (ελάτ, προκειμένου παρί Ναυτοόθμου όπότε άντι τούτου μετέχει 'Αξιωματικός όριζόμενος παρά τού Γενικού Διοικητού Β. Ναυτοόθμου).

Άρθρον 9.

1. Πάντες οι έν τή 'Επιτρομεμένη Ζώνη Δημόσιοι ή Κοινοτικοί υπάλληλοι ύποχρεούνται εις στενήν συνεργασίαν μετά των όρμηδίων διά τήν ασφάλειαν Στρατιωτικών ή Ναυτικών 'Αρχών. Η όρμεία ή άπορμεία τούτων θέλει θεωρηθείαι ως πειθαρχικών παράπτωμα τιμωρούμενον διά πειθαρχικών ποινών, εφ' όσονών μέχρις όριστικής άπολύσεως, έπιβαλλομένων παρά τών προϊσταμένων έκάστου 'Αρχών κατόπιν προτάσεως τής κατά τόν άρθρον 3 Στρατιωτικής ή Ναυτικής 'Αρχής.
2. Τάς αύτάς ύποχρεώσεις ύπόχουσι και οι έκκλησιαστικοί υπάλληλοι.

Άρθρον 10.

Αί διά τών 'Επιτρομεμένων Ζωνών, διαρχίζονται συγκοινωνίαί πάσης φύσεως δύνανται ν' άπογορευθώσι εις τήν κοκλοφρίαν έν έλω ή έν μέρει και δ' άπεριόριστον χρονικόν διάστημα παρά τής κατά τόν άρθρον 3 όρμείας Στρατιωτικής ή Ναυτικής 'Αρχής. Ειδικώς αι πλησίον Ναυτικών όρμούν θαλάσσιαι συγκοινωνίαί δύνανται ν' άπογορευθώσι έν έλω ή έν μέρει, μόνον διά Διαταγής τού 'Υπουργού των Ναυτικών (Γ.Ε.Ν.).

Η άπαγόρευσις των έσωτερικών συγκοινωνιών έσωδι των 'Επιτρομεμένων Ζωνών, υπάγεται εις τήν όρμείαν τού 'Υπουργού τής 'Αεροπορίας, όστινος αι σχετικαί Διαταγαί προκαλύθουσι κατόπιν αίτήσεως τού 'Υπουργού Στρατιωτικών ή Ναυτικών διά τήν ειδικήν αύτου περίστασιν. Η 'Επιτρομεμένη Ζώνη δύνανται νά είναι και εύρύτερα τής έν άρθρω 2 όριζομένης.

Η παραβίασις των άπαγορεύσεων τούτων τιμωρείται με τας έν άρθρω 7, τού παρόντος ποινάς έπιβαλλόμενας υπό των Στρατοδικείων ή τού ναυτοδικείου ομοδόξως και έν ή ό ένοχος.

Άρθρον 11.

1. Αί έντός τής 'Απγορευμένης Ζώνης έδαφικά έκτάσεις (περιλαμβανομένων και των θατικών τοιούτων) μετά των έπι αυτών πάσης φύσεως κτισμάτων ή εγκαταστάσεων περιέχονται εις τήν κυριότητα τού Δημοσίου και εις τήν άποκλειστικήν χρήσιν τής Στρατιωτικής ή Ναυτικής 'Υπηρεσίας, και ει μόν άνήκουσι εις τόν Δημόσιον, περιέχονται εις τήν χρήσιν τής Στρατιωτικής ή Ναυτικής 'Υπηρεσίας εύθως έμα τή ένάρξει τής ισχύος τού παρόντος Νόμου, ει δέ άνήκουσι εις άλλα πρόσωπα άπαλλοτριωθέντες άναγκαστικώς επί τού αύτου τέλει. Είς άμετέρας τας περιπτώσεις αι έδικαστέμεναι τυχόν άλλαι Δημόσιαι 'Υπηρεσίαί ή οι ίδιαι δικαιούχοι δύνανται, έντός προθεσμίων τωπομένων υπό τής κατά τόν άρθρον 3 Στρατιωτικής ή Ναυτικής 'Αρχής, ν' άποσύρωσι υλικά μηχανήματα, έπιπλα και καντάς έλευς κινητά πράγματα.

2. Αί έντός τής 'Επιτρομεμένης Ζώνης θατικά έκτάσεις περιέχονται ώπόλυτως, υπό τούς έν τού προηγούμενον έδαφίους εις τήν κυριότητα τού Δημοσίου και τήν χρήσιν τής Στρατιωτικής ή Ναυτικής 'Υπηρεσίας. Αί έντός τής αύτης Ζώνης ιδιοκτησίαί πάσης φύσεως, άκάρητοιαι ή γεννηθένται, δύνανται έρ' έσον δέν άνήκουσι εις τόν Δημόσιον, είτε ν' άπαλλοτριωθώσι άναγκαστικώς ύπερ τής Στρατιωτικής ή Ναυτικής 'Υπηρεσίας, είτε νά ύποκληθώσι εις αΣτρατιωτικήν ή Ναυτικήν ή ες τόν περιεχόμενον καθορίζεται υπό τού 'Υπουργού των Στρατιωτικών ή Ναυτικών, ή δέ έραρωγή ταύτης άνατίθεται εις τας υπό τού άρθρου 3 προβλεπομένας Στρατιωτικής ή Ναυτικής 'Αρχάς.

Άρθρον 12.

Έν έπιστρατεύσει ή έν κεραιώσεϊ άπειροόσης και σθα-

ρής 'Εθνικής ανάγκης καθοριζομένη διά Β. Διατάγματα, οι Διοικηταί Φρουρίων, ή Μεγάλων Μονάων ως και οι Διοικηταί Ναυτικών 'Αμ. Περιούων δραστηλουσιν ή γνωστοποιούσι διά των τοπικών 'Αρχών τόν τρόπον καθ' έν θά έκτελεσθώσι αι προκαρασκευαί διά τήν κατάρριψιν και καταστροφήν των πάσης φύσεως κατασκευών ή εγκαταστάσεων των κειμένων έντός τής άκτίνας όριμένης όγμωών, ή όχορωμένων τοποθεσιών και έν ή παροσία κρίνεται έπιβλαβής παρά των Στρατιωτικών ή Ναυτικών 'Αρχών, τήν κοπή και άπομάκρυνσιν των δένδρων, τήν κατάρριψιν τοίχων κλπ., ως και τήν διακοπήν των άγροτικών ή Βιομηχανικών έργωνών καθώς και τόν χρονικόν διάστημα έντός τού όποιου δέν νά πραγματοποιηθώσι αύται.

Έάν οι ιδιοκτήται των άκινήτων των εύρισκομένων έντός των Ζωνών τούτων δέν συμμορωθώσι εις τ' άνωτέρω έντός των όρισθέντων παρά των Στρατιωτικών και Ναυτικών 'Αρχών χρονικόν όριον, αύται έκτελοούσι τούτας διά των ίδιων των μέσων.

Διά τας καταστραφείας και καταρριφθείας εγκαταστάσεις και κτίσματα κατόπιν Διαταγής των Στρατιωτικών και Ναυτικών 'Αρχών, οι ιδιοκτήται αυτών άποζημιώνονται είτε βάσει τής καθορισθείσης παρά των Στρατιωτικών ή Ναυτικών 'Αρχών έκ των προτέρων άξίας αυτών, είτε βάσει των κατά τόν προηγούμενον έτος τής έπιστρατεύσεως καθορισθέντων φόρων των άκινήτων τούτων έπιβολαστέμενου εις τούτους τού δικαιώματος τής προσηγής εις τόν άρμόδιον Δικαστήριον έντός μηνός από τής κοινοποιήσεως τής άποφάσεως παρά τής άρμόδιας Στρατιωτικής ή Ναυτικής 'Αρχής, έε' έσον δέν εύρίσκουσι συμφέρουσαν τήν καθορισθείσαν ως άνω άποζημίωσιν.

Αί Στρατιωτικά και Ναυτικά 'Αρχαί έροδιόξουσι τούς ιδιοκτήτας τούτους διά σχετικής έκθέσεως, βάσει τής όποιος όδοι άποζημιώνονται παρά τού Κράτους έντός τριών (3) έτών τού βραδύτερον.

Αί άρμόδια Στρατιωτικά ή Ναυτικά 'Αρχαί έσ συνεργασίη μετά τού Οικονομικού Έφόρου τής Περιούχης προδίδουσι από τού καρπού τής ειρήνης εις άκώσας τας προκατασκευαστικάς άναγκάς και έργασίας προς καθορισμόν των άκινήτων τούτων, τής άξίας αυτών και τής έκαρτερώσεως των τίτλων ιδιοκτησίας αυτών, τηρούται προς τούτο σχετικαί βιβλία, καταστάσεις και σχέδια.

Αί διάφοροι 'Αρχαί Κοινοτήτας και ιδιοκτήται άκινήτων κειμένων έντός των Ζωνών τούτων, ύποχραύονται νά παρουσιάσωσι εις τας Στρατιωτικές ή Ναυτικές 'Αρχάς τών στοιχείων έπερ ήθελε ζητηθή παρ' αυτών.

Άρθρον 13.

Οί Διοικηταί των Φρουρίων ή Μεγάλων Μονάων και οι 'Ανώτεροι Διοικητές Τοπικής 'Αμόνης προδιορίζουσι τά έρια των 'Απγορευμένων Ζωνών έτινα, ύλοκοποιούται επί τού έδαφους είτε διά συμπρασολέκτου, φράκτου, είτε δι' άλλων όρισμένων.

Από τού προδιορισμού τούτων των Ζωνών τούτων έστιν και των 'Επιτρομεμένων τοιούτων άρχεται ή ισχύουσα δουλεία των πάσης φύσεως άκινήτων και εγκαταστάσεων των εύρισκομένων έντός αυτών, βάσει ειδικού Προτοκόλλου συντασσόμενου παρά τής άρμόδιας Στρατιωτικής ή Ναυτικής 'Αρχής και των Προέδρων και Κοινοτήτων και Δήμων, ύποχρεομένων των τελευταίων εις τήν εύρείαν κοινοποιήσιν εις τούς κατοίκους τού περιεχόμενου τούτου.

Αί άπαγορεύσεις αι διατυπούμεναι διά των άρθρων τού Νόμου τούτου έσον άφορξ τας όδοις και τόν πληθυσμόν άρχονται από τής κοινοποιήσεως εις τας ένδιαφερομένας Κοινοτήτας και Δήμους, των σχετικών Διαταγών παρά των Στρατιωτικών 'Αρχών.

Άρθρον 14.

Πάσα διάταξις ἀντικειμένη εἰς τὸν παρόντα Νόμον καταργεῖται ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως τούτου.

Ἐν Ἀθήναις τῆ 14 Δεκεμβρίου 1936.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Β'

Τὸ Ὑπουργικὸν Συμβούλιον

Ὁ Πρόεδρος

I. ΜΕΤΑΣΣ

Τὸ Μέλη

- Γ. ΛΟΓΘΕΤΗΣ, Θ. ΣΚΥΛΑΚΑΚΗΣ, Κ. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. Γ. ΖΑΒΙΤΣΙΑΝΟΣ, Α. ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΣ, ΑΙΓ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Γ. ΚΥΡΙΑΚΟΣ, Α. ΚΟΡΙΖΗΣ, Γ. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ, Α. ΠΑΠΑΧΕΛΑΣ, Θ. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, Κ. ΜΑΝΙΑΔΑΚΗΣ, Π. ΡΕΔΙΑΔΗΣ, Κ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΑΣ, ΙΗ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, ΔΕΥΚΑΛΙΩΝ ΡΕΔΙΑΔΗΣ, Μ. ΠΑΣΣΑΡΗΣ, Κ. ΚΟΤΣΙΑΣ, Γ. ΚΥΡΙΜΗΣ, Η. ΚΑΒΑΛΑΣ.

Ἐθεωρήθη καὶ ἐπέθη ἡ μεγάλη τοῦ Κράτους σφραγίς.

Ἐν Ἀθήναις τῆ 16 Δεκεμβρίου 1936.

Ὁ ἐκ τῆς Δημοσότητος Ὑπουργός

Γ. ΛΟΓΘΕΤΗΣ

(3)

Ἀναγκαστ. Νόμος ὑπ' ἀριθ. 377. 1936

Περὶ ἀποστρατιῶν καὶ ἱποκόμων τῶν Ἀξιωματικῶν.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Β'

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Προτάει τοῦ Ἡμετέρου Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου ἀποφασίσαι καὶ διατάσσειν :

Ἄρθρον μόνον.

I. Δικαιοῦνται ὑπερέταυ ἢ ἱποκόμου μόνον οἱ ἐν ἐνεργείᾳ Ἀξιωματικοὶ καὶ οἱ τῆ αἰτήσεως τῶν διατελούντες ἐν διαθεσιμότητι.

II. Ἐξαιρετικῶς διατίθεται ὑπερέταυ ἢ ἱποκόμος εἰς τοὺς ἐν ἀποστρατείᾳ Ἀντιστρατήγους, τοὺς διατελοῦντας ὅμως τοιοῦτους καὶ ἐν ἐνεργείᾳ, ὡς καὶ ἱποκόμος εἰς τοὺς ἐν ἀποστρατείᾳ Ὑποστρατήγους τοῦ Ἰππικοῦ, τοὺς διατηροῦντας μετὰ τὴν ἀποστρατείαν τὸν τὸν ἓνα ἐκ τῶν ἱππων, κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ άρθρου 7 τοῦ Νομοθετικοῦ Διατάγματος τῆς 30 Ἰουνίου 1936 περὶ ἱππων Ἀξιωματικῶν.

III. Οἱ ὑπερέταυ δέον νὰ ὄσι βοηθητικοὶ στρατιῶται.

IV. Ἡ διάθεσις τῶν τε ὑπερετῶν καὶ ἱποκόμων ἐνεργεῖται κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ Κανονισμοῦ Σωμάτων καὶ τῶν Στρατιωτικῶν Καταστημάτων.

Ἡ ἰσχὺς τοῦ παρόντος ἀρχεῖται ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεώς του εἰς τὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως.

Ἐν Ἀθήναις τῆ 12 Δεκεμβρίου 1936.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Β'

Τὸ Ὑπουργικὸν Συμβούλιον

Ὁ Πρόεδρος

I. ΜΕΤΑΣΣ

Τὸ Μέλη

- Θ. ΣΚΥΛΑΚΑΚΗΣ, Κ. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. Γ. ΖΑΒΙΤΣΙΑΝΟΣ, Α. ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΣ ΑΙΓ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Γ. ΚΥΡΙΑΚΟΣ, Γ. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ, Α. ΔΗΜΗΤΡΑΤΟΣ, Θ. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, Η. ΡΕΔΙΑΔΗΣ, Κ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΑΣ, ΙΗ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, ΔΕΥΚΑΛΙΩΝ ΡΕΔΙΑΔΗΣ, Μ. ΠΑΣΣΑΡΗΣ.

Ἐθεωρήθη καὶ ἐπέθη ἡ μεγάλη τοῦ Κράτους σφραγίς.

Ἐν Ἀθήναις τῆ 16 Δεκεμβρίου 1936.

Ὁ ἐκ τῆς Δημοσότητος Ὑπουργός

Γ. ΛΟΓΘΕΤΗΣ

(4)

Ἀναγκαστ. Νόμος ὑπ' ἀριθ. 378. 1936

Περὶ λήψεως μέτρων διὰ τὴν μελέτην τῆς ὁργανώσεως τῆς Οἰκονομικῆς Ἐπιτροπείας τῆς Χώρας.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Β'

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Προτάει τοῦ Ἡμετέρου Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, ἀποφασίσαι καὶ διατάσσειν :

Ἄρθρον 1:

Παράγεται εἰς τὸ ἐπὶ τῶν Στρατιωτικῶν Ὑπουργῶν τὸ δικαίωμα ὅπως, ἐν καιρῷ εἰρήνης καὶ συμφωνίας πρὸς τοὺς ἄλλους καὶ κανόνες εἰσινεῖς θέλουσι καθορισθῆ δι' ἐπιθετηρωμένου πρὸς τοῦτο Β. Διατάγματος προβαίη τακτικῶς ἢ ἐκτάκτως εἰς τὴν συγκέντρωσιν πληθυσμίων ἢ στοιχείων ἄλλα θέλων κρηθῆ ἀναγκαῖα διὰ τὴν ἐξυμνήσασιν τῶν βιομηχανικῶν γεωργικῶν καὶ οἰκονομικῶν ἐν γένει δυνατοτήτων τῆς Χώρας διὰ τὴν προπαρασκευῆν τῆς οἰκονομικῆς ἐπιτροπείας αὐτῆς.

Ἄρθρον 2.

Ἐπιτρέπεται ὅπως διὰ Βασιλικῶν Διαταγμάτων διατάσσεται περιοδικῶς ἢ ἀνέριστα πλήρως καταγραφῆς τῶν πάσης φύσεως ὁργανισμῶν καὶ ἐπιχειρήσεων παντὸς κλάδου καὶ μερῆς τῆς Οἰκονομικῆς δραστηριότητος ὑφιστάμενων ἐν αὐταῖς τῆς τε ἐκδόσεως τῆς διατασσόμενης ἐρεύνης ὡς καὶ τῶν στοιχείων ἐρ' ὧν θέλει αὐτὴ ἀπαιτηθῆ.

Ἄρθρον 3.

Πάσα δημοσία Ἀρχή, πάσα Ὀργάνωσις Δημοσίου ἢ Ἰδιωτικοῦ Δικαίου ὡς καὶ πᾶς ἰδιώτης ὑποχρεοῦνται νὰ παρέχουσιν ἀπορρησιώτως καὶ ἀκριβῶς πᾶσαν, παρ' οὐδὲν ἄλλο ἐπιταλλόμενὸν πρὸς τοῦτο, αἰτουμένην πληροφορίαν ὡς καὶ πάντα τὰ, πρὸς διαπίστωσιν τῆς ἀκρίβειας τῶν παρεχομένων πληροφοριῶν, ἄλλα καὶ στοιχεῖα, ἐπιτροπικῶν, πρὸς τὴν σκοπὸν τούτου, πάσης ἀναγκαίας ἐρεύνης.

Ἄρθρον 4.

Ὅστις ὑπέχρεος ὦν κατὰ τὰς διατάξεις τῶν προηγουμένων άρθρων θέλει ἀρνήσθῃ ἢ δυστροπῆ νὰ παράσχη τὰς αἰτουμένης πληροφορίας, ἢ παρέχῃ ψευδεῖς τοιαύτας ἢ προβαίη εἰς ψευδεῖς δηλώσεις, τιμωρεῖται μὲ χρηματικὴν ποινὴν ἀπὸ 10.000-100.000 δραχμῶν.

Ἐν ὑπεροπῇ ὁ ἔνοχος τιμωρεῖται μὲ φυλάκισιν τοῦλάχιστον 6 μηνῶν καὶ μὲ χρηματικὴν ποινὴν τοῦλάχιστον 300.000 δραχμῶν.

Διὰ τῶν αὐτῶν ὡς ἄνω ποινῶν τιμωρεῖται καὶ πᾶς ὅστις ἀποκρύπτει ἀπὸ τῶν ἐπιταλλόμενων μὲ τὴν ἐνέργειαν τῆς καταγραφῆς πρόσωπα, ὄπλα ἀντικείμενα, ὄπλα, κινήτῶν καὶ ἀκίνητα, ἰδρύματα, ἐγκαταστάσεις, μηχανήματα ἢ οὐδὲν ἄλλο στοιχεῖα αἰτηθέντα πρὸς καταγραφὴν ὡς ἐν τοῖς προηγουμένοις ἄρθροις ἐπιτάσσεται.

Αἱ ὡς ἄνω ποινὴ ἀπέκλιθενται παρὰ τοῦ ἀρθεῖου Δικαστηρίου τῶν Πλημμελειοδικῶν ἐπὶ τῆ μερσίαι τοῦ Ὑ. Στρατιωτικῶν ἢ τοῦ Ἀρχηγοῦ τοῦ Γ.Ε.Σ. πρὸς τὸν ἀρμόδιον Ἐισαγγελέα, ὑποχρεοῦμενον ἵνα εἰς τὴν πρώτην Δικαστικὴν μετὰ 10 ἡμέρας εἰσάγῃ εἰς τὸ ἀφροατήριον τοὺς μενυομένους δι' ἀπειθείας κλήσεως.

Κατὰ τῆς ἀποφάσεως τοῦ Δικαστηρίου τῶν Πλημμελειο-

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ

ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Έν Αθήναις
τῆ 23 Σεπτεμβρίου 1955

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Ἀριθμὸς φύλλου 2558

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΑ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ

- N. Δ. 3366. Περὶ ἀσκήσεως τοῦ ἱατρικοῦ ἐπαγγέλματος καὶ ἱατρικῶν ἐιδικοτήτων καὶ ἄλλων τινῶν διατάξεων. . . 1
- N. Δ. 3367. Περὶ μονομεσοτήσεως ἐκτάκτων ὑπαλλήλων τῶν Κέντρων Κοινωνικῆς Προνοίας καὶ Ὑγειονομικῶν Ὑπηρεσιῶν τοῦ Ὑπουργείου Κοινωνικῆς Προνοίας 2
- N. Δ. 3369. Περὶ μέτρων πρὸς καταπολέμησιν τῆς Λέπρας. 3
- N. Δ. 3370. Περὶ κυρώσεως τοῦ Κώδικος τῆς Ἑλληνικῆς Ἰθαγενείας 4
- N. Δ. 3372. Περὶ κεραιοπλαστικῶν ἐγχειρήσεων 5

ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ

- Περὶ ἀκυρώσεως τῶν ἀπὸ 10.4.55 καὶ 11.4.55 Β. Δ., κυρώσεως ὀριστικῶν συμπληρωματικῶν πινάκων ἔτους 1955 - 56, παραγωγῆς ἀνωτέρων Ἀξιωματικῶν Ὁπλῶν καὶ ἐντάξεως τούτων ἐν τῇ ἐπιτερίδι 6
- Περὶ συμπληρώσεως τοῦ ἀρθροῦ 7 τοῦ ἀπὸ 23.6.54 Β. Δ. περὶ ρυθμίσεως λεπτομεριῶν ἐφαρμογῆς τοῦ Ν. 2765) 1954 σπερὶ διευκολύνσεων διὰ τὴν πώλησιν τῶν προϊόντων τῶν ἐργαζομένων τυρλῶν 7
- Περὶ ἀγωγῆς ὑπὸ τοῦ Τμήματος Ἀσφαλίσεως Ἐπαγγελματιῶν καὶ Βιοτεχνῶν Ἑλλάδος τοῦ Τυρωτιστικοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ τῶν Διελθῶν τοῦ προσηραμένου παρὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὄργανισμοῦ Τυρωτισμοῦ. 8

ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΑ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ

(1)

ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟΝ ΔΙΑΤΑΓΜΑ ὑπ' ἀριθ. 3366.

Περὶ ἀσκήσεως τοῦ ἱατρικοῦ ἐπαγγέλματος καὶ ἱατρικῶν ἐιδικοτήτων καὶ ἄλλων τινῶν διατάξεων.

ΠΑΥΛΟΣ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Ἐχόντες ὑπ' ὄψιν τὰς διατάξεις τοῦ ἀρθροῦ 35 τοῦ Συντάγματος καὶ τὴν ἀπὸ 6 Σεπτεμβρίου 1955 σύμφωνον γνώμη τῆς κατὰ τὴν παράγραφον 2 τοῦ αὐτοῦ ἀρθροῦ 35 Εἰδικῆς Ἐπιτροπῆς ἐκ Βουλευτῶν, προτάσει τοῦ Ἡμετέρου Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, ἀπεφασίσαμεν καὶ διατάξαμεν :

Ἄδεια ἀσκήσεως ἱατρικοῦ ἐπαγγέλματος.

Ἄρθρον 1.

Διὰ τὴν ἀπόκτησιν ἀδείας ἀσκήσεως τοῦ ἱατρικοῦ ἐπαγγέλματος ὁ πτυχιούχος τῆς ἱατρικῆς ὑποχρεοῦται ὅπως, πλὴν τῶν ἐν ἀρθρῷ 3 τοῦ Α. Ν. 1565)39 ὀριζομένων δικαιολογητικῶν, ὑποβάλῃ καὶ πιστοποιητικὸν περὶ ἐναυσίας πρακτικῆς ἀσκήσεως, μετὰ τὴν λήψιν τοῦ πτυχίου, εἰς ἑνὸς

δέκατε Γενικῶν Νοσοκομείων Νομικοῦ Προσώπου Δημοσίου ἢ Ἰδιωτικοῦ Δικαίου.

Ἄρθρον 2.

1. Οἱ κατὰ τὸ προηγούμενον ἄρθρον ὑποφύριοι πρὸς ἀσκήσιν πτυχιούχοι τῆς ἱατρικῆς, κατόπιν αἰτήσεως τῶν, ὑπεβαλλομένης πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον Κοινωνικῆς Προνοίας, προσλαμβάνονται ὡς ἄμισθοι ἐκτάκτοι βοηθοὶ εἰς τὸ πλησιέστερον πρὸς τὸν τόπον τῆς μονίμου κατοικίας αὐτῶν Γενικῶν Νοσοκομείων, κατ' ἀναλογίαν ἐνὸς ἐκτάκτου βοηθοῦ πρὸς εἰκοσὶν ἐν λειτουργίᾳ κλίνας.

2. Ἐπὶ ἀριθμῷ ὑποφηρίων μεγαλύτερου τῶν ὑπαρχουσῶν, κατὰ τὰ ἀνωτέρω, θέσεων ἐκτάκτων βοηθῶν, προτιμῶνται οἱ ἔχοντες ἀνώτερον βαθμὸν πτυχίου, τῶν λοιπῶν τοποθετομένων εἰς ἕτερα Γενικά Νοσοκομεία κατὰ τὴν αὐτὴν ὡς ἀνω ἀναλογία. Οἱ τυχόν καὶ μετὰ τοῦτο κλεισθέντες, τοποθετοῦνται ὡς ὑπεράριθμοι ἐξωτερικοὶ ἄμισθοι βοηθοί.

3. Ἀπαντες οἱ ἀνωτέρω, προκειμένου περὶ Γενικῶν Νοσοκομείων ἰδρυομένων ἐκτὸς τῶν Ἀθηνῶν, Πειραιῶς καὶ Θεσσαλονίκης, δικαιούνται τροφῆς εἰς βάρος τῶν Ἱερῶν καὶ κατοικίας, ἐφ' ὅσον στερούνται τοιαύτης.

4. Ὡς τόπος μονίμου κατοικίας, κατὰ τὴν ἐννοίαν τοῦ παρόντος ἀρθροῦ, λογίζεται ὁ τόπος τῆς οἰκονομικῆς διαμονῆς τοῦ ὑποφηρίου κατὰ τὰ τελευταία δύο ἔτη πρὸ τῆς λήψεως τοῦ πτυχίου.

Ἄρθρον 3.

1. Ἡ κατὰ τὰ προηγούμενα ἄρθρα ἀσκήσις, διενεῖται ἐναλλὰξ ἀνὰ τετράμηνον εἰς Παθολογικῶν, Χειρουργικῶν, Μαιευτικῶν—Γυναικολογικῶν Τμήμα τοῦ Νοσοκομείου, καθὼς καὶ εἰς τὰ Ἐξωτερικὰ Ἰατρεία καὶ Ἐργαστήρια τῶν Τμημάτων τούτων.

2. Ἡ ὑπηρεσίς ὡς ἱατροῦ εἰς Νοσοκομεία Ἐνόπλων Δυνάμεων λογίζεται ὡς χρόνος ἀσκήσεως, συμπληρούμενος εἰς Νοσοκομείον διὰ τὰ Τμήματα τὰ ὀριζόμενα ἐν παραγρ. 1 τοῦ παρόντος ἀρθροῦ εἰς ὃ ὁ ἱατρός δὲν ὑπερέτεται.

3. Ἡ τακτικὴ ἀσκήσις εἰς Νοσοκομεία τῆς ἀλλοδαπῆς καὶ εἰς τὰ ὡς ἀνω ὀριζόμενα Τμήματα, δεόντως δεδουλευμένη, ὑπολογίζεται ὡς χρόνος ἀσκήσεως.

4. Μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀσκήσεως, χορηγεῖται παρὰ τῆς Διευθύνσεως τοῦ Νοσοκομείου, ὑπεύθυνος δεδαιώσεως ὑπογεγραμμένη καὶ ὑπὸ τῶν Διευθυντῶν τῶν Τμημάτων καὶ τῶν Ἐργαστηρίων ἐφ' ὅσον λειτουργοῦσι τοιαῦτα. Προκειμένου περὶ ἀλλοδαπῶν, χορηγεῖται μὲν ἡ βεβαίωσις περὶ ἀσκήσεως, ἀδεια ὅμως διὰ τὴν ἀσκήσιν τοῦ ἐπαγγέλματος χορηγεῖται μόνον κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ ἀρθροῦ 3 τοῦ Α. Ν. 1565)39.

5. Ἱατροὶ πτυχιούχοι ἰσοτήτων ξένων ἱατρικῶν Σχολῶν ἀσκήσαντες τὸ ἱατρικὸν ἐπάγγελμα ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ ἀπὸ δεκαετίας τοῦλάχιστον καὶ ἐγκαθιστάμενοι μόνιμος ἐν Ἑλλάδι προκειμένου νὰ τίχῃσι τῆς ὑπὸ τοῦ ἀρθροῦ 3 τοῦ Α. Ν. 1565)

2. Είς τὰ κατὰ τὴν παρ. 1 τοῦ παρόντος ἄρθρου πρόσωπα χορηγούνται προκαταβολικῶς τὰ ἐξόδα τῆς καθ' ἑκάστην ἐξάμηνον μεταβάσεως τῶν πρὸς ἐξέτασιν εἰς τὸ Ὑγειονομικὸν Κέντρον τῆς περιφέρειας τῶν καθοριζόμενα δι' ἀποφάσεως τῶν Ὑπουργῶν Κοινωνικῆς Προνοίας καὶ Οἰκονομικῶν.

3. Οἱ ὑπὸ ἄδειαν Χαντανικῶν δικαιοῦνται δωρεάν τῶν εἰδικῶν φαρμάκων καὶ Ἱατροφαρμακευτικῆς περιθάλψεως.

4. Εἰς τοὺς ἐξαιρετικόνους ὡς ἀνωτέρω χαντανικοὺς ἀσθενεῖς ἀπαγορεύεται ἡ ἀσφαρξία τῶν δι' ἀποφάσεως τοῦ Ὑπουργοῦ Κοινωνικῆς Προνοίας καθοριζόμενων ἐπιτηδεύματων.

Ἄρθρον 9.

Πᾶσα παράβασις τῶν διαταξῶν τοῦ παρόντος τιμωρεῖται κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ ἄρθρου 284 τοῦ Ποινικοῦ Κώδικος διὰ δὲ τοὺς ἀσθενεῖς δ' ἀκόσμηται καὶ τὸ τυχόν παρεχόμενον αὐτοῖς ἐπιβοηθῆσθαι.

Ἄρθρον 10.

1. Πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον Κοινωνικῆς Προνοίας συνιστᾶται γνωμοδοτικὴ ἐπιτροπὴ Λέπρας, ἀποτελουμένη ἀπὸ τοῦ Καθηγητῆς τῆς Δερματολογίας ἐν τῷ Ἑθνικῷ Πανεπιστημίῳ, ὑπὸ τὴν Προεδρίαν τοῦ ἀρχαιότερου ἐξ αὐτῶν, ἀπὸ ἐν μίλλος τῶν ἐν Ἀθήναις ἐδρευόντων δερματολογικῶν ἐπιστημονικῶν Σωματείων, ὑποδεικνυμένων ὑπὸ τοῦ οἰκείου Διοικητικοῦ Συμβουλίου καὶ ἀπὸ τρεῖς εἰς κοινὴν δερματολόγους ἐπιδοθέντας εἰς τὴν μελέτην τῆς νόσου τοῦ Χάνταν καὶ τὴν καταπολέμησιν αὐτῆς ἐκλογόμενους δὲ ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ Κοινωνικῆς Προνοίας, ἐπὶ τριετὴ θητεία θηρομένη ἢ ἀνωτέρας.

Χρῆς Γραμματείας παρὰ τῇ Ἐπιτροπῇ ἐκτελεῖ εἰς τὴν ὑπαλλήλων τοῦ Ὑπουργείου Κοινωνικῆς Προνοίας ἀπὸ τοῦ διαβίου τοῦ Γραμματεῖος καὶ ἀπὸ ἀριζήτων ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ Κοινωνικῆς Προνοίας.

2. Ἔργον τῆς γνωμοδοτικῆς Ἐπιτροπῆς Λέπρας εἶναι ἡ ὑπεθέλις γενικῶν ἢ εἰδικῶν γνωμοδοτήσεων ἐπὶ παντὸς θέματος ἀφορῶντος τὴν καταπολέμησιν τῆς νόσου Χάνταν (τιθεμένη ὑπὸ τὴν κρίσιν αὐτῆς ὑπὸ τῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Κοινωνικῆς Προνοίας) καὶ τὴν προσαρμοστέαν χρῆσιμοποίησιν τῶν δοκίμων διαγνωστικῶν, θεραπευτικῶν καὶ ἐπιδημιολογικῶν μέσων.

3. Ἡ Γνωμοδοτικὴ Ἐπιτροπὴ συνεδριάζει ἐσπῆς συγκαλεῖται ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ, εἰρίζεται δὲ ἐν ἀπορίᾳ παρόντων 4 ἐκ τῶν μελῶν αὐτῆς.

Ἄρθρον 11.

Πᾶσα λεπτομέρεια τοῦ παρόντος θέλει ρυθμισθῆ διὰ Β. Διαταγμάτων ἐκδοθησάντων προτάσει τοῦ Ὑπουργοῦ Κοινωνικῆς Προνοίας.

Ἄρθρον 12.

Ὁ Νόμος 2450/1920 ὡς καὶ πᾶσα διατάξις, ἀντικειμένη εἰς τὸ παρὸν Ν. Δ. καταργεῖται.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 20 Σεπτεμβρίου 1955

ΠΑΥΛΟΣ

Β.

ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΓΟΣ

ΤΑ ΜΕΛΗ

Η. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΚΑ. ΘΕΟΦΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. ΝΙΚΟΛΙΤΣΑΣ, Α. ΓΕΡΟΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Α. ΕΥΤΑΣΙΑΣ, ΣΤ. ΠΟΛΥΖΩΓΟΠΟΥΛΟΣ, Α. ΣΤΡΑΤΟΣ, Β. ΚΑΛΑΝΤΖΗΣ, Α. ΔΕΡΤΙΑΝΗΣ, ΑΘ. ΤΑΛΙΑΔΟΤΡΟΣ, Κ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, Β. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ΠΕΡ. ΚΑΒΑΑΣ, Κ. ΓΙΑΒΑΣΟΓΛΟΥ, ΓΕΡ. ΑΤΧΝΟΣ.

Ἐθεωρήθη καὶ ἐτέθη ἡ μεγάλη τοῦ Κράτους σφραγίς.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 23 Σεπτεμβρίου 1955

Ὁ ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης Ὑπουργός

ΚΑ. ΘΕΟΦΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟΝ ΔΙΑΤΑΓΜΑ ἰσ' ἀριθ. 3370.

Περὶ κερύσεως τοῦ Κώδικος τῆς Ἑλληνικῆς Ἰθαγενείας.

ΠΑΥΛΟΣ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Ἐχοντας ἰσ' ἔχει τὰς διατάξεις τοῦ ἄρθρου 35 τοῦ Συντάγματος καὶ τὴν ἀπὸ 1 Σεπτεμβρίου 1955 σύμφωνον γνώμην τῆς κατὰ τὴν παράγραφον 2 τοῦ αὐτοῦ ἄρθρου 35 Εἰδικῆς Ἐπιτροπῆς ἐκ Βουλευτῶν, προτάσει τοῦ ἡμετέρου Ὑπουργοῦ καὶ Συμβουλίου, ἀπεφασισμένη καὶ διατάσσεται :

Ἄρθρον μόνον.

Κυροῦται ὁ ὑπὸ τῆς Ἐπιτροπῆς, τῆς συσταθείσης ἐπὶ τῇ βῆσει τοῦ ἄρθρου 1 τοῦ ἰσ' ἀριθ. 3120/1955 Νόμου περὶ συστάσεως Ἐπιτροπῆς διὰ τὴν τροποποίησιν, συμπλήρωσιν καὶ κωδικοποίησιν τῶν περὶ Ἰθαγενείας διατάξεων, συσταθείσης ὡς Κώδικος τῆς Ἑλληνικῆς Ἰθαγενείας, ἔχων οὕτω :

ΚΩΔΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΘΑΓΕΝΕΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

ΚΤΗΣΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΘΑΓΕΝΕΙΑΣ

Ι. Διὰ γεννήσεως.

Ἄρθρον 1.

Ἕλλην εἶναι ἀπὸ τῆς γεννήσεως :

- α') Ὁ ἐξ Ἑλλήνου πατρὸς γεννηθείς.
- β') Ὁ ἐξ Ἑλληνίδος μητρὸς γεννηθείς, ἐὰν ὁ πατὴρ αὐτοῦ εἴναι ἀπόλις.
- γ') Ὁ ἐξ Ἑλληνίδος καὶ πατρὸς μὴ νομίμου.
- δ') Ὁ ἐν Ἑλλάδι γεννηθείς ὁ μὴ κτώμενος διὰ τῆς γεννήσεως ἀλλοδαπὴν ἰθαγένειαν.

II. Διὰ νομιμοποιήσεως.

Ἄρθρον 2.

Ὁ πρὸ τῆς συμπληρώσεως τοῦ 21ου ἔτους τῆς ἡλικίας του, νομιμοποιηθείς ὡς τέκνον Ἕλληνος, γίνεται Ἕλλην ἀπὸ τῆς νομιμοποιήσεως.

III. Δι' ἀναγνωρίσεως.

Ἄρθρον 3.

Ὁ πρὸ τῆς συμπληρώσεως τοῦ 21ου ἔτους τῆς ἡλικίας του ἀναγνωρισθείς, δι' ἐκουσίας ἢ πλήρους δικαστικῆς ἀναγνωρίσεως ὡς τέκνον Ἕλληνος, γίνεται Ἕλλην ἀπὸ τῆς ἀναγνωρίσεως.

IV. Διὰ γάμου

Ἄρθρον 4.

1. Ἀλλοδαπὴ μετ' Ἑλλήνου συζυγθεῖσα γίνεται Ἕλληνίς, ἐκτός ἐν, διατηρούσα τὴν ἢν κατὰ τὴν τέλειον τοῦ γαμου κέρχεται ἰθαγένειαν, δηλώσῃ πρὸ ταύτης ὅτι δὲν θέλει ἢ ἀποκτήσῃ τὴν Ἑλληνικὴν ἰθαγένειαν. Ἡ δηλώσις γίνεται ὑπὸ μόνης τῆς γυναικὸς καὶ ἂν εἴη εἶναι ἀνήλικος εἰς τὸν Δήμαρχον ἢ Πρόεδρον τῆς Κοινότητος τοῦ τόπου τῆς κατοικίας τῆς. Ἐὰν αὕτη διαμένῃ ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ, ἡ δηλώσις γίνεται εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Προξενικὴν Ἀρχὴν τοῦ τόπου τῆς διαμονῆς. Ὁ πρὸς ἢν ἡ δηλώσις, ὑποχρεούται νὰ διαβιβάσῃ ἀμελλητὴ ἀντίγραφον αὐτῆς εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἑσωτερικῶν.

2. Δὲν γίνεται διὰ γάμου Ἕλληνίς ἡ ἀλλοδαπὴ :

- α') Ἐὰν ἔχῃ ἐκδοθῆ κατ' αὐτῆς ἀπόφασις ἀπελάσεως.
- β') Ἐὰν εἴναι ὑπέροχος πολιτείας ἐμπολέμου πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ἐφ' ὅσον ὁ γάμος ἐτελέσθη κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου.

V. Ἀναγνωρίσις ἰθαγενείας ὁμογενῶν ἐν ἀλλοδαπῇ.

Ἄρθρον 5.

1. Ὅμογενεῖς ἀπόλιδες ἢ ἀγνώστου ἰθαγενείας κατοικοῦντες ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ, οἵτινες συμπεριφέρονται πρᾶγματι ὡς Ἕλληνες, δύνανται ἢ ἀναγνωρισθῆσθαι ὡς Ἕλληνες, ἐὰν ὑποβάλωσιν αἴτησιν πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν Προξενικὴν Ἀρ

χρή. αποδοχή ταύτην ο Υπουργός των Ξεωτερικών, μετά έγκρισιν της Προξενικής Αρχής και δόσεως μετά ταύτα, ενόψει της Αρχής ταύτης, τόν όρκον του Έλληνοσ. Τά αυτά ισχύουν και διά τας συζύγους τούτων και έν αυτά δεν είναι όμωγενείς.

2. Τά άποδείγματα της άναγνωρίσεως έπέρχονται από της δόσεως του όρκου.

3. Τά κατά την ήμέραν της υπό του άναγνωρισθέντος δόσεως του όρκου μή έχοντα συμπληρώσει τό 20όν έτος της ηλικίας των άρσων αυτού τέκνα, γίνονται Έλληνες από της αύτης ήμέρας.

VI. Διά πολιτογράφσεως.

Άρθρον 6.

Άλλοδαπός συμπληρώσας τό 21όν έτος της ηλικίας του δύναται νά γίνει Έλληνας διά πολιτογράφσεως.

Άρθρον 7.

1. Διά τήν πολιτογράφσιν άπαίτεται ή κλήρωσις των άνωτέρω όρων :

α') Δήλωσις της περί τούτου βουλήσεως του άλλοδαπού εις τόν Διμαρχόν ή Πρόεδρόν της Κοινότητος του τόπου, έν ό προστίθεται νά καταστήσιν τήν κατοικίαν του.

β') Έδω ειπών άλλογενής, διαμονή έν Ελλάδι επί τριετίαν μετά τήν δήλωσιν. Τούτο δεν άπαίτεται διά τόν γεννηθέντα και κατοικούντα έν Ελλάδι.

γ') Αίτησις πολιτογράφσεως προς τό Υπουργείον των Ξεωτερικών.

δ') Ήθεός χαρακτήρ του αιτούντος πολιτογράφσιν.

2. Δεν δύναται νά πολιτογραφηθή ό άλλοδαπός :

α') Καθ' ό εξεδήδη άπόρασις άπείσεως.

β') Όστις καταδικάσθη επί κακοργήματι οιοδήποτε ή πλημμελήματι έσχάτης προδοσίας, προδοσίας της χώρας, κατά των ήθών, επί κλοπής, άπάτης, ύπευθιρώσεως, έκδίσεως, κλαστογραφείας, φουδι βεβαιώσεως, κίθηλείας, παραγορθείας, συκοφαντικής δυσφημίης, λαθρεμπορίας, επί παραδίσει εις βαθύν πλημμελήματος των νόμων περί εγκαταστάσεως και κινήσεως άλλοδαπών έν Ελλάδι, περί προστασίας του έθνικού νομίματος και περί ναυκατικών και μεταγωγίσεως τοξικομασών, επί οιοδήποτε πλημμελήματι έκτελοσθέντι υπ' αυτού καθ' ύποτροπήν ή ως καθ' έθιν έγκληματός και επί οιοδήποτε πλημμελήματι, έν ό καταγενοσθείσα κινή είναι φυλάκισης τουλάχιστον έτους.

3. Η πολιτογράφσιν γίνεται δι' άποφάσεως του Υπουργού Ξεωτερικών, κατόπι έρευνής.

4. Η άποφάσεισα τήν αίτησιν πολιτογράφσεως άποφασίς δεν χρεΐται αίτιολογίας.

Άρθρον 8.

Διά Β' Διατάξιματος, έκδοσμένου μετά άπόφασιν του Υπουργικού Συμβουλίου άνευ κλήρωσεως των έν παραγράφω 1 στοιχ. α'-γ' και 3 του άρθρου 7 όρων, δύναται νά πολιτογραφηθή ό άλλοδαπός, όστις προσέφερεν εις τήν Ελλάδα έξαιρετικώς ύπηρεσίας, εισήγαγιν αξιόλογον έρευσιν ή ενομηχανίαν. Ήρσος κοινοφελή έρύματα, διακρίνεται επί έξόχω διασημητική ένανόητι ή του όμοίου ή πολιτογράφσιν δύναται νά έξουρητήσθ έξαιρετικόν συμφέρον της Ελλάδος.

Άρθρον 9.

1. Η πολιτογράφσιν τελειούται διά της υπό του πολιτογραφουμένου δόσεως του όρκου του Έλληνοσ έντός προθεσμίας έτους από της έν τή Έφημερίδι της Κυβερνήσεως δημοσιεύσεως της περί πολιτογράφσεως άποφάσεως.

2. Ό τόπος του όρκου έχει ως έξής: α'Ορκίζομαι νά ουλώται πίστην εις τήν Πατρίδα και τόν Συνταγματικόν Βασιλέα των Έλλήνων, ύπακοήν εις τό Σύνταγμα και τας νόμους του Κράτους και νά έκτελώ άσυνειδίχτως τά καθήκοντα του Έλληνοσ.

3. Ό όρκος δίεται ένόπιον του Νομάρχου. Κατ' έξαιρεσιν ό Υπουργός των Ξεωτερικών δύναται νά έξουσιοδοτή διά τήν όρκισιν τήν προξενικήν άρχήν του τόπου της διαμονής του πολιτογραφουμένου ειδικώς δι' έκάστην άτομικήν περίπτωση.

4. Περί της όρκωμοσίας συντάσσεται πρωτόκολλον, ύπο-

γραφεμένον υπό τε του πολιτογραφουμένου και της κατά τήν παρ. 3 Αρχής.

Άρθρον 10.

Τά, κατά τήν πολιτογράφσιν άνδρός μή έχοντα συμπληρώσει τό 20όν έτος της ηλικίας των, άρσων αυτού γίνονται Έλληνες από της πολιτογράφσεως. Έάν είναι άλλογενή, δύναται, έφ' όσον διατηρουν τήν ήν έκείνηντα κατά τήν πολιτογράφσιν ίθαγένειαν, νά παρατηθώσι της Έλληνικής ίθαγενείας διά δήλωσεως της περί τούτου βουλήσεως των, γινόμενης έντός έτους από της συμπληρώσεως του 20ού έτους της ηλικίας των, εις τόν Διμαρχόν ή Πρόεδρον της Κοινότητος ή τήν προξενικήν άρχήν του τόπου της κατοικίας των. Ό πρὸς έν ή δήλωσις ύποχρεούται νά διαδίδσθ ήμελλήτι άντίγραφον αούτης εις τό Υπουργείον των Ξεωτερικών.

Άρθρον 11.

Η σύζυγος του πολιτογραφουμένου Έλληνοσ δύναται νά άποκτήσιν τήν Έλληνικήν ίθαγένειαν έν δήλωσιν έντός έτους από της πολιτογράφσεως τήν περί τούτου βουλήσιν της εις τόν Διμαρχόν ή Πρόεδρον της Κοινότητος ή τήν προξενικήν άρχήν του τόπου της κατοικίας της και δώσιν τόν κατά τό άρθρον 9 όρκον του Έλληνοσ. Ό πρὸς έν ή δήλωσις ύποχρεούται νά διαδίδσθ ήμελλήτι άντίγραφον αούτης εις τό Υπουργείον των Ξεωτερικών.

VII. Διά κατατάξεως εις τας ένόπλους δυνάμεις.

Άρθρον 12.

Όμογενείς άλλοδαποί, εισαγόμενοι εις τας στρατιωτικὰς σχολάς αξιωματικών ή υπαξιωματικών των ένόπλων δυνάμεων δύναται νά ειδικώσι δι' έκάστην σχολήν νόμου, ή κατατασσόμενοι εις τας ένόπλους δυνάμεις, ως έθελονταί, δύναται τών ειδικών δι' έκαστον κλάσον νόμων, άποκτώσιν από της εισαγωγής των εις τας σχολάς ή της κατατάξεως των και άνευ άλλης διατυπώσεως τήν Έλληνικήν ίθαγένειαν.

Άρθρον 13.

1. Όμογενείς άλλοδαποί, κατατασσόμενοι ως έθελονταί έν καιρώ έπιστρατεύσεως ή πολέμου συμφόνως του Νόμου περί στρατιολογίας των ένόπλων δυνάμεων, δύναται, έν θέλουσ, νά άποκτήσων τήν Έλληνικήν ίθαγένειαν τή αίτήσιν των πρὸς τόν Νομάρχην, άνευ άλλης διατυπώσεως.

2. Η υπό των άνωτέρω κτήσις βαθμού αξιωματικού μόνιμου ή έφεδρου έπάρχει αυτόδικαίως και τήν κτήσιν της Έλληνικής ίθαγενείας, άνευ άλλης διατυπώσεως.

3. Ό δίδόμενος στρατιωτικός όρκος υπό των περί έν τό παρόν και τό άρθρον 12, άνακληροί τόν όρκον του Έλληνοσ πολίτου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

ΑΠΟΔΕΙΑ ΙΘΑΓΕΝΕΙΑΣ

I. Ένεκα κτήσεως άλλοδαπής ίθαγενείας.

Άρθρον 14.

1. Αποβάλλει τήν Έλληνικήν ίθαγένειαν όστις κατόπι άδείας α) άπέκτησε τή βουλήσιν αούτου άλλοδαπην ίθαγένειαν ή β) άνελάθη δημοσίαν ύπηρεσίαν παρ' άλλοδαπή Πολιτείη, έφ' όσον ή άναδοχή συνάπτεται κτήσιν της ίθαγενείας της Πολιτείας ταύτης.

Η άδεια δύναται δι' έξαιρετικούς λόγους νά παρέχεται και μετά τήν κτήσιν της άλλοδαπής ίθαγενείας, όποτε ή άποβολή της Έλληνικής ίθαγενείας έπέρχεται από της παροχής της άδείας.

2. Αποβάλλει επίσης τήν Έλληνικήν ίθαγένειαν ό κερτημένος και άλλοδαπην ίθαγένειαν έφ' όσον ήθελε γίνει δεκτή αίτησίς του περί άποβολής της Έλληνικής ίθαγενείας. Έν τή περιπτώσει ταύτη ή άποβολή της Έλληνικής ίθαγενείας έπέρχεται από της άποδοχής της αίτήσεως.

3. Η κατά τήν παράγραφον 1 άδεια παρέχεται και ή κατά τήν παρ. 2 άποδοχή της αίτήσεως γίνεται δι' άποφάσεως του Υπουργού των Ξεωτερικών μετά γνώμη του Συμβουλίου Ξθαγενείας, ούδέποτε δε δύναται νά παραγοθ ή άδεια ή νά γίνει δεκτή αίτησις, έν ό αίτών ύπέχη ή καθυστερή στρατιωτικών ύποχρέωσιν ή καταδικάσεται επί κακοργήματι ή πλημμελήματι.

Π. Διά θλώσεως βουλήσεως περί αποβολής.

*Άρθρον 15.

'Αλλοδαπή αποκτήσεως διά γάμου μεθ' Έλληνας την Έλληνικήν Ιθαγένειαν αποβάλλει ταύτην, εάν διατηρούσα την εν κείνῃ κατὰ την τέλει του γάμου Ιθαγένειαν, δηλώση εντός έτους από ταύτης την περί τούτου βούλησίν της. Η δήλωσις γίνεται ως έρχει τὸ άρθρον 4 παρ. 1. Η σύγκρισις αὐτῆς δὲν παρέχεται εἰς τὴν καταδικασμένην ἐπὶ κοπορηθῆναι ἢ κληρομαθῆναι.

III. Ένεκα γάμου μετ' ἀλλοδαποῦ.

*Άρθρον 16.

'Ελληνὸς συζυγεῖσθαι μετ' ἀλλοδαποῦ αποβάλλει τὴν 'Ελληνικὴν Ιθαγένειαν, εἰὰν κτῆται λόγῳ τοῦ γάμου τῆς τὴν Ιθαγένειαν τοῦ συζύγου της, ἐκτός ἐν δήλωσιν περὶ τοῦ γάμου της, ὅτι θέλει νὰ διατηρήσῃ τὴν 'Ελληνικὴν Ιθαγένειαν. Η δήλωσις γίνεται εἰς τὸν Δήμαρχον ἢ Πρόεδρον τῆς κοινότητος τοῦ τόπου τῆς κατοικίας της ἢ εἰὰν διαίτησιν εἰς τὴν ἀλλοδαπήν, εἰς τὴν 'Ελληνικὴν προξενικὴν Ἀρχὴν τοῦ τόπου τῆς διαμονῆς της. Ὁ πρὸς δὲ ἡ δήλωσις ὑπογραφεύεται νὰ διαβιβασθῆ ἀκριβῶς ἀντίγραφον αὐτῆς εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐσωτερικῶν.

IV. Ένεκα λύσεως γάμου μεθ' Έλληνας.

*Άρθρον 17.

'Αλλοδαπή, αποκτήσασα τὴν 'Ελληνικὴν Ιθαγένειαν διά γάμου μεθ' Έλληνας, δύναται, λυθέντος τοῦ γάμου, εἰς ὅσον ἀπικτῆ ἀλλοδαπήν Ιθαγένειαν, νὰ αποβάλῃ τὴν 'Ελληνικὴν Ιθαγένειαν, εἰὰν δήλωσῃ τὴν περί τούτου βούλησίν της εἰς τὸν ἀρμόδιον Δήμαρχον ἢ πρόεδρον τῆς κοινότητος ἢ τὴν 'Ελληνικὴν προξενικὴν Ἀρχὴν καὶ ἀποσταλῆ ἢ ἀποστέλῃ εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐσωτερικῶν μετὰ γνώμην τοῦ Συμβουλίου Ιθαγενείας.

V. Ένεκα νομιμοποιήσεως ἢ ἀναγνωριστέως τινος ὡς τέκνου ἀλλοδαποῦ.

*Άρθρον 18.

Ὁ πρὸ τῆς συμπληρώσεως τοῦ 21ου ἔτους τῆς ἡλικίας τὸν νομιμοποιηθεὶς ἢ ἀναγνωρισθεὶς ὡς τέκνον ἀλλοδαποῦ πατρός ἀπέλλοι τὴν 'Ελληνικὴν Ιθαγένειαν, εἰὰν κτῆται λόγῳ τῆς νομιμοποιήσεως ἢ τῆς ἀναγνωρίσεως τὴν Ιθαγένειαν τοῦ πατρός.

VI. Ένεκεν ἐγκαταλείψεως τοῦ Έλληνικοῦ ἔθους.

*Άρθρον 19.

'Αλλογενὴς ἐγκαταλιπὼν τὸ Έλληνικὸν ἔθνος ὄντι προθέσει καὶ νομοθετικῶς δύναται νὰ κηρυχθῆ ἀπολέσεως τὴν 'Ελληνικὴν Ιθαγένειαν. Τοῦτο ἰσχύει καὶ διὰ τὸν ἀλλογενῆ τὸν γεννηθέντα καὶ κατοικοῦντα ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ. Τὰ ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ ἐγκαταστημένα ἀντὶ τῆς τῆς αὐτοῦ δύναται νὰ κηρυχθῶσιν ἀπολέσαντα τὴν 'Ελληνικὴν Ιθαγένειαν, εἰὰν ἀρθεῖται οἱ γονεῖς αὐτῶν ἢ ὁ ἐκείνων τούτων ἀπέλλοι ταύτην. Περὶ τούτων ἀποφαίνεται ὁ Ὑπουργὸς τῶν Ἐσωτερικῶν μετὰ σύμφωνον γνώμην τοῦ Συμβουλίου Ιθαγενείας.

VII. Ένεκεν ἐκπέσεως.

*Άρθρον 20.

1. Δύναται νὰ κηρυχθῆ ἐκπτώσις τῆς 'Ελληνικῆς Ιθαγενείας :

α) Ὅστις κατὰ παράθεσιν τοῦ άρθρου 14 ἀπέκτησε τὴ βουλήσει τοῦ ἀλλοδαπῆν Ιθαγένειαν.

β) Ὅστις ἀναβίβῃ δημοσίῳ ὑπηρεσίῳ ἀλλοδαπῆς Πολιτείας καί, μετ' ἀπεθουνοῦσθαι αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν ἐπιταγὴν ὅπως ἀπέσῃ ἐντὸς ὁριζομένης προθεσμίας τῆς ὑπηρεσίας ταύτης, ἐμμένει εἰς αὐτήν.

γ) Ὅστις ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ διακίβων ἐνήργησι πρὸς ἔργον ἀλλοδαπῆς Πολιτείας πράξεις ἀσυμβιβαστοῦς πρὸς τὴν ἰδιότητα τοῦ Έλληνας καὶ ἀντιθέτους πρὸς τὰ συμφέροντα τῆς Ἑλλάδος.

2. Η ἐκπτώσις ἀπαγγέλλεται εἰς ἀπόφασιν τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν μετὰ σύμφωνον γνώμην τοῦ Συμβουλίου Ιθαγενείας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

ΑΝΑΚΤΗΣΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΘΑΓΕΝΕΙΑΣ.

*Άρθρον 21.

1. Ὁ κατὰ τὸ άρθρον 14 ἀποβαλὼν τὴν 'Ελληνικὴν Ιθαγένειαν δύναται ν' ἀνακτήσῃ ταύτην, εἰὰν διακίβων ἐν Ἑλλάδι, υποβάλῃ περὶ τούτου αἴτησιν εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐσωτερικῶν, γίνῃ δεκτὴ ἢ ἀιτήσις τοῦ αὐτοῦ εἰς ἀπόφασιν τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν καὶ δώσῃ τὴν κατὰ τὸ άρθρον 9 ἔρκον τοῦ Έλληνας.

2. Τὰ άρθρα 10 καὶ 11 ἐφαρμόζονται ἀναλόγως διὰ τὰ ἀντὶ τῆς τέκνα καὶ τὴν συζυγον τοῦ ἀνακτηθέντος τὴν 'Ελληνικὴν Ιθαγένειαν.

*Άρθρον 22.

1. Η κατὰ τὸ άρθρον 16 ἀποβαλοῦσα τὴν 'Ελληνικὴν Ιθαγένειαν γυνὴ δύναται ν' ἀνακτήσῃ ταύτην εἰὰν δήλωσῃ ἐντὸς ἔτους ἀπὸ τοῦ γάμου τὴν περί τούτου βούλησίν της. Η δήλωσις γίνεται ὡς ἔρχει τὸ άρθρον τοῦτο.

2. Η κατὰ τὸ άρθρον 16 ἀποβαλοῦσα τὴν 'Ελληνικὴν Ιθαγένειαν γυνὴ δύναται, λυθέντος τοῦ γάμου, ν' ἀνακτήσῃ αὐτήν, εἰὰν, διαμένουσα ἐν Ἑλλάδι, υποβάλῃ περὶ τούτου αἴτησιν εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐσωτερικῶν, γίνῃ δεκτὴ ἢ ἀιτήσις της αὐτῆς εἰς ἀπόφασιν τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν καὶ δώσῃ τὸν ἔρκον τοῦ Έλληνας. Τοῦτο ἰσχύει καὶ ἐπὶ τοῦ γοιτισμοῦ ἀπὸ τραπέζης καὶ κούρας.

Ἐν ἰσχυριστικῇ περιπτώσει δύναται ὁ Ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν νὰ ἐγκρίνῃ ἢ καὶ ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ διαμένουσα ἀνακτήσῃ τὴν 'Ελληνικὴν Ιθαγένειαν χωρὶς νὰ ἐπιπέδῃ εἰς Ἑλλάδα, δίψουσα τὸν ἔρκον ἐνώπιον τῆς 'Ελληνικῆς προξενικῆς Ἀρχῆς.

*Άρθρον 23.

1. Αἱ διατάξεις τῶν παραγράφων 1 στοιχ. β', 2 καὶ 3 τοῦ άρθρου 7 ἐφαρμόζονται καὶ εἰς τὰς ἐν άρθροις 21 καὶ 22 παραγρ. 2 περιπτώσεις ἀνακτητέως τῆς 'Ελληνικῆς Ιθαγενείας.

2. Αἱ διατάξεις τῆς παραγρ. 2 τοῦ άρθρου 7 ἐφαρμόζονται καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς παραγρ. 1 τοῦ άρθρου 22.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΣ ΕΠΙ ΘΕΜΑΤΩΝ ΙΘΑΓΕΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΑΠΟΔΕΙΞΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΘΑΓΕΝΕΙΑΣ

*Άρθρον 24.

Πάντα τὰ θέματα τῆς Ιθαγενείας ὑπόγονται εἰς τὴν ἀρμοδιότητα τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν. Πιστοποιητικὰ 'Ελληνικῆς Ιθαγενείας.

*Άρθρον 25.

1. Ὁ δήμαρχος καὶ ὁ πρόεδρος κοινότητος ἐκδίδουν πιστοποιητικὰ τῆς 'Ελληνικῆς Ιθαγενείας τῶν δημοτῶν ἐπὶ τῇ ἑσῆι τοῦ γενικοῦ μητροῦ αὐτῶν. Τὰ πιστοποιητικὰ διαλαμβάνει καὶ τὴν νομικὴν βάσιν κτήσεως τῆς Ιθαγενείας.

2. Μέγρις τοῦ καταρτισμοῦ τοῦ γενικοῦ μητροῦ τῶν δημοτῶν τοῦ δήμου ἢ τῆς κοινότητος τὰ πιστοποιητικὰ τῆς Ιθαγενείας ἀρθεῖν δύναται νὰ ἐκδίδῃται ἐπὶ τῇ ἑσῆι τοῦ εἰδικοῦ μητροῦ τούτων.

3. Τὸ ὡς ἄνω πιστοποιητικὰ ἀποδεικνύει τὴν 'Ελληνικὴν Ιθαγένειαν μέχρις ἀποδείξεως τοῦ ἀνατῆου.

Δικαιοδοσία ἐπὶ ἀμειρολητέωσιν Ιθαγενείας.

*Άρθρον 26.

1. Ὁ Ὑπουργὸς τῶν Ἐσωτερικῶν εἶναι ἀποκλειστικῶς ἀρμόδιος νὰ ἀποφαινηται ἐπὶ πάσης ἀμειρολητέωσιν Ιθαγενείας.

2. Ὁ Ὑπουργὸς ἀποφαίνεται ἐπὶ ἐκάστης περιπτώσεως κτηλογνημῶσιν μετὰ σύμφωνον γνώμην τοῦ Συμβουλίου Ιθαγενείας. Η ἀπόφασιν δημοσιεύεται ἐν περιλήξει εἰς τὴν Ἐσημεσίδα τῆς Κυβερνήσεως, κοινοποιεῖται δὲ δικητικῶς πρὸς τὸν ὑποβαλόντα τὴν σχετικὴν αἴτησιν.

3. Ἐντὸς τριῶν μηνῶν ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως δικαιοῦται πᾶς ἰδιωτεὺς νὰ αἰτήσῃται παρὰ τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐκτετασίας τὴν ἀπόφασιν τῆς ἀποφάσεως ταύτης.

**ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.
ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΑΙ ΚΑΙ ΤΕΛΙΚΑΙ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ**

Ίθαγένεια επί υιοθεσίας.

*Άρθρον 27.

Ἡ υιοθεσία ἐπιφέρει ἐπιπέθῃ εἰς τὴν ἰθαγένειαν τοῦ θετοῦ τέκνου.

Ἰσχύς διατάξεων διεθνῶν συμβάσεων.

*Άρθρον 28.

Αἱ περί ἰθαγενείας διατάξεις τῶν διεθνῶν συμβάσεων δὲν ἐπικρατοῦνται ὑπὸ τοῦ παρόντος νόμου.

Ἀνάκτησις Ἑλληνικῆς ἰθαγενείας ὑπὸ ὁμογενῶν.

*Άρθρον 29.

Ὁμογενὴς γεννηθεὶς ἐν Ἑλλάδι, ὅπου, ἔχων τὴν Ἑλληνικὴν ἰθαγένειαν διὰ τῆς γεννήσεως, ἀπέβαλε τούτην κατὰ τὸ ἀρθρον 23 τοῦ Ἀστικοῦ Νόμου τοῦ 1856, ὡς ἀποκτήσας τὴν ἐξωτερικὴν ἰθαγένειαν, ἀπέβαλε δὲ καὶ τὴν ἰθαγένειαν ταύτην ὡς ἀπομακρυνθεὶς τῆς οἰκίας Χώρας, ἀνακτῶσα αὐτοδικαίως τὴν Ἑλληνικὴν ἰθαγένειαν ὡς τὴν συμπληρώσει διετοῦς διακοπῆς ἐν Ἑλλάδι.

Ἀνάκτησις Ἑλληνικῆς ἰθαγενείας ὑπὸ ἐγγάμων γυναικῶν.

*Άρθρον 30.

1. Ἑλληνὴς ἀποβαλοῦσα τὴν ἑλληνικὴν ἰθαγένειαν ἕνεκα γάμου μετ' ἀλλοδαποῦ ἢ ἀπέλιθος, δύναται συνεισώτως τοῦ γάμου νὰ ἀνακτήσῃ τὴν ἑλληνικὴν ἰθαγένειαν ἐὰν διαμένουσα ἐν Ἑλλάδι ὑποβάλῃ περὶ τούτου αἴτησιν εἰς τὸ Ἰπουργεῖον τῶν Ἐσωτερικῶν, ἐντὸς ἐξαμήνου ἀπὸ τῆς ἐνάρεώς τῆς ἰσχύος τοῦ παρόντος, γίνῃ δευτὴ ἢ αἰτησίς τῆς δι' ἀποστάσεως τοῦ Ἰπουργοῦ καὶ δώσῃ τὸν ὄρκον τοῦ Ἑλλήνου.

2. Αἱ διατάξεις τῶν παραγρ. 1 στοιχ. β', 2 καὶ 3 τοῦ ἀρθρου 7 καὶ τοῦ δευτέρου ἑσφ. τῆς παραγρ. 2 τοῦ ἀρθρου 22 ἰσχυροῦνται καὶ ἐν προκειμένῳ.

Καταργούμενοι νόμοι.

*Άρθρον 31.

1. Καταργοῦνται:

- α) τὰ ἀρθρα 14—28 τοῦ ἀστικοῦ Ἑλληνικοῦ Νόμου Τ'ΥΑ' τῆς 29 Ὀκτωβρίου 15 Νοεμβρίου 1856.
- β) οἱ νόμοι ΥΑΗ' τῆς 16)24 Ἰανουαρίου 1858, ΑΡΚΘ' τῆς 31 Δεκεμβρίου 1883)24 Ἰανουαρίου 1884, ΒΩΛΖ' τῆς 18)20 Φεβρουαρίου 1901, ΡΩΜΒ' τῆς 26)27 Ἰουλίου 1911, 120 τῆς 31 Δεκεμβρίου 1913)2 Ἰανουαρίου 1914 καὶ 5026 τῆς 31)31 Αὐγούστου 1932.
- γ) τὸ ἀρθρον 2 τοῦ Ν. Δ. τῆς 10)11 Σεπτεμβρίου 1925 περὶ τροποποιήσεως τῶν περὶ πολιτογραφίσεως ἀλλοδαπῶν διατάξεων, κυρωθὲν διὰ τοῦ ἀρθρου 2 τοῦ Ν. Δ. τῆς 15) 19 Ὀκτωβρίου 1927, κυρωθέντος διὰ τοῦ νόμου 3442 τῆς 22)28 Δεκεμβρίου 1927.
- δ) τὸ ἀρθρον 1 τοῦ Ν. Δ. τῆς 5)28 Μαΐου 1926 περὶ πολιτογραφίσεως τῶν ἐν Ἑλλάδι ἰθαγενειομένων ὁμογενῶν κλπ.ο. κυρωθὲν διὰ τοῦ Ν. Δ. τῆς 15)19 Ὀκτωβρίου 1927 καὶ τοῦ Νόμου 3441 τῆς 22)28 Δεκεμβρίου 1927.
- ε) τὸ Ν. Δ. τῆς 13)15 Σεπτεμβρίου 1926 περὶ τροποποιήσεως διατάξεων τοῦ Ἀστικοῦ Νόμου καὶ τὸ περὶ κυρώσεως καὶ τροποποιήσεως αὐτοῦ Δ. τῆς 12)13 Αὐγούστου 1927.
- στ) τὸ ἀρθρον 3 τοῦ Ἀναγκ. Νόμου τῆς 2)2 Νοεμβρίου 1935 περὶ τοῦ ὄρκου τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων καὶ τοῦ ὄρκου τοῦ Ἑλλήνου πολίτου.
- ζ) τὰ ἀρθρα 1 ἕως 6 καὶ 10 τοῦ Ἀναγκ. Νόμου 2280 τῆς 2)6 Ἀπριλίου 1940.
- η) τὸ ἀρθρον 2 τοῦ νόμου 468 τῆς 10)13 Αὐγούστου 1943.
- θ) τὰ ἀρθρα 1 καὶ 2 τοῦ νόμου 580 τῆς 7)10 Σεπτεμβρίου 1943.
- ι) τὸ ἀρθρον 2 τοῦ ἀναγκαστικοῦ νόμου 3080 τῆς 22 Ἰανουαρίου 1942 περὶ παρεχόμενων δικαιομάτων εἰς Ἰπουργοὺς Στρατιωτικῶν, Ναυτικῶν καὶ Ἀεροπορίας, ἐκδοθέντος

ἐν Λονδίνῳ καὶ ἀναδημοσιευθέντος ἐν τῷ ὁμ' ἀρ.θ. 137 τῆς 2 Ἰουλίου 1945 Φέλλῳ τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως. ια') τὸ ὁμ' ἀρ.θ. 315 τῆς 19)19 Ἀπριλίου 1947 νομοθετικὸν διάταγμα περὶ ἀναγνωρίσεως Ἑλλήνων πολιτῶν καὶ

ιβ') πᾶσα ἄλλη διάταξις ἀντικειμένη εἰς τὸν παρόντα νόμον.

*Άρθρον 32.

Καταργοῦνται ἐπ' ἑς ἰσχυρὰν καὶ θεωροῦνται ὡς μηδέποτε ἐπέβησαν τὰ ἐδάφια δεύτερον, τρίτον καὶ τέταρτον τοῦ ἀρθρου 8 τοῦ νόμου 4310 τῆς 6)16 Αὐγούστου 1929 περὶ ἐγκαταστάσεως καὶ κινήσεως ἀλλοδαπῶν ἐν Ἑλλάδι, ἀτυπογραφικὸν ἐλλῆγον, διαφατρῶν καὶ ἀτελέστων καὶ ἐκποσίσεων, καθ' ὅσον ὀρίζουσι ὅτι οἱ εἰς αὐτὰ ἀφορᾷ τὸ ἀρθρον τοῦτο ὁμογενεῖς θεωροῦνται ὡς Ἑλληνες πολῖται. Ἐκδοθεὶς ὁμοῦς μέχρι τῆς δημοσιεύσεως τοῦ παρόντος νόμου ἀτελεῖ καὶ πράξις τοῦ Ἰπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν, αἰτίας ἐξαιρέσεων πρότερον ἐκ τῶν εἰς τὰς καταργουμένας διατάξεις ὑπαγομένων ὡς Ἑλληνες πολῖται, διατηρηθεὶς τὸ κύρος τῶν.

Διατηρούμενοι νόμοι.

*Άρθρον 33.

Διατηροῦνται ἐν ἰσχύϊ :

α') ἡ παρ. 5 τοῦ ἀρθρου 6 καὶ ἡ παρ. 3 τοῦ ἀρθρου 27 τοῦ νόμου διατάγματος 1298 τῆς 29)31 Ὀκτωβρίου 1949 περὶ Βασιλικῆς Οἰκογενείας,

β') τὸ ΑΖ' Ἔδραμα τῆς Δ' Ἀναθεωρητικῆς Βουλῆς τῆς 4)9 Δεκεμβρίου 1947 περὶ ἀποπαρήσεως τῆς Ἑλληνικῆς ἰθαγενείας προτύπων ἀνεπιδικῶς δρώντων εἰς τὸ ἔξωτερικόν, ὡς συνεληρωθῆ.

γ') τὸ ἀρθρον 1 τοῦ Νόμου 5356)1932 περὶ τροποποιήσεως ἀρθρων πινῶν τοῦ Νόμου 4511)1930 περὶ τυπώσεως σχολῆς ναυτιλιαρῶν.

δ') τὸ ἀρθρον 50 παραγρ. 2 τοῦ κωδικοποιημένου Νόμου 1242α τοῦ 1919 περὶ Μέσης Ἐκπαίδευσιν, τὸ ἀρθρον 8 τοῦ κωδικοποιημένου Νόμου 1242β)1919 περὶ Δημοτ. Ἐκπαίδευσιν, τὸ ἀρθρον 2 παραγρ. 3 τοῦ Ν. Δ. τῆς 20)22 Αὐγούστου 1935 περὶ τροποποιήσεως καὶ συμπληρώσεως τῶν περὶ δημοσίων καὶ μεταδόσεων τῶν ἐκπαιδευτικῶν λειτουργικῶν κειμένων διατάξεων καὶ ἡ παράγραφος 1 τοῦ ἀρθρου 6 τοῦ Α. Ν. 602 τῆς 19)24 Μαΐου 1937 περὶ τοῦ τρόπου δημοσίου λειτουργικῶν στοιχειώδους ἐκπαίδευσιν καὶ τροποποιήσεως διατάξεων ἐκπαιδευτικῶν νόμων, ὡς ἀντικαταστάθη διὰ τῆς παρ. 4 τοῦ Α. Ν. 2029 τῆς 12)19 Ὀκτωβρίου 1939.

ε') ὁ Νόμος 1524)1918 περὶ ἀναγνωρίσεως ὡς Ἑλλήνων ὑπακόων τῶν ἐγγεγραμμένων ἐν τοῖς μητρώοις τῶν ἐν Τυρκίᾳ καὶ Αἰγύπτῳ Προξενικῶν Ἀρχῶν καὶ ἀναγνωρισμένων ὡς τοιούτων ὑπὸ τῶν ἰσχυρίων Ἀρχῶν.

*Άρθρον 34.

1. Διατηρεῖται ἐν ἰσχύϊ τὸ ἀρθρον 4 τοῦ νόμου 517 τῆς 3)9 Ἰανουαρίου 1948 περὶ τῆς ἰθαγενείας τῶν κατοίκων τῆς Δωδεκανήσου ἢ ἐκ ταύτης καταγομένων, ὡς ἐτροποποιήθη καὶ συνεληρωθῆ διὰ τοῦ νόμου 1885)1951.

2. Ἡ προθεσμία ὑποβολῆς αἰτήσεων πολιτογραφίσεως ὑπὸ τῶν πρὸς τούτο δικαιουμένων κατ' ἀρθρον 4 παρ. 1 τοῦ νόμου 517. παρατεθεῖσα διὰ τοῦ ἀρθρου 2 παρ. 1 τοῦ νόμου 1885 καὶ τοῦ νόμου ἀρθρου τοῦ Ν. Δ. 2491)1953, παρατείνεται αὖτις, ἀρ' ἡς ἐληθε, μέχρι τέλους τοῦ ἔτους 1958.

3. Νομιμοποιούνται αἱ ὑπὸ τῶν Ἑλληνικῶν προξενικῶν ἀρχῶν γενόμεναι πολιτογραφίσεις, συνεχεῖς αἰτήσεων ὑποβληθεισῶν αἰταίς μετὰ τὴν λήξιν τῆς διὰ τοῦ Ν. Δ. 2491) 1953 παρατεθείσης προθεσμίας.

Έκδοσις κανονιστικών διαταγμάτων.

Άρθρον 35.

1. Διά Β. Διαταγμάτων καθορίζονται :
α) Τά υπό του αιτούντος την πολιτογράφησιν υποβλητέα στοιχεία, τά της έρευνής και έν γένει τά της εκτέλεσεως των άρθρων 6—11 του παρόντος.

β) Τά της αποδείξεως των κατά τό άρθρον 20 συνιστώντων τούδ λόγους έκπτώσεως γεγονότων και ή σχετική διαδικασία.

γ) Πάντα ανάγκαιά διά την εκτέλεσιν του παρόντος νόμου λεπτομέρεια.

2. Μέχρι της έκδόσεως των διαταγμάτων τούτων εφαρμόζονται τά πρός εκτέλεσιν των προϋποκειμένων αντίστοιχων διατάξεων εκδιδόμενα διατάγματα, έφ' όσων τό περιχθένον αύτών δεν αντίκειται εις τάς διατάξεις του παρόντος.

Έν Αθήναις τή 20 Σεπτεμβρίου 1955

ΠΑΥΛΟΣ.

Β.
ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΓΟΣ
Τ Α Μ Ε Α Ν

II. ΚΑΝΕΛΑΟΥΠΟΥΛΟΣ, ΚΑ. ΘΕΟΦΑΝΟΥΠΟΥΛΟΣ, I. ΝΙΚΟΛΙΤΣΑΣ, Α. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, Κ. ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΣ, Π. ΛΕΒΑΝΤΗΣ, ΣΤ. ΠΟΛΤΖΩΓΟΠΟΥΛΟΣ, Α. ΣΤΡΑΤΟΣ, Κ. ΚΑΛΑΝΤΖΗΣ, Α. ΔΕΡΤΙΑΝΗΣ, ΑΘ. ΤΑΔΙΑΔΟΤΡΟΣ, Κ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, ΠΕΡ. ΚΑΒΔΑΣ, Κ. ΓΙΑΒΑΣΟΓΛΟΥ, ΓΕΡ. ΑΤΧΝΟΣ.

Έθωερθή και έτέθη ή μεγάλη του Κράτους σφραγίς.

Έν Αθήναις τή 23 Σεπτεμβρίου 1955

Ο ΕΠΙ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΥΠΟΥΡΓΟΣ
ΚΑ. ΘΕΟΦΑΝΟΥΠΟΥΛΟΣ

ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟΝ ΔΙΑΤΑΓΜΑ υπ' αριθ. 3372. (5)

Περί κερατοπλαστικών έγχειρήσεων.

ΠΑΥΛΟΣ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Έχοντες υπ' όψει τάς διατάξεις του άρθρου 35 του Συντάγματος και την από 13 Σεπτεμβρίου 1955 σύμφωνον γνώμην της κατά την παράγραφον 2 του αυτού άρθρου 35 Εθνικής Έπιτροπής έκ Βουλευτών, προτάσει του Ήμετέρου Υπουργικού Συμβουλίου, άπερσιτάμεν και διατάσσομεν :

Άρθρον 1.

Έπιτρέπεται ή επί τή σκοπή φερακείας της τυφλότητος μεταδόχησις επί του κερατοειδούς των ζώντων, μοσχευμάτων λαμβανόμενων διά της έν όλω ή έν μέρει χρησιμοποίησεως των όφθαλμών των νεκρών, εις τάς ακόλουθους περιπτώσεις.

1. Έφ' όσων ό θάνατος έχει εκέλθει συνεκείρ θανατικής εκτέλεσεως.

2. Είς πάσαν περίπτωσιν ύποχρεωτικής νεκροταφείας.

3. Έφ' όσων τό πτώμα υπ' ούδένος διεκδικείται.

4. Έφ' όσων ή οικόγενεια του νεκρού συγκατατίθεται εις την χρησιμοποίησιν του κερατοειδούς.

5. Έφ' όσων ό αποθανών έι' έγγραφον έν ζωή δηλώσει τάς πρός τάς Τραπεζάς όφθαλμών εξέρασε τοιαύτην επιθυμίαν.

Άρθρον 2.

Είς τάς προδλεκομένας υπό των παραγράφων 3, 4 και 5 του προηγούμενου άρθρου περιπτώσεις ή άρρίσεις των

όφθαλμών των νεκρών δεν επιτρέπεται ή μή μόνον μετά την υπό δύο τούλάχιστον Ιατρών, διά των έν χρήσει άπιστημονικών μέσων, διπίπτωσιν του θανάτου και την ύπογραφην πρακτικού βεβαιούσης την αίτίαν του θανάτου.

Άρθρον 3.

Έπίεται διά του παρόντος «Τραπεζα των Όφθαλμών» έδραύουσα παρά τή Δημόσιή Όφθαλμιατρείη Αθηνών, ής έχει ως σκοπόν την συλλογήν και διατήρησιν των μοσχευμάτων ως και την χορήγησιν αυτών δωρεάν εις τάς έκάστοτε ενδιαφερομένας Όφθαλμολογικάς Κλινικάς ή Νοσοκομεία διά την εκτέλεσιν κερατοπλαστικών έγχειρήσεων.

Άρθρον 4.

Πλήν της Τραπεζής των Όφθαλμών ή άρρίσεις των όφθαλμών τηρουμένων των διατάξεων των άρθρων 1 και 2 δύναται να εκτελήται εις Νοσοκομεία άποτελούμενα Νομικών Πρώσων Δημόσιών ή Ίδιωτικών Δικαίων ως και Ίδιωτικάς κλινικάς ένθα λειτουργούν όργανωμένα όφθαλμολογικά τμήματα.

Άρθρον 5.

Αί άρρίσεις την όργάνωσιν και λειτουργίαν της Τραπεζής των Όφθαλμών λεπτομέρεια ρυθμισθήσονται διά Β. Δ)τος ειδικώς πρός τούτο εκδιδόμενου, προτάσει του Υπουργού Κοινωνικής Προνοίας.

Έν Αθήναις τή 20 Σεπτεμβρίου 1955

ΠΑΥΛΟΣ

Β.
ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΓΟΣ
Τ Α Μ Ε Α Ν

I. ΝΙΚΟΛΙΤΣΑΣ, Α. ΕΥΤΑΣΙΑΣ, Α. ΜΑΚΚΑΣ, Π. ΛΕΒΑΝΤΗΣ, ΣΤ. ΠΟΛΤΖΩΓΟΠΟΥΛΟΣ, Α. ΣΤΡΑΤΟΣ, Γ. ΡΑΛΛΗΣ, Ε. ΚΑΛΑΝΤΖΗΣ, Α. ΔΕΡΤΙΑΝΗΣ, ΑΘ. ΤΑΔΙΑΔΟΤΡΟΣ, Β. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ΠΕΡ. ΚΑΒΔΑΣ, Κ. ΓΙΑΒΑΣΟΓΛΟΥ, ΓΕΡ. ΑΤΧΝΟΣ.

Έθωερθή και έτέθη ή μεγάλη του Κράτους σφραγίς.

Έν Αθήναις τή 23 Σεπτεμβρίου 1955

Ο ΕΠΙ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΥΠΟΥΡΓΟΣ
ΚΑ. ΘΕΟΦΑΝΟΥΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ

(6)

Περί άπορίσεως των από 10.4.55 και 11.4.55 Β. Δ., κυρίσεως όριστικών συμπληρωματικών πινάκων έτους 1955-1956, προσαγωγής άνωτέρων Αξιωματικών Όπλων και έντέξεως τούτων έν τή έπιτηρίδι.

ΠΑΥΛΟΣ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

1. Έχοντες υπ' όθει :

α) Τό Ν. Δ. 2923)54 άπερί ίεραρχίας και προσηγών των Αξιωματικών και των τριών κλάδων των ένόπλων δυνάμεων.

β) Τά υπ' αριθ. 91)Σ.6)5.8.55 και 78)Σ.5)27.7.55 Πρακτικά Άνωτάτου Στρατιωτικού Συμβουλίου και :

2. Προτάσει του Ήμετέρου επί της Έθνικής Άμόνης Υπουργού, άπερσιτάμεν και διατάσσομεν :

I. Άκυρόσμεν :

Τό από 10.4.55 Β. Δ. άπερί κυρίσεως όριστικών συμπληρωματικών πινάκων έτών 1949-50, 1951-52, 1952-53, 1953-54, 1954-55 ως και όριστικών κανονικών πινάκων έτους 1955-56 προακτών, παραμεινόντων εις τίν αυτών έαθρών, μή προακτών και άποστρατευτών Άνωτάτων, Άνωτέρων και Κατώτερων Αξιωματικών Όπλων, Σωμάτων και Υπηρετιών, δημοσιευθέν εις τό υπ' αριθ. 85)11.4.55 ΦΕΚ

αποστέλλει, ε.ά. της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως και δημοσιεύεται ως νόμος του Κράτους.

Εκ Αθήναις τῆς 9^{ης} Ιανουαρίου 1925.

Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας
ΠΑΥΛΟΣ ΚΟΥΝΤΟΥΡΙΩΤΗΣ

Ο ἀπὸ τῶν Ἐκτελεστικῶν ἀπὸ Υπουργῶν
Κ. Σκουρίδης

Ἐπισημὴν καὶ ἐπισημὴν ἐπισημὴν τοῦ Κράτους ἀποστέλλει

Εκ Αθήναις τῆς 13^{ης} Ιανουαρίου 1925

Ο ἀπὸ τῆς Διοικήσεως Υπουργῶν
Π. Τσιτσουλῆς

ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ

Περὶ ἐξαγωγῆς Μουσουλμανικῶν κτημάτων ἐκ τῆς Ἑλλάδος ἐν ἀποκρίσει πρὸς ἐγκυκλίωσιν ἀποστολῆς.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Ἐρχεται ἐν ὄψει τοῦ άρθρου 7 τοῦ περί ἀποκρίσεως τῶν ἐν Δ. Θέρσει ἐπισημῶν, φερτέων τῆς Δ' ἐκ Αθήναις 20ῦ περὶ τῶν Ἑλλήνων Σουλμανικῶν κτημάτων τοῦ Ἐπισημῶν Συμβουλίου, ἀποκρίσεως καὶ διατάσσεται

Ἄρθρον 1.

Μέχρι τῆς καθιερωθῆσιν ἐκ τῆς ἐπισημῶν ἀποκρίσεως ἀποκρίσεως ἐν Δ. Θέρσει, ἀποκρίσεται ἡμεῖς τῆς ἐπισημῶν ἀποκρίσεως ἡμεῖς ἐν τῷ Κράτει ἐξουσιάζονται Μουσουλμανικῶν κτημάτων κτημάτων ἐν Δ. Θέρσει κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ παρόντος.

Ἄρθρον 2.

Ἐπισημῶν καὶ ἀποκρίσεως εἰς ἀποκρίσιν, διατάσσεται ἡμεῖς πρὸς τὸ Κράτος ἀποκρίσεται ἐν Δ. Θέρσει, ἀποκρίσεται ἐν τῷ Κράτει ἐξουσιάζονται Μουσουλμανικῶν κτημάτων κτημάτων ἐν Δ. Θέρσει κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ παρόντος.

Ἄρθρον 3.

Ἐπισημῶν ἀποκρίσεως ἐκ τοῦ ὄψεως κατὰ Ἄρθρον τοῦ ἐπισημῶν ἐν τῷ Ἄρθρῳ τῆς ἐπισημῶν ἀποκρίσεως ἐν τῷ Κράτει ἀποκρίσεται ἐν Δ. Θέρσει, ἀποκρίσεται ἐν τῷ Κράτει ἐξουσιάζονται Μουσουλμανικῶν κτημάτων κτημάτων ἐν Δ. Θέρσει κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ παρόντος.

ἀποκρίσεται, ἐπισημῶν τοῦ ὄψεως κατὰ Ἄρθρον τοῦ ἐπισημῶν ἐν τῷ Ἄρθρῳ τῆς ἐπισημῶν ἀποκρίσεως ἐν τῷ Κράτει ἀποκρίσεται ἐν Δ. Θέρσει, ἀποκρίσεται ἐν τῷ Κράτει ἐξουσιάζονται Μουσουλμανικῶν κτημάτων κτημάτων ἐν Δ. Θέρσει κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ παρόντος.

Ἄρθρον 4.

Ἐπισημῶν ἀποκρίσεως ἐκ τοῦ ὄψεως κατὰ Ἄρθρον τοῦ ἐπισημῶν ἐν τῷ Ἄρθρῳ τῆς ἐπισημῶν ἀποκρίσεως ἐν τῷ Κράτει ἀποκρίσεται ἐν Δ. Θέρσει, ἀποκρίσεται ἐν τῷ Κράτει ἐξουσιάζονται Μουσουλμανικῶν κτημάτων κτημάτων ἐν Δ. Θέρσει κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ παρόντος.

Ἄρθρον 5.

Ἐπισημῶν ἀποκρίσεως ἐκ τοῦ ὄψεως κατὰ Ἄρθρον τοῦ ἐπισημῶν ἐν τῷ Ἄρθρῳ τῆς ἐπισημῶν ἀποκρίσεως ἐν τῷ Κράτει ἀποκρίσεται ἐν Δ. Θέρσει, ἀποκρίσεται ἐν τῷ Κράτει ἐξουσιάζονται Μουσουλμανικῶν κτημάτων κτημάτων ἐν Δ. Θέρσει κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ παρόντος.

Ἄρθρον 6.

Ἐπισημῶν ἀποκρίσεως ἐκ τοῦ ὄψεως κατὰ Ἄρθρον τοῦ ἐπισημῶν ἐν τῷ Ἄρθρῳ τῆς ἐπισημῶν ἀποκρίσεως ἐν τῷ Κράτει ἀποκρίσεται ἐν Δ. Θέρσει, ἀποκρίσεται ἐν τῷ Κράτει ἐξουσιάζονται Μουσουλμανικῶν κτημάτων κτημάτων ἐν Δ. Θέρσει κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ παρόντος.

Ἄρθρον 7.

Ἐπισημῶν ἀποκρίσεως ἐκ τοῦ ὄψεως κατὰ Ἄρθρον τοῦ ἐπισημῶν ἐν τῷ Ἄρθρῳ τῆς ἐπισημῶν ἀποκρίσεως ἐν τῷ Κράτει ἀποκρίσεται ἐν Δ. Θέρσει, ἀποκρίσεται ἐν τῷ Κράτει ἐξουσιάζονται Μουσουλμανικῶν κτημάτων κτημάτων ἐν Δ. Θέρσει κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ παρόντος.

Εκ Αθήναις τῆς 14^{ης} Ιανουαρίου 1925.

Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας
ΠΑΥΛΟΣ ΚΟΥΝΤΟΥΡΙΩΤΗΣ

Τὸ Ἐπισημῶν Συμβούλιον

Ὁ Πρόεδρος

Α. Μιχαλακοπούλος

Τὸ Μέλη

Γ. Ρούσσο, Π. Τσιτσουλῆς, Γ. Κουδῶλης, Κ. Γκοτσίης, Κ. Σκουρίδης, Γ. Μαρῆς, Α. Ὀρραβίδης, Α. Μιχαοῦλης.

Περὶ ἀποκρίσεως ἐπισημῶν κατὰ τὸ ἀποκρίσεως ἐπισημῶν ἀποκρίσεως ἐν τῷ Κράτει ἀποκρίσεται ἐν Δ. Θέρσει, ἀποκρίσεται ἐν τῷ Κράτει ἐξουσιάζονται Μουσουλμανικῶν κτημάτων κτημάτων ἐν Δ. Θέρσει κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ παρόντος.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Ἐρχεται ἐν ὄψει τοῦ άρθρου 7 τοῦ περί ἀποκρίσεως τῶν ἐν Δ. Θέρσει ἐπισημῶν, φερτέων τῆς Δ' ἐκ Αθήναις 20ῦ περὶ τῶν Ἑλλήνων Σουλμανικῶν κτημάτων τοῦ Ἐπισημῶν Συμβουλίου, ἀποκρίσεως καὶ διατάσσεται

Παράρτημα Δ'

Πίνακας 4: Ερωτήματα Συνέντευξης

Ερωτήματα
<ol style="list-style-type: none"> 1. Θεωρείτε την Κομοτηνή μία πολυπολιτισμική πόλη; 2. Η πολιτισμική ποικιλομορφία στην Κομοτηνή γίνεται αντιληπτή ως προστιθέμενη αξία για την πόλη ή ως ανασταλτικός παράγοντας; 3. Σε ποιον βαθμό διασώζονται στοιχεία της πολιτιστικής κληρονομιάς που δεν αντανακλούν αποκλειστικά την ηγεμονική κουλτούρα (της πλειονότητας) αλλά βασίζονται σε αυτό που δύνανται να οικειοποιηθούν και επιθυμούν να διασωθεί στο αστικό τοπίο οι πολλαπλές πολιτισμικές ομάδες που συνθέτουν τον πληθυσμό της μουσουλμανικής μειονότητας; 4. Ποιος είναι ο ρόλος της θρησκείας και της γλώσσας; 5. Υπάρχουν άλλοι φορείς πέραν του θρησκευτικού (πχ εκπαιδευτικοί φορείς) οι οποίοι να ενισχύουν/εδραιώνουν τον πολιτισμικό χαρακτήρα της μουσουλμανικής μειονότητας, τόσο αναφορικά με το κοινό θρησκευτικό κριτήριο που τη χαρακτηρίζει, όσο και σε σχέση με τις επιμέρους εθνοτικές κατηγοριοποιήσεις της; 6. Ποιο είναι το χωρικό αποτύπωμα της συνύπαρξης πλειονότητας – Τουρκογενών – Πομάκων – Ρομά; 7. Ποιους θα αναφέρατε ως τόπους καθημερινής διάδρασης στους οποίους η συνεργασία, οι διακοινοτικές σχέσεις και η πολιτισμική συναλλαγή λαμβάνουν χώρα; 8. Σε ποια επίπεδα παρατηρείται συνεργασία μεταξύ των εθνοπολιτισμικών ομάδων; 9. Από προηγούμενες μελέτες έχει προκύψει ότι οι διαφορετικές εθνοπολιτισμικές ομάδες είναι διαχωρισμένες σε χωρικό επίπεδο σε συγκεκριμένες γειτονίες. Πως οργανώνονται χωρικά οι διάφορες εθνοπολιτισμικές ομάδες, σήμερα; Θεωρείτε πως ο διαχωρισμός αυτός είναι απόρροια μιας στοχευμένης και συστηματικής πολιτικής υποβάθμισης από την πλευρά των δημοτικών αρχών ή προκύπτει απλά από την τάση των ανθρώπων να κατοικούν σε εγγύτητα με τους όμοιούς τους (κοινή γλώσσα, θρησκεία κα) 10. Πως επηρέασαν τα περιοριστικά μέτρα απέναντι στη ΜΜΘ στη διαμόρφωση του αστικού χώρου, στην περίπτωση της Κομοτηνής; Με ποιον τρόπο η άρση των περιοριστικών μέτρων αντανακλάται – εάν συμβαίνει κάτι τέτοιο- στον αστικό χώρο; Ποιες δυνατότητες διάνοιξε όσον αφορά στις διαδικασίες πολεοδομικού σχεδιασμού; 11. Ποιοι είναι οι τρόποι διαχείρισης της πολιτισμικής ποικιλομορφίας στην Κομοτηνή; 12. Ποια είναι τα κριτήρια που έχουν ληφθεί υπόψη κατά την εκπόνηση των πολεοδομικών σχεδίων; Σε ποιον βαθμό θεωρείτε πως τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά αναγνωρίζονται ως βασικές αναλυτικές κατηγορίες για τη μελέτη της πόλης και την αξιολόγηση των κοινωνικών συνθηκών και αναγκών, λαμβάνονται υπόψη και συμπεριλαμβάνονται μέσα από συμμετοχικές διαδικασίες στον αστικό σχεδιασμό και στα πολεοδομικά σχέδια;

13. Γίνονται οι απαραίτητες προσπάθειες ώστε να συμπεριλαμβάνονται οι πολιτισμικά διαφορετικές ομάδες στη διαδικασία λήψης αποφάσεων; (διαβουλεύσεις κα)
14. Μέχρι τώρα υπάρχουν επιτυχημένες ή αποτυχημένες προσπάθειες διαχείρισης της πολιτισμικής ποικιλομορφίας σε επίπεδο αστικών παρεμβάσεων, αστικού σχεδιασμού;
15. Ποιες πολιτικές αποφάσεις σημάδεψαν την ιστορία της πόλης;
16. Σε ποιον βαθμό το σημερινό αστικό τοπίο της Κομοτηνής είναι απόρροια των γεωπολιτικών διευθετήσεων Ελλάδας-Τουρκίας του 20^{ου} αι;
17. Πως η μεταβαλλόμενη σχέση μεταξύ των γεωπολιτικών φορέων εξουσίας εγγράφονται στον αστικό χώρο της Κομοτηνής, διαρρηγνύουν τις διαδικασίες παραγωγής αυτού και, τέλος, διαμορφώνουν το καθημερινό βίωμα των πολλαπλών εθνοπολιτισμικών ετεροτήτων που κατοικούν στην πόλη; Με ποιον τρόπο η γεωπολιτική διαρρηγνύει τις διαδικασίες του θεσμοποιημένου αστικού σχεδιασμού αλλά και την καθημερινή ζωή;
18. Ποιες προτάσεις / πρωτοβουλίες θα μπορούσαν να συμβάλλουν στην κατασκευή ενός ισχυρού τοπικού αφηγήματος (δημιουργία αστικής / τοπικής ταυτότητας) το οποίο θα δύναται να λειτουργήσει ως ασπίδα σε ενδεχόμενη διακρατική σύγκρουση στο μέλλον;
19. Ποιος είναι ο ρόλος του αστικού σχεδιασμού στη διαδικασία αυτή και ποιες είναι οι ρεαλιστικές δυναμικές που θα μπορούσαν να του αποδοθούν; Ποια είναι τα εμπόδια που θα εντοπίζατε σήμερα και ποιες αλλαγές θα προτεινάτε;

Πηγή: *Ιδία επεξεργασία*

Πίνακας 5: Προφίλ συμμετεχόντων στη συνέντευξη

Όνοματεπώνυμο	Ιδιότητα	Ημέρα / Τόπος / Τρόπος Συνέντευξης
Κωνσταντίνος Κατσιμίγας	Αρχιτέκτονας μηχανικός	24/05/21, Κομοτηνή (δια ζώσης)
Αγάπη Τσίκλη	Υποψήφια Διδάκτορας, ΕΜΠ	26/05/21, μέσω ηλεκτρονικής πλατφόρμας
Γιώργος Πετρίδης	Επιστημονικός σύμβουλος στην Περιφερειακή Ένωση Δήμων της ΑΜΘ (τέως δήμαρχος)	27/05/21, Κομοτηνή, (δια ζώσης)
Νατάσα Λιβεριάδου	Πρόεδρος ΔΚΕΠΠΑΚ	27/05/21, Κομοτηνή, (δια ζώσης)

Ζαφείρης Κωνσταντίνος	Αναπληρωτής καθηγητής δημογραφίας, ΔΠΘ	27/05/21, Κομοτηνή, (δια ζώσης)
Βασιλική Φίλιου	Υποψήφια διδάκτορας Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, ΔΠΘ	27/05/21, μέσω ηλεκτρονικής πλατφόρμας
Μουσταφά Μουσταφά	Πρώην βουλευτής Ροδόπης / Μικροβιολόγος	28/05/21, Κομοτηνή (δια ζώσης)
Σαμή Καραμπουγιούκογλου	Δημοσιογράφος της ΕΡΑ Κομοτηνής	28/05/21, Ξάνθη, (δια ζώσης)
Γιάννης Πασσόπουλος	Αρχιτέκτονας Μηχανικός	29/05/21, μέσω ηλεκτρονικής πλατφόρμας
Ευριπίδης Στυλιανίδης	Βουλευτής Ν Ροδόπης	01/06/21, Αθήνα, (δια ζώσης)
Χωριανόπουλος Ιωάννης	Καθηγητής κοινωνικής γεωγραφίας με έμφαση στον Ευρωπαϊκό χώρο, Πανεπιστήμιο Αιγαίου	11/06/21, μέσω ηλεκτρονικής πλατφόρμας

Πηγή: *Ιδία επεξεργασία*